

MENDEMONDÁK

A VILÁGTÖRTÉNET FURCSASÁGAI

**GYŰJTÖTTE ÉS MAGYARÁZZA
TÓTH BÉLA**

- NÉGY KÉPPEL -

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA
1896

TARTALOM

BEVEZETÉS.

I. MAGYAR TÖRTÉNET.

II. A RÉGI KELET.

III. A GÖRÖGÖK.

IV. A RÓMAIAK.

V. AZ OLASZOK.

VI. A SPANYOLOK.

VII. A FRANCIÁK.

VIII. AZ ANGOLOK.

IX. A NÉMETEK.

X. SZLÁV NÉPEK.

Jelek és rövidítések. * - tulajdonnevek után: született; szók előtt: az illető szótári cikkely címe. - † = meghalt. - ~ = az az idézet, amelyről épp szó van. - [] között van minden, amiről a szerző különösen ki akarja jelenteni, hogy tőle magától származik; főképpen áll ez a fordításokra nézve. - A lapok alján levő jegyzetek, ha nincs kifejezve az ellenkező, mind a szerzőtől valók.

BEVEZETÉS.

Ez a munka mintegy összetartozik *Szájrul szájra* könyvemmel.¹

A szálló ige és a mendemonda «két atyafi gyermekek». Mert rokon a nyelv kincsévé lett idézet és a köztudattá vált történelmi pletyka. Mind a kettő szájrul szájra jár, mind a kettő nemzetek lelkének megnyilatkozása. Hasonlatosak a kelendőség dolgában is. A világ legmélyebb elméinek gondolatai, a legnagyobb művészek remekei nem repülnek szét olyan gyakran a szálló ige szárnyán, mint az olcsó, hétköznapi portéka. A világtörténet igaz tanulságai, hiteles adatai nem forognak annyit az emberek ajkán, mint a mendemondák. A történetet kevesen tudják; a furcsaságokat ellenben mindenki ismeri. Szóval az igazság nem olyan kapós, mint a hazugság.

Hazugság! Nem szívesen írtam le ezt a szót. De erről a könyvről szinte mindenki azt fogja mondani, hogy a 'történet hazugságaival' bíbelődik; mert az ilyes munkákhoz már egészen hozzátapadt ez a frázis. Hát a mendemonda, ha már épp igen rideg definíciót akarunk csinálni, csakugyan hazugság. Én azonban nem ítélem mindig annak, mert legtöbbször nincsen meg benne a rosszhiszemű szándék. Vannak rút történethamisítások, célzatos rágalomok. De ezek - mintha csak a magyar lélek nem tűrne magában salakot - nálunk alig váltak köztudattá és nem tartoznak a mi történelmi mendemondáink kincséhez. Mert, hiába, kincs ez a sok valójában értéktelen dolog is. Feltárja gondolkodásunkat, érzésünket, világot vet egész korszakokra, számot ad szeretetünkről, gyűlöletünkről, tudásunkról, ízlésünkről - épp úgy mint a szálló ige.

A mendemonda szereti a nagyot nagyobbá a szörnyűt szörnyűbbé tenni. Megnyugvást keres képzelte büntetésben, mikor a földön nem talált igazságszolgáltatást. Gyanakszik és kémlel. Csupa nemzeti hiúság. Sóvárog a dicsőségre. Az ellenséget pusztítja. Isteneket alkot szeretetében, ördögöket teremt gyűlöletében. Aztán olyan mint egy kuriózumkedvelő művészlélek: kedves neki minden festői, minden romantikus, minden furcsa, minden elmés, minden csattanós dolog s ha nincs ilyesmi a közelben, csinál. De a valószínűség és a józan ész ellen ritkán vét, mert kedveli az igazságot a koholmányban. Szóval mindig jóhiszemű. Ezért, mikor mendemondákat hüvelykezünk, legtöbbször rábukkanunk a szecska közt a gyöngyszemre: a pletykában az erkölcsi értékre.

Nem igaz, hogy Mátyás király negyvenezer deákot befogadó akadémiát akart építeni; nem igaz, hogy könyves házában ötvenezer kötet volt; de ezek a nagyítások reá vallanak, mely határt nem ismerőnek ítélte a világ az ő tudománykedvelését. Nem igaz, hogy Báthori Erzsébet leányvérben mosdott; de ez a rege festi öldökléseinek rejtelmes céltalanságát és megoktat bennünket arra, hogy a csejthei vérengzések psychopathologiai nyitját az egykorúak nem is sejtették. Nem igaz, hogy gróf Zrínyi Miklóst, a költőt, a bécsi udvar gyilkoltatta meg s a vadászszerencsétlenség csak ürügy; de ez a gyanu feltárja előttünk a kor képét s az emberek szívét: hogy mit nem tettek föl az osztrák ármányról. Nem igaz, hogy Haynau a boncolóasztalon fölébredt; de leírhatatlan gyűlöletéről és az ég bosszújára való sóvárgásról teszen tanúságot, hogy a régi sötét történetet reá forgatták az aradi vérbíróra.

Ez a könyv az igazságot keresi. Holott csak furcsaságok gyűjteménye és nem is akar egyéb lenni. Írója nem történetbúvár. Pragmatikába és kritikába avatkozni nincsen jussa. Amit a tudományos ítéletekből közöl: egyszerű idézetek. E dologban alig tett egyebet, mint hogy

¹ Tóth Béla, *Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi*. Budapest, az Athenaeum r. t. kiadása, 1895. XVI + 446. l., in-8°.

végiglapozott egy csomó könyvet olvasója helyett; és minden eredetiség követelése nélkül elmondja: mely stádiumban van ma egy s más kérdés. A holnap talán mást fog tudni, mint amit a ma tud. *Adhuc sub iudice sis est* igen sok dologban. Bármikor előállhat egy-egy szaktudós, a hagyomány Bánk bánját és Zách Kláráját védelmezni a forrásokból rekonstruálttal szemben. Majd ismét egy más, aki visszahelyezkedik a mai álláspontra. Ezek a függő kérdések engemet, a gyűjtőt, nem illetnek. Az én dolgom csak az volt, hogy magyar szemmel válogassam össze a materiát és magyar lélek szerint feldolgozva adjam a közönség elé. Amit elvértve mégis a magam véleményeként mondtam, alig egyéb a *garrula senectus* közeledésénél, melyet hiába akar az ember eltávoztatni. Bírálóim dolga megrostálni mindazt, ami énem-ből, szinte akaratom ellenére, e könyvbe került.

A tárgy összekeresésében az a szándék vezérlett, hogy csak a szükségeset adjam. A szükséges pedig az, ami közismeretű. Ezért olyan aprólékos részletekre, amelyeket csak a szakemberek tudnak, nem terjeszkedtem ki. Nem említettem a hirtelen támadt, hirtelen múlt sejtéseket sem, aminő például Zrínyi, a költő, öngyilkossága vagy az a konjektúra, hogy báró Liszti László, az epikus, nem egy a hóhérpallos alatt elvérzett Lisztivel. A cáfolatra nem szoruló meséket is mellőztem. Vagy szükség bizonyítani, hogy a Mátyás hollója nem történeti valóság s ezzel egyben az sem igaz, amit a hízelgő udvari historiografus ír: hogy a Hunyadiak ősei a római Corvinusok. Nem elegyedtem a vallásos vitákba. Az enyimhez hasonló külföldi könyvek rendszerint tele vannak e rút patvarkodásokkal, melyeknek módszere és hangja ma is a XVI. századé valamennyi félen.

És az én békeséges, csendes gyűjtőmunkám, tudom, mégis sok haragot fog maga ellen zúdítani. Nem is oly rég olvastam egy lapban: «Histórikusaink valóságos bravurt csinálnak abból, hogy lerántsák, megkissebbsék, bepiszkolják multunk oly eseményeit, melyek föl-emelő emlékezetéből évszázadokon keresztül egyik nemzedék a másik után táplálta a maga nemzeti önérzetét. Árpád nem egzisztált; Könyves Kálmánnak korát meghaladó bölcsessége dajka-mese; Hunyadi Jánost és Kinizsi Pált jogtalanul tartjuk magunkénak, mert amaz oláh vala, ez meg rác» stb. Az ilyen türelmetlenséget biztonnal fölháborítja ez a könyv, mely, ha nem is tagadja Árpád létét (egyáltalán nem avatkozik legrégibb történetünk dolgaiba), igen sok kedves köztudatunkat sorozza a mendemondák közé, a tudomány eredményeit sommázzván. De bízok azokban a nyugodt gondolkodókban, akik előtt nem csökken Könyves Kálmán bölcsességének fénye, ha a kutatás kideríti, hogy csak a boszorkányok bizonyos fajtájában nem hitt; és akik a mienknek érzik a mi nagyjainkat, ha családok idegen földben gyökerezett is. A mendemonda, mikor babért halmoz a babérra és kitagad minden idegen csöppet a mi vérünk-ből, a nemes költőiség magasába emelkedik; de azért valójában ismerünk kell.

Könyvem külföldi adatait szintén említett szempontjaim szerint válogattam össze. Mindig arra gondoltam: mit ismerünk mi, miben tévedünk leggyakrabban, minek a tisztázása kívánatos; s ebben a részben is kevés lap van, melyen magyar vonatkozás ne volna. Számos világtörténeti adatot kölcsönöztem W. F. Hertslet nagy szorgalommal összegyűjtött, nálunk is becsült *Treppenwitz*² könyvéből és É. Fournier híres művéből³ hogy az angol és olasz irodalom hasonló munkáit itt ne is említsem.

A történelmi dolgok mellett sok figyelmet fordítottam a kuriózumokra. Minálunk bibliophile Jacobok, sajnos nincsenek. A *curiosa hungarica* kincse úgyszólván kiaknázatlanul hever.

² Hertslet (W. L.), *Treppenwitz der Weltgeschichte*. Vierte, neu bearbeitete Auflage. Berlin, Haude und Spener, 1895. VIII + 469, 1. in-8°.

³ Fournier (Édouard), *L'esprit dans l'histoire. Recherches et curiosités sur les mots historiques*. Cinquième édition. Paris, E. Dentu, 1883. 465. 1. in-8°.

Pedig ebben nagy a mi gazdagságunk; a magyarnak nemzeti vonása, hogy eleven elméje, jóízű humora és fürkésző kíváncsisága szerint megőrizzen mindent, ami különös, mulatságos és érdekes. E könyvet írván, éltem az alkalommal és följegyeztem egy jó csomó kuriózumot, mely másnemű munka keretébe nem illik bele és elkallódásnak van szánva. A *curiosa hungaricaval* talán módomban lesz valamikor érdeme szerint, bőven foglalkozni. Addig is itt van Hany Istók az ő egynehány atyjafiával egybe.

Köszönetet mondok mindazoknak, akik engemet munkámban tanácssal és adatokkal támogattak. † Beck Alajos, Binder Jenő, Clark Ádám, Csaplár Benedek, Csontos János, Fekete Endre, Gracza György, Gurnesevics Lajos, Hampel József, Hanthó Lajos, Helfy Ignác, Hevesi Lajos, Katona Lajos, Kónyi Manó, Kun Sámuel, Lindner Ernő, Mangold Lajos, Marczali Henrik, Nagy Géza, Pavlicsek Sándor, Révész Kálmán, Roboz István, Sebestyén Gyula, id. Szinnyi József, Szontagh Pál, Thallóczy Lajos, Tolnai (Lehr) Vilmos, Ujházi Ede, Vasskó Elemér, külföldi segítők közül G. Fumagalli (Nápoly), W. L. Hertslet (Friedenau), Jung tábornok (Párizs), † W. Robert-Tornow (Berlin) azok, akiknek különös hálával tartozom. E jóakaróimat természetesen semmi felelősség nem terhelheti; ami botlás van a munkában, mind az enyém. A 2-12 lapon levő közlések teljesen Nagy Gézától valók; de tudós barátom egyébként nem vett részt a gyűjtésben és feldolgozásban.

Minden helyreigazítást, pótlást és új adatot köszönettel fogadok. Az erre vonatkozó levelek nevemre, az Athenaeum részvénytársulat igazgatóságához, Budapestre küldendőek.

Budapesten, 1896. januáriusában.

Tóth Béla.

I. MAGYAR TÖRTÉNET.

Sok nagy dolgot csempészett a mendemonda a nemzetek történetébe; de akkorát egyikébe sem, mint a mienkbe.

Nekünk a mendemonda - *istent* adott. Ennél nagyobb ajándék pedig nem képzelhető.

¹ Ez a reánk tukmált égi felség a *Hadúr*; «a magyarok istene a keresztyénség befogadása előtt» írja Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótárában* (Budapest, 1873.), és ugyanazt mondja akárhány régiebb, de azért mindmáig közkézen forgó iskolai históriánk is.

Hadúr kétség nélkül a legfiatalabb isten a világon. Alig hetvenkét esztendő. Mert 1823-ban adta ki Igaz Sámuel a *Hébe* zsebkönyvet, melyben közzé lett Aranyos-Rákosi Székely Sándor (* 1797., † 1852.) *A székelyek Erdélyben* című három-énekes hőskölteménye; e kis eposz I. énekének 86-ik sorában jelenik meg ugyanis elsőben az új-régi isten:

«Zágon, Haddúrnak Fő-Papja, beszélni így kezd».

² A mendemondák szinte babonás humora intézte tán, hogy a merész istenalkotó épp egy törhetetlen monotheista unitárius lelkipásztor legyen. Holott a jó Székely Sándornak esze ágában sem volt reánk *istent* disputálni. Az ő versmérték kedvéért két *d*-vel írott 'Hadúr'-ja nem egyéb a krónikáinkban emlegetett és a népnyelvben ma is élő 'magyarok istenénél'; az érdemes poéta csak a nevet gyártotta, nem a fogalmat. A 'Haddúr' talán feledésbe is merül, ha Vörösmarty Mihály a *Zalán futásába* (1826.) át nem kölcsönzi, mint saját költésű magyar mythológiájának főalakját, ellenlábasává tevén az *Ármányt*, a gonosz istenséget. Az 'ármányos'-ból a neologia szócsonkítása révén keletkezett 'Ármány' csak a nyelvészeknek adott dolgot; az úgynevezett perzsa 'ahriman'-ban keresték etymonját. És bár a M. T. Akadémia Nagyszótára (1862.) határozottan mondja róla: «őseink által a pogány hittel behozott régi szó, mely gonosz szellemet, ártalmas *istent* jelent, ki minden jót gátolni törekszik», a köztudalom nem fogadta mythológiánkba, mint a Hadurat. A Hadúr ellenben tudományos valósággá lett; és nemzedékeknek az iskolában verték a fejébe, hogy ez az 1823-iki jövevény volt a 'magyarok istene'. Huszonnyolc év óta a Hadúr egy fokkal lejjebb szállott; istenből császár vagy király lett és ma 'legfőbb hadúr' formában az '*oberster kriegsherr*' hivatalos magyar egyértékűje. Arra való, hogy mikor a közös hadsereg dolgairól van szó, kerülni lehessen az olyan határozottabb kifejezést, mely az osztrák katonai hagyományokat bolygathatná; *et vice versa*.

³ A mendemonda nem csak istennel ajándékozott meg, hanem *áldozó poharat* is adott hozzá, mely ma is megvan Marosvásárhelyt a csíkszentmihályi Sándor család birtokában. Ezt a közönséges renaissancekori kókuszdiópoharat, minő a magyar nemesi házaknál tucatszámra maradt fenn a XVI-XVII. századból, a hirhedt csíki székely krónika tette meg a székelyek áldozó poharának.

Ma már nincs számbavehető tudós, ki ezt a krónikát, mely a végén levő megjegyzés szerint 1533-ban íródott össze Sándor Menyhért Vacsárcsi és Csíkfalva közti kastélyában 153 darab régi okiratból s 1695-ben Csík-Szeredán másolta le Veres Péter és Bors István csíkszéki hites asszesszor s e másolat után ismételve 1796-ban Farkas János csíksomlyói lelkész (kiadta Székely Mihály ítélmester 1818-ban a *Ns. Székely Nemzet Constitutiója* című munkához csatolva a 276-295. lapon), ne tartaná egyszerű múlt századbeli hamisításnak s hitelt adna annak az otromba mesének, hogy az áldozó poharat még Anacharsis scythia bölcs hozta

magával Görögországból Radagus góth király iratainak bizonyossága szerint, a melyek a krónika szerkesztésekor meglettek volna Sándor Menyhértnél. A pohárról még sok más dolgot mesél e krónika. Állítólag a székely rabonbánok székhelyén, Budvárában őrizték s midőn nemzetgyűlést tartottak, ezt mindig megelőzte a pohárból való áldozat. 888-ban Upolett, Zandirhám rabonbán fia, Csíkba Vacsárk (Vacsárcsi) földére vitte, de ismét vissza-került Budvárba s midőn Apor Sándor Szent Istvánnal szövetséget kötve, a kereszténységet bevitte a székelyek közé, szintén áldozott a pohárból. Sándor István 1039-ben ujfolag Vacsárcsiba vitte a poharat, e miatt azonban annyira felháborodtak a székelyek, hogy haddal akartak Sándor Istvánra rontani, mit csak a király közbelépése akadályozott meg. Később László herceg (Sz. László) ivott a pohárból egyik Sándor leány (Kata) menyegzője alkalmával. Legutóbb 1412-ben szerepelt az áldozó pohár, midőn Sándor Pétert Stibor erdélyi vajda jelenlétében Csík és a csángók ispánjává választották; ez alkalommal Stibornak jó kedve kerekedett s hogy a nap emlékét megörökítse, a pohár talpára ezeket vésette: *Sándor Péter Anno 1412*. De ezen annyira megbosszankodott Sándor Péter, hogy a vajdát elűzte. «Hogy ezen felirat hamisítás» mondja Orbán Balázs (*A Székelyföld leírása*. Pest, 1869. II. k. 59. l.), «azt a szakértő első tekintetre azonnal felismeri, mert a név teljesen kifejlődött latin betűkkel, az évszám arab számjegyekkel van írva... a feliratra nézve határozottan kimondom azt, hogy hamisítás, még pedig nagyon ügyetlen, önmagát első tekintetre eláruló hamisítás». Későbbi metszésnek s itten készült műbecs nélkül való munkának mondja Orbán Balázs a kehelytalp alsó részén levő díszművezetét is, mely fenyvesekkel borított havast ábrázol az előtérben szaladó állatokkal, nyúlakkal, farkasokkal és szarvasokkal. A felső részről azonban azt hiszi, hogy a rabonbánok korában szerepelt székely áldozópohárból maradt meg, mely görög idomokat mutató szerkezetével sokkal régibb mint töve és talpa. A műrégiségbuvárság, mai színvonalán azonban a pohár felső részét is csak olyan renaissance-korinak fogja tartani mindenki mint alsó részét, és sem a díszítés módjában, sem alakjában, sem egész szerkezetében nem fog semmi olyat találni, mi régibbnek mutatná a többi hasonló renaissancekori kókuszdió pohárnál. (L. rajzát Orbán id. m. 58. l.)

E jegyzetek sorrendjében most hézag következik; mert a logika azt kívánná, hogy a magyarok őstörténetére térjek rá. Ez a dolog azonban ma, millenniumunk fölöttébb kétségesen meghatározott évének küszöbén, a tudományos zavarnak olyan példátlan példája, hogy az a legbölcsebb ember, aki minderről nem is beszél, minderre nem is gondol. Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Mi nyelvet beszélünk? Hogyan alkottunk hazát? Ezekre a kérdésekre a különböző iskolák ellentétesebben felelnek mint valaha; és történetírás, nyelvtudomány olyan *circulus viciosus*ba van keveredve, hogy az egyszerű józan elme kénytelen magát a nihilizmusnak általadni. Egy bizonyos: hogy a tudós, aki majd a jövő századokban megírja e gyalró könyvnek igazán értékes mását, a mai napok tudományos hiedelmeiben a legképtelenebb mendemondák tengerére fog bukkanni. Mert azt már ma is tudjuk, hogy mikor két fél hanyatt-homlok ellenkezőt állít, az egyiknek okvetetlenül nincsen igaza. Isten a megmondhatója: mikor dől el ez a háború; de ha eldől valamikor, az egyik részen szükség szerint elkövetkezik a tudományos csőd, melynek masszájából a mindennél szomorúbb és mindennél mulatságosabb mendemondák sokasága válik majd a világ értéktelen közkincsévé.

Ugyanezen okból a hunn-magyar atyafiság kérdését sem bolygatom, csupán olyan dolgokat szándékom ezzel kapcsolatban megemlíteni, melyek nyilván a mendemondák közé tartoznak.

⁴ Több mint hatszáz éves az a monda, hogy az Érd és Batta közt elterülő *Százhalomba* az elesett hunnokat temették el, midőn Potentia városánál (Batta) átkelve a Dunán, a rómaiakat és németeket meglepték s Pannónia birtoka fölött a közeli Tárnok völgyben véres ütközetbe bocsátkoztak velük. A mondat legelőbb az u. n. Hunn Krónika jegyezte föl, mely a XIII. század második negyedében, talán a thüringiai Lajossal egybekelt Szent Erzsébet számára készült, de eredeti szerkezetében nem maradt fenn, csupán Kézai, Márk, Thuróczi sat. átiratá-

ban. A monda, azt lehet mondani, egész napjainkig tartja magát s még olyanok is, kik a Hunn Krónika adataiban egyébként nem hisznek, lehetők tartják, hogy az a több mint száz sirhalom a hunnoknak volt a temetője. 1847. őszén Érdy János, 1876. őszén pedig a régészek és anthropologusok Budapesten tartott nemzetközi kongresszusa rendezett itt ásatást. Mindkét ásatás alkalmával úgy találták, hogy a halom közepén a talaj eredeti színvonala le volt sulykolva s e fölé gerendákból, melyek belülről mészszel voltak összeragasztva, sírkamara volt készítve s a sírkamara teteje és oldalai nagy kövekkel voltak körülakva; e kamarába tették az elhunytak megégetett hamvait urnákban - egyik halomban 32 ilyen urnát találtak, melyeket azonban a sok kő súlya alatt beroskadt tetőzet nagyobbára összenyomott; az urnákban égett emberi csontdarabok mellett apró bronz és vas tárgyak, mint görbe vaskés, a bronzkori tokos vésűkhöz hasonló vas vésű, bronzgyűrű, agyag állatkák s aztán szarvascsontok fordultak elő. A kövek közt voltak félig elégett fa- és nagyobb szendarabok, melyek arra mutatnak, hogy a holttest elégetése a már elkészített kamarában történt, a mi különben a köveken is látható. Az edények alakja a hallstadti s nálunk a pátkai edényekre emlékeztet, a többi tárgy is arra vall, hogy a vaskor kezdetéről való. Mindezek a temetkezési szokással együtt azt bizonyítják, hogy e sírhalmok jóval régebbiek a hunn-korszaknál s legalább is a Kr. e. III-IV. századba nyulnak vissza, midőn Pannóniában kelták tanyáztak. (*Arch. Közlemények.* 1861. II. k. 33. s köv. 1. képatlasz II. 3. tábla. *Arch. Értesítő.* 1876. X. 256. 1. Rómer Fl. *Résultats généraux du Mouvement archéol. en Hongrie.* Budapest, 1878. 128. 1. Az 1876-ki budapesti régészeti kongresszus *Compte rendu* II. kötetének 1. része.)

⁵ A tárnokvölgyi ütközetben - mint a krónika meséli tovább - elesett a hunnok egyik vezére, Keve kapitány is, kinek holttestét a csata után a hunnok fölkeresték s az országút mellett egy halomban ünnepélyesen eltemették, szittya módra egy kőoszlopot emelvén sirhalma fölé, a honnan azt a helyet később *Keveaszónak* (Cuweazoa, Keweazou) vagy *Keveházának* nevezték. Ide temették a cesumauri ütközetben elesett hunn vezéreket, Bélát és Kadicsát, úgy szintén később Attilát is, mely hely ilyenformán a hun királyok temetőjévé vált. Keveaszó nem más mint a mai vaáli völgy Fehérmegyében, mely Baracskán át húzódik a Duna felé; a középkori magyar nyelvben ugyanis az «aszó» völgyet jelentett; Keveaszónak nevezték a középkorban a mai Szent-Iván pusztát is Baracskától északra, ma a név Kajászó-Szent-Péter nevében maradt fenn. Az egész név mai nyelven a. m. kővölgy. Talán valami régi római föliratos emlék (mér földmutató kő vagy ilyesféle) állt még akkor az országút mellett, midőn a magyarok a vaáli völgyet megszállták s innen nevezhették el az egész völgyet Küveaszóháznak, kőaszónak vagy kővölgynek, s a nép fantáziája aztán kapcsolatba hozta a kőemléket valami közeli sirhalommal s megalkotta a mondát, az egyszerű kőoszlopból Keve vezért formálván.

⁶ A hunn történet tele van ilyen, nevekből kiinduló mendemondákkal. Ilyen az is, hogy Etele király székhelye *Ó-Buda* volt, melyet előbb *Sicambriának* neveztek, Eteléről azonban a németek Etele várának, *Etselburgnak* kezdték hívni, ellenben a hunnok testvéréről, Budáról nevezték el, miért is Etele féltékeny lett Budára s megölette. A monda kiindulási pontja az Etselburg név, melynek ó-német alakja Aziloburg vagy Azilburg volt. Ez pedig nem egyéb, mint az ősi Aquincum névnek az elnémetesítése. Aquincumot már az V. század második felében élt Sidonius Apollinaris Acingonak írja, a miből kitűnik, hogy a latin köznyelv ekkor már elejtette a szóvégi *s*, *m* betűket s az *e* és *i* előtti *k* már *c*-nek hangzott. Ezt az Acingo formát vették át a népvándorláskori germánok s lett a névből Acingoburg, Acinburg, később pedig összezavarva Attila nevének germán alakjával: Azilburg. Az egykori nagyváros romjai aztán könnyen fölkelthették azt a gondolatot, hogy a város csakugyan Attila királyi székhelye volt s a kiemelkedő romok palotájának a maradványai. A monda további fejlődése aztán Attila testvérében, kinek a magyarok a nálunk nagyon elterjedt Buda nevet adták, talán a históriai Blida név hunn alakjának (Bilida, Buluda, Bulda) valamely változatát őrizvén meg,

Ó-Buda magyar elnevezésének magyarázatát is megtalálta. A két név azonban semmiképp sem függ össze; Bud, Buda mint helynév Csehországban és más szláv vidéken gyakran előfordul s alighanem összefügg a német Baute szóval, mely épületféle jelentéssel 'buda' s a szlávok 'butik' alakban a magyarba is átjött, úgy látszik, a germánok vagy szlávok valamelyik nagyobb aquincumi épületmaradványt nevezték el Budának, melyet aztán a magyarság később az egész városra átruházott. Mi szolgáltatott okot a magyar krónikák amaz állítására, hogy Budát előbb Sicambriának nevezték; bajos megállapítani. A régészeti kutatások meghazudtolták Bonfini felfogását, a ki szerint a rómaiak idejében Sicamber törzsbeli germán csapatok tanyáztak Ó-Budán s tőlük vette a város e nevet; sőt ma már abban sem kételkedhetünk, hogy az a római föliratos emlék, melyre állításának bizonyítása végett hivatkozik, az ő koholmánya. A Sicambria név mindenesetre frank forrásra vezethető vissza s nem lehetetlen, hogy azok a germánok, kiket a magyarok Ó-Budán találtak a honfoglalás idején, Nagy Károly hódításai után frank földről vándoroltak Pannóniába.

⁷ Mindezek azonban, ha értéktelenek is a történelem kritikája előtt, annál becsesebbek az irodalom, az árpád-kori magyarság mondaalakítási képességének szempontjából. De már a székelyföldi hunn mondák, melyek bizonyos helynevekkel hunn emlékeket kötnek össze s ezekről egész történeteket tudnak, újabb keletűek s mindannyi deákos embereknek a csinál-mánya, melyről épen maga a székely nép nem tud. Így az udvarhelyszéki *Kadicsfalvát* megtették a Hunn Krónikában emlegetett, különben pedig egészen mondai Kadicsa hunn vezér székhelyének, holott a község neve csak annyit mutat, a mit a székelyföldi községneveknek legalább is egyharmadánál tapasztalhatunk, hogy valamikor a XII. vagy XIII. század folyamán, a mikor megszállták, valami Kadics nevű székely úrnak volt a birtoka, a Kadics név ugyanis egyszerű árpádkori személynév, mely még a XIV. század első felében is előfordul a kézdiszéki Apor család tagjai között. Ide tartozik a Székely-Udvarhely fölött elterülő *Budvára* is, melyet a már fentebb méltatott s a mult századnál semmi esetre sem régebbi csíki Székely Krónika szerint Buda vezér, Attila testvére épített s később Attila birodalmának felbomlása után a havasok közé vonult székelyek főrabonbánjai székhelyükké tettek. A Bud, Buda nagyon kedvelt személynév volt az Árpádok korában. Budvár ama jelentőségéről pedig, a mit a krónika-hamisítvány tulajdonít neki, semmit sem tudnak a hiteles források, még a XVI. századbéli bencédi Székely István is hallgat róla, pedig maga is udvarhelyszéki volt.

⁸ Udvarhelyszék déli részén terül a *Rika* név alatt ismert erdőség, mely a Homoród és Vargyas völgyét elkülönítve egész az Oltig benyulik s Udvarhelyszéket elválasztja Háromszék ama nyugotra első részétől, mely mint különálló terület Miklósvár székhelylyel korán elvált az anyaszékről. Két patak metszi keresztül: a Somos patak és a Rika, mely utóbbinak a neve szláv eredetű s a. m. rieka = patak, folyó, mutatva, hogy valamikor a székelyek előtt e vidéken szlávok tanyáztak. Az őserdő porladozó sziklafészkéi a hegyestetejű vár s a Lapias tető mintegy háromezer lábnyira emelkedő ormán levő Kustalyvára, melyeknek eredetét a rég mult idők titokzatos homálya borítja, olyan kornak az emlékei, midőn a Rikában hatalmas urak székeltek. A népmonda egyszerűen óriásoknak mondja őket; a kik azonban a történelem lapjait is forgatták, a Rika névben véltek oly nyomra akadni, mely a névtelen óriásokat közelebből is meghatározza. Attila felesége Priscus Rhetor szerint Kerka vagy Kreka volt, ezzel azonosították a Rika nevet s a mit az egyik még csak hozzávetéskép állított, a másik már kiszínezve hagyományképen adta tovább s így lassanként megalakult az a mendemonda, melyet legelőbb Benkő József említ (*Imago Nat. Sicul.* 18-20. l.), majd Kriza János ismertetett az új Magyar Múzeum 1853. évf. I. k. 175-176. lapjain. E szerint Attila a Rikán vadászva gyakran tanyázott udvari személyzetével a hegyesteteji várban; e vár alatt gyűjtötte össze harcosait s innen csapott be a Vargyas tájékán táborozó dákokra. E vár volt a kedvelt tartózkodó helye feleségének, Rékának is, ki Havaselvéről jöve, útközben itt halt meg.⁹ A hunnok aztán nem is vitték máshová, hanem az erdőben temették el. Egy szikladarabot hengerítettek

le a várhegyről, s a hol a szikla megállapodott, oda ástak sírt, melyre a sziklát emlékoszlopul emelték. A sziklaoszlop ma is ott áll Hegyestető északi aljában, a Rika patak balpartján s *Réka sirjának* hívják. Orbán Balázs (*A Székelyföld leírása*, Pest, 1868. I. kötet 230, 232. l.) a mendemonda hatása alól nem tudva szabadulni, *Attila várának* nevezi a Hegyestetőn levő romokat; melyek azonban - a mint megjegyzi - nem valami nagy kiterjedésű és jelentékenyebb várnak a maradványai; a cukorsüveg alakú bérc tetején egy 45 lépés kerületű körfalnak látszik az alapja, néhol több lábnyi magasságra emelkedve a föld színe fölé s ettől alig tíz lépésre, a belső fallal párhuzamosan mintegy 140 lépésnyi kerületben egy másik körfal vonult s ezt ismét egy harmadik, a külső körfal szegélyezte. Hozzáteszi, hogy a nép egyszerűen 'hegyestetői várnak' nevezi. A közelében levő s Réka sirjának állított szikláról pedig ezeket mondja: «a Réka sirjául jelölt szikla semmi esetre nem lehet a hegyről lehengerített szirtdarab, mert e helyen áll az a földalakulásnak első hajnala óta, lévén egy kicsúcsosodása a Réka alján elterülő terjedelmes mészkő fekvetnek. Ezen kőzetnek mélyen gyökerező kiemelkedése, melyet az alján folyó patak különített el a hegy kiszökellő előfokától, *Réka sirja elnevezését is csak az újabb korban kapta, régen Tolvajkőnek nevezték*, mivel az oda rejtőzködő tolvajok gyakran rohanták meg onnan az utasokat. - - És így azt kell hinnem, hogy, ha Réka sirja csakugyan a Hegyestető alatt volt, azt a gyakran áradozó szilaj patak nyomtalanul elmosta.» (Id. m. 232. l.) Réka sirja tehát természetes alakulás, míg a hegyestetői vár a székelyföldi ősváraknak ugyanazon típusához tartozik, melyről Téglás Gábor a bennük található régiségi leletek alapján, valamint a Trajanus oszlopán levő erődítmények karakteréből következtetve kimutatta, hogy a dákoktól származik.

¹⁰ Háromszéken Réty község határában a Fekete Ügytől Magyarós község felé vizenyős talajon, kissebb-nagyobb tavak között egy széles homoktöltés húzódik, melyet a nép *homárkának* nevez. Ebben, kezdve Benkő Józsefen s a múlt század más tudósain, sokan úgy vélekednek, a *hunn árok*, *hunnok árka* elnevezés lappangana s az irodalomban is rendesen e név alatt szokták emlegetni, mint a hunnok erődítési rendszerének egyik maradványát. A nép azonban semmit sem tud e névről s a hunnokról, az egész hagyomány deákos emberek mendemondájára szorítkozik. A nép, mint a többi székelyföldi történelem előtti erődítményt, ennek készítését is az óriásoknak tulajdonítja, kik akkorák voltak, hogy egyik hegyről a másikra lépkedtek s a szántóvető embert ekéstül, barmostul együtt a kőtenyűkbe szedték. A töltés mindenesetre az őskorból származik, neve is mutatja, mely olyan időből való, midőn a székelyek közt török nyelvű elemek is tartózkodtak; a homárka ugyanis a. m. a török-tatár nyelvjárásokban 'kum arka' 'komarka' azaz 'homokhát' vagyis homoktöltés. Nyomai a szomszéd Magyarós határában is feltalálhatók; itt azonban még a múlt század folyamán is *Csörszárkának* nevezték, a mi nyilván a magyarországi Csörszárok névvel függ össze.

¹¹ A *Csörszárok* két ősrégi sánc, mely a Dunától a Tiszáig húzódik. A felső 15 mértföld hosszú s egész Vácig nyomozható, honnan nyomai Mácsán át a hevesmegyei Hortig vezetnek, innen az árokszálási határon, Zsadányon, Bódon, Kálon, Erdőteleken, Dormándon s Füzes-Abonyon át vonulva Ároktőnél végződik. Az alsó 12 mértföld hosszú, Dunakeszi és Alag közt a Dunánál kezdődik s Fóthon és Mogyoródon át Gödöllő alatt elhaladva, Vác Sz. László, Tura, Fénsszaru, Jászberény, Dósa, Apáthi s Heves-Ivány pusztán át Kis-Körűnek megy s a Tisza mocsaraiban végződik. Az árok helyenkint 6¹/₃ méter széles és 3¹/₃ méter mély. A monda szerint, melyet legelőbb Székely István említ (*Chronica ez világnak jelős dolgairól*, Krakó, 1558. 139. l.), az árkot Csersz király építtette még Etele előtt, de nem azért, mintha ezen hozott volna magának feleséget, hanem az ország oltalmára, mert midőn, «valami ellenség az országra támadott, tehát mind oda az árokra futottak és úgy oltalmazták az országot. Nemcsak egy vagyon pedig a féle, hanem több is vagyon, jelesen a Tisza Duna között, kik mind e napiglan megláttanak, de immár a hosszú idő miatt betöltettek, mivel nem a magyarok éltenek, hanem az ő előttek való nemzetségek». Későbbi írók az avaroknak tulajdonították,

nevezetesen a Pető Gergely-féle krónika 1738-ki kassai kiadása szerint (100-111. l.) Curs 579-ben az abarok második khánja volt, «kiről is neveztetik ama árok, melyet a Jászságban még most is látni, Cursz vagy Csörsz-király árkanak». Magát az árkot pedig így írja le: «a magyarok (abarok) valamint Ausztriában úgy Magyarországon is egy nagy palánkot csináltak vala, kit is várnak neveztek, ez a Tisza mellett vala, és ottan, holott most a Jászság lakik. Ennek a várnak két nagy árka és kerítése vala, az egyik a külső, a második belső. A külső Heves tartományában vagyon ama híres neves Kurs király árka, és ez magában foglalja a jászok országát. A belső közelebb volt a Tiszához Fénsszaru mellett. Ennek erősnek kellett lenni, mivelhogy több esztendőktől fogva a magyarok abba sok kincset, jószágot, gazdag prédát, melyet sok országoknak elrablásával nyertek vala, mind abba a várba hordották össze és takarították». Katona István (*Historia Ducum* 197.) Csörsz király mondájában a honfoglaláskori Curzan vezér emlékét keresi, mások Caesar nevének valami elferdített alakját sejtik benne, valósággal pedig nem egyéb a Csörszárok, mint az Ördögárok eredeti szláv nevének, a „Csertovszki jarek”-nek a magyar kiejtéshez való formálása. A nép a többi ilyen ősi erődítmény készítését is az ördögnek, óriásoknak tulajdonította s így Csörsz király éppen nem valami avar vagy magyar történelmi személynek a mondai emléke, hanem egyszerűen Ördög-király. Maga az árok tudományosan még nincs annyira átkutatva, hogy korát meg lehetne állapítani; valószínű azonban, hogy régebbi az avar kornál s talán a római időkben itt tanyázott jazigoktól származik, kiknek határa a kvádok felé körülbelül azon a vidéken végződött, a merre a Csörszárok vonul.

¹² Nyugati kalandozásaink korának legnevezetesebb mendemondája a kürtös Lehel vezérről szól. Márk krónikája (II. 33.) jegyzi föl elsőben ezt az anekdotát. Az ágostai ütközet után (955.) Lehel és Bulcs hadnagyokat Konrád császár (?) elévezetik. A magyar vezérek kijelentik, hogy az isten őket a népek ostorául rendelte, s hogy nemzetök léte a többi népek üldözéséhez van kötve. «Válaszszatok, a halálnak mely nemével akartok meghalni» szól a császár. Lehel válaszol: «Előbb hozzák ide kürtömet, ha megfűttam, majd felelek». Elhozzák neki kürtjét, Lehel pedig a császárhoz közeledvén, amint kürtölni készült, azt mondják, oly erősen vágta homlokon a császárt kürtjével, hogy Konrád ettől az egy ütéstől szörnyet halt. «Elöttem mégy és szolgám leszel a másvilágon» szól Lehel. Mert a szittyák hite, hogy akiket életökben megöltek, azok lesznek a másvilágon az ő rabjaik. Mindjárt megfogták és Regensburgban felakasztották őket. Már Kézai Simon mester is kétségbe vonja ezt a mendemondát (II. 15.): «E mese ellenkezik a valószínűséggel és nem sok észre vall, ha valaki elhiszi; mert a bűnösöket összekötött kézzel szokás a fejedelmek elé vezetni.» Ez a kritika nem valami erős; mert ha a császár megengedte Lehelnek, hogy még egyszer megfúhassa kürtjét, bizonynyal föl is oldoztatta a kezét; különben hogyan fogta volna a kürtöt?

De ezt a mendemondát cáfolgatni úgy is fölösleges. Sokkal érdekesebb kérdés maga a Lehel kürtje. Ez a hangszer a Márk krónikájának egyik kezdetbetűjében le is van ábrázolva; csaknem embernyi hosszú, igen karcsú, egyenes trombita, melylyel a magyar vezér nyugodtan kólintja föbe a még nyugodtabban ülő császárt. E miniatűr-kép arra vall, hogy a XIV. században még nem volt ismeretes Lehel kürtjének később hagyományossá lett agyar- vagy tülök-formája. Ez a hagyomány először a mölki benediktinus-monostorban őrzött ökörszarv kürthöz fűződött; 1788-ig ez volt a Lehel kürtje és senkinek sem jutott eszébe, hogy az időtlen idők óta Jászberényben levő csorba elefántcsont kürtöt a vezérének mondja. 1788-ban adta ki Bécsben Molnár Ferenc jász-kún kapitány *Jász-Berény Várossában lévő Lehel kürtjének vagy Jász kürtnek esmérete* című és később deák nyelven is megjelent könyvecskéjét, mely elsőben állítja azt, amit ma már az egész köztudalom elfogadott, hogy t. i. a jászberényi kürt a Lehelé volt s akkor csorbult ki, mikor a vezér agyoncsapta vele Konrád császárt. 1814-ben polemikus munka jelent meg Molnár Ferenc állításai ellen. Nemes Décsy Antal törvényes ügyellő Miskolczon írta és adta ki *Az jász vagyis újász kürtön lévő metszésekről és azoknak értelméről*

cím alatt. Décsy azt mondja: soha sem bizonyítható be, hogy a kürt Lehelé volt (amiben teljes igaza van), de maga is merész hipotézissel áll elő. Szerinte a kürt pogány szertartásos edény volt, mert a rajta levő ábrázolatok Belphegor moabita istenség priapisztikus tiszteletére vallanak. Majd Bizáncba került és Theodora császárné, mikor Morvaországban Cyrill és Method által a keresztyén hitet megalapíttatta, a welehradi nagy templomnak ajándékozta. Itt a papok kenettartónak használták a kürtöt. Akkor csorbult ki, mikor keresztet akartak a szélére vésni. A pogány kúnok innen rabolták el, a templom egyéb drágakő-kincseivel együtt. Hogy milyen rendszerű és erejű a Décsy kritikája: mutassa ez az egynehány sor, mely abból kiindulva, hogy a kúnok drágakő-kincseket ragadtak el, azt következteti, hogy ez az elefántcsonttárgy voltaképpen - gyémánt. «Ha,» úgymond a miskolci törvény és ügyellő, «az jász kürtön vagyon példának okáért fejérség, kékség, veres tseppek, tehát bátran lehet róla mondani, hogy saphir, mely magában is drága, de ha tudós mesterember által kitisztítatik, tehát legdrágább diemánt kő lenne belőle, úgy hogy a mostani négyfontos jászkuert lenne négy fontos diemántkő, mely legalább egy millió ezer rhénes forintokat megérhetne. Méltó lesz ezt kitanulni és megtudni.»

Nem tudom: vették-e neszét a mölki benediktinusok ennek a vitának; de az való, hogy az apátság 1816-ban az „ő” Lehel-kürtjét oda ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak, ahol ma is őrizik; de már alig tudja valaki, hogy Molnár Ferenc „fölfedezéséig” ez volt a Lehel kürtje. Maga a tárgy, mely József nádor révén került a régiségtárba (v. ö. *Cimeliotheca Mus. Nat. Hung.*, Budae, 1825; 65. l.), teljesen érdekesség és érték nélkül való. Közönséges nagy ökörszarv, csont csutora van rajta, tág szája körül pedig ezüstlemezéből való széles pánt, melynek belső részén együgyű karcolás ábrázolja a tábor sátrai közt álló Lehelt. Az ujjabb kézre valló gót betűs aláírás: «*Lehel der XI. Herzog in Hungarn a. DCCCCLV.*» Az egész szaru mindenestül nem lehet régebb kétszáz évesnél.

A jászág a maga kürtjét igen nagy becsben tartja és az 1867-iki koronázáson a kerület bandériumának élén lovagló jász-kun főkapitány, Ráday Gedeon, a vállára vetve viselte. Ünnepi alkalmakkor áldomást isznak belőle; jobban mondva: a szájába szorított vékony aranypohárból. Mert a kürt nem ivótülök, hanem hangszer. Egész mostanig az a mendemonda volt róla elterjedve, hogy megszólaltatni nem tudja többé senki; Lehel vezér volt az utolsó, aki megfújta, s olyan tudó ma már nincs a világon. Ezt a mesét Káldy Gyula harmadéve igen alaposan cáfolta meg azzal, hogy a kürtből hatalmas es skálát harsantott ki; a megfúvása éppenséggel nem nehéz.

A jászberényi úgynevezett Lehel kürtje Pulszky Ferenc szerint X. századbéli bizánci munka. Mindenesetre értékes és ritka elefántcsont-faragvány; de se történetéről, se a rajta levő ábrázolatok jelentéséről nem tudunk semmi bizonyosat. Az egyetlen hiteles adat az, hogy 1788-ig senki sem tartotta a Lehel kürtjének.

¹³ Benczúr Gyula 1869-ben festette meg *Vajk keresztelése* című képét, mely ma a Nemzeti Múzeum egyik díszje. Ha magyarázni akarnám: mit ábrázol ez a festmény, a legtöbb olvasó megneheztelne. Hiszen azt a gyermek is tudja! Szent Adalbert prágai püspök a keresztség szentségében részesíti a pogány Vajkot, Géza vezér fiát, a mi első királyunkat, akit Szent István néven tisztelünk. Csakhogy épp itt a bökkenő! Pauler Gyula (*A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, I. k.) bebizonyítja, hogy István 977 táján, tehát már keresztyénnek született, mert szülei s nagybátyja Mihály még 974 táján fölvették a keresztséget. Géza fiát minden bizonynyal csecsemőkorában tartották keresztvíz alá; a Benczúr Gyula képén tehát történelmi botlás a kondor fekete hajú, izmos barna vállú levante, aki mint egykoron Klodvig - «*mitis depone colla, Sicamber*» - szelíden hajtja meg büszke fejét a szentség malasztjának alatta. Az is kétségtelen, hogy Istvánt nem Adalbert keresztelte meg. Libicensky Vojcek (Vojtěch) gróf, a prágai püspök, az egyház Szent Adalbertje, elsőben 993

felé jött Magyarországra, mikor István már tizenhetedik évében járhatott. Kétségtelenül hatott az ifjú lelkére; s talán része van benne, hogy István 995-ben Gizela bajor hercegkisasszonyt vette feleségül. István „pogány” Vajk neve alkalmasint az Adalbert cseh Vojtěch nevével való összetévesztésből eredt. Benczúr Gyula remek képe tehát, a címével együtt, megfestett mendemonda.

¹⁴ Egyike a leghíresebb történelmi hamisításoknak az a II. Szilveszter pápára kent, 1000 március 27-éről keltezett bulla, melyet a szent atya a koronával együtt küldött volna Asztrik útján Istvánnak. Karácsonyi János bebizonyította, hogy ez a bulla Hartvik alapján gyártódott a XVII. században és alkalmasint Levakovics műve. Ipolyi Arnold *A magyar szent korona* monografiában (Budapest, 1886.) azt mondja, hogy e bulla hitelességéhez kétség nem férhet és belőle deriválja a magyar királyok apostoli címét. («*Et quia Nobilitas tua Apostolorum aemulando, Apostolicum munus, Christum praedicando, eiusque fidem propagando, gerere non est dedignata... crucem ante se, Apostolorum insigne, gestare facere posses.*») Régebben az „apostoli király” cím csak elvétve fordult elő; így I. Lipót egy 1701-iki, az esztergomi érsekhez intézett levélben említi. A cím használata azonban csak azóta állandó és kötelező, mióta XIII. Kelemen pápa 1758. augusztus 19-én kelt, «*Carissima filia*» kezdetű brevejében Mária Teréziának mintegy újra megadta e jelzőt, «*cujus quidem*» úgymond a szent atya, «*sive consuetudinis, sive privilegii fons et caput ignoratur*». XIII. Kelemen tehát a Szilveszter-bullát nem ítélte hitelesnek. Kevesen tudják nálunk, hogy II. Szilveszter pápa (999-1003) az olaszok között boszorkánymesterség és a sátánnal való cimborálás hírében állott; sőt egyenesen az ördög vitte el! Érdekes dolgokat közöl erről Arturo Graf *Il diavolo* (Milano, 1887.) könyvében. Szilveszter pápa természettudománnyal foglalkozott, egy beszélő főt is szerkesztett; ezért keverte a középkor az ördögösség hírébe, mint annyi más természet-vizsgálót.

¹⁵ Miért ferde a magyar szent korona keresztje? És jobbra dől-e vagy balra? Emberi tulajdonság, hogy szeretünk nagy dolgok apró gyarlóságaival bíbelődni. Ezért e kérdés is kedvelt tárgya vitatkozásainknak s nem egyszer ostromoljuk az ujságokat, hogy feleljenek rá a mindentudó „szerkesztői üzenetekben”. Két igen ismeretes verzió van e dologról. Az egyik mátyusföldi néplegenda. Mikor Hunyady Mátyás parasztfiú korában szántott - a folklóre mindig levon mindent a föld fiaihoz - egyszerre nagy szárnycsattogással jönnek az angyalok és hozzák a szent koronát. Mátyás megrémül s mikor az angyalok a fejére akarják tenni a koronát, hatalmasat suhintva az ösztökével, elhárítja magától. Az ösztöke épp a keresztet érte, - azóta ferde. A másik mendemonda már történelmi. A kereszt akkor görbült volna el, mikor bajor Ottó 1305-ben a Venceltől visszakapott koronát csobolyóba rejtve, a nyeregkápán hozta haza felé és Fischamendnél leejtette, elvesztette. A korona keresztje görbeségének oka azonban sokkal kevésbé romantikus.

Ipolyi Arnold (*A magyar szent korona*, Budapest, 1886; 84. l.) azt írja, hogy a kereszt «jelenleg és régóta már félredőlve mozog». És egynehány sorral odább: «A korona újabb vizsgálata szerint görbe helyzetének oka, hogy az alsó csavar, mely a pántba helyezve tartja, nem a kereszt hosszú szára tengelyének irányúlva van befűrva, hanem oldalt. De ezt másfelől az okozhatta, hogy a korona azon felső, gyenge, törékeny lemezének átfúrása, melybe a kereszt szára helyezettett, erősebben kitágult, s a kereszt szára idővel a kitágult nyílásnál nem lévén megerősítve, oldalt dőlt». Ez a beszéd nem egészen világos. «Ezt» (hogy t. i. a kereszt hosszú szára oldalt van befűrva) semmi esetre sem okozhatta a nyílás tágulása. A kereszt görbeségének csakis az az oka, hogy a latin korona Krisztusképének, e zománcműnek, épp közepében levő nyílás kitöredezett, nagyobb lett s a kereszt gömbjének szege lazán van benne. Vagyis a kereszt hol erre, hol amarra dől.

Igaza van hát mindenknek, akik különféle magyar pénzeket szedve elő, bizonyítgatják, hogy de mégis jobbra vagy de mégis balra hajlik a kereszt. És igaza van a pénzmetszőknek is, akik hol emígy, hol amúgy ábrázolták és ábrázolják a szent koronát.

¹⁶ A boldogult báró Vay Miklós koronaőr élete utolsó éveiben gyakran elbeszélte: mint akarta ő az 1867-iki koronázáskor rávenni a fejedelmet, hogy a koronát vékony arany álladzóval erősítse a fejére; mert mily baljóslatú ómen lenne, ha a napvágás pillanatában a korona leesné a fölkent főről! Ferenc József azonban nem akart hallani az álladzóról és Vay báró szorongva nézte, mikor a király felnyargalt a dombra és tomboló paripáján a világ négy tája felé vágott Szent István kardjával (mely különben alig régibb a XVI. századnál). «Igazi csoda történt!» szokta mondani az öreg báró, «a korona meg se moccan a király fején!»

Ennek a csodának a titka igen egyszerű. A korona belső kerülete igen nagy, 65 cm. levén, természetesen esetről esetre a főhöz kell alkalmazni, bélléssel. Ezt a munkát Pórfi Ferencz udvari kalapos végezte, még pedig mesterségének legmodernebb vívmányai szerint. Leformázta ő felsége fejét a cilinderek alakítására való, *conformateur* nevű szerkezettel s így megnyervén a koponya pontos nagyságát és alakját, parafával és fehér szattyánbőrrel akként bélelte ki a koronát, hogy a szent ékesség mint valami pompásan illő kalap simult a főhöz és nem lehetett tartani semmi balesettől.

¹⁷ Hitt-e Könyves Kálmán királyunk a boszorkányokban?

Erre a kérdésre természetesen minden írástudó azt feleli: «Már hogyan hitt volna, mikor híres törvénye világosan rendeli: *«de strigis vero, quae non sunt, ne ulla quaestio fiat»* - boszorkányok ellen pedig, minthogy nincsenek, semminémű kereset ne legyen».

Középkori bölcs királyunknak e korát megelőző felvilágosodott törvénye azonban csak fél érdem; mert ma már bizonyosan tudjuk, hogy Könyves Kálmán csupán a boszorkányok bizonyos fajtáját tagadta a *„striga”*-ban; amaz idők általános boszorkányhite alól ő sem emancipálhatta magát. Tulajdon abban a dekretumában, melyben az idézett híres tétel van, a 60-ik bekezdés úgy szól, hogy az esperes és az ispán hírével tudtával rontóknak találtak (*malefici*) elítélendők. A Kálmán idejében tartott esztergomi első zsinat határozatainak 50-ik bekezdése szerint, ha valakire, akit rontással (*maleficium*) vádolnak, reá bizonyosodik a dolog, a törvények szerint bűnhődjék.

Eldöntendő: mit jelent a *maleficus*, *malefica* és *maleficium*, s mit a *striga*. - A középkori latinságban a boszorkányok, rontók, bűbájosok, kantaíresek neve mindig *maleficus* vagy *veneficus*, esetenként nőnemű alakjában. Szent István törvényei (II. könyv, 31-ik és 32-ik fejezet) ezekre nézve igen keményen intézkednek, azt rendelve, hogy a rontó átadandó a megrontást szenvedett rokonainak, a kik tetszésök szerint büntethetik meg őt. Szent István törvénye megemlékszik még a hamuból vagy egyébből jövendőlkőről is (*sortilegi*). Ezekkel már sokkal enyhébben bánik el, csak azt rendeli, hogy a püspökök megkorbácsoltassák őket. Szent István törvényei a *strigát* külön, harmadik kategóriába helyezik és azt mondják ki rá, hogy mikor első esetben kapják rajta a bűnön, eklézsián vezekeljen, böjtöljön és a paptól hitet tanuljon; ha másodízben vétkezik, ismét böjtöljön, böjt után pedig a templom megtüzesített kulcsát keresztalakban nyomják mellére, homlokára és lapockája közé, azután menjen haza. Ha pedig harmadszor is visszaesik, akkor át kell őt adni a bírának.

Szent Lászlónak törvénye (I. könyv 34-ik fejezet) a *strigákat* a *meretrixekkel* helyezi egy sorba és azt rendeli, hogy a püspök belátása szerint ítélje el őket.

Vizsgáljuk röviden (az olvasó bővebb adatokat talál *Szájrul szájra* könyvem 12-ik lapján): minek tartotta az egyházi és világi törvény a *strigákat*. Az adatok megegyeznek abban, hogy a *striga* bűvös erővel állat-alakot ölt; de kivált a legrégebbiek (VII. és VIII. századbéliek) elágaznak abban, hogy a magát fenevaddá változtatott bűvös fölfalja az embereket. Ezt,

valamint a *strigákra* vonatkozó egész hitet, minden egyházi törvény vétkes babonának bélyegzi és az ancyrai zsinat (VII. század) határozottan kimondja, hogy csakis a pogánynál rosszabb hitetlen tarthatja valónak azt, hogy valamely teremtes Isten akaratja nélkül más alakot vehessen föl, mint a melylyel ura teremtője fölruházta.

Lehetetlen, hogy Szent István csak olyan, aránylag enyhe büntetést mérjen a *strigákra*, ha az ő idejében is még az a hit él, hogy ezek a varázslók fenevadakká változván eleven embereket falnak föl.⁴ Könyves Kálmán egyszerűen az egyház valamint a frank és lombard törvények felfogását követi, midőn a *strigák* létét tagadja. A boszorkányokban, ismétlem, hitt, mert hiszen dekrétuma a rontás megbüntetéséről intézkedik. Az tagadhatatlan, hogy ebben is liberális, mert a boszorkánypörökben a vizsgálatot félig kiveszi a papi kézből, a hol addig volt, és az esperes mellett, részben az ispánra bizza. Milyen volt Könyves Kálmán idejében a *strigákra* vonatkozó babona, meghatározni alig lehet; de a *striga*, *stryx* etymója a szorongató, fojtogató értelem felé tereli sejtésünket; nem lehet egészen alaptalan tehát az a találgatás, mely szerint a *striga* a tudatlan nép hitében olyan bűbajos nő volt, a ki éjszakának idején állatalkot öltve, szorongatni jár az alvókat; vagyis a dolog nem egyéb, mint a még napjainkban is hívőkre találó lidércnyomás. A mi fölvilágosodott Könyves Kálmán királyunk tehát nyilván a lidércekre mondotta, hogy, mert nincsenek, vizsgálat alá nem vonhatók.

¹⁸ Katona József *Bánk bánja* tudvalevőleg nem egészen a történelem Bánk bánja. A mendemonda szerint Bánk bán, II. Endre idejében az ország nádorispánja, megölte Gertrud királynét, ki elősegítette és pártolta testvére, állítólag Ottó meráni herceg parázna erőszakját a nádorispán felesége, Melinda ellen; így fogta fel és dolgozta ki ezt Katona is. A történelem azonban más színben tünteti föl Bánkot. Gertrud meggyilkolása nem volt a bán magánbosszújának műve; a királynét nem is ő ölte meg, hanem Péter, Imre alatt országbíró és szolnoki ispán, Endre alatt a királyné udvarbírája s előbb csanádi, majd bácsi ispán. Ez a királynégyilkosság inkább politikai bosszú műve, - nem első és nem utolsó nyilvánulása a nemzet elégedetlenségének Endre kormányzása alatt. A király bátor, sőt vakmerő, de egyszersmind ingadozó és nem önálló ember létére, szertelen sok befolyást engedett az ország kormányzása körül első nejének, Gertrud meráni hercegleánynak, akit nagyon szeretett, de szomorú halála után könnyelmű, sőt léha természeténél fogva könnyen meg is vigasztalódott.

Gertrud királyné, aki talán első rendszeresítette Magyarországon a *„sippenwirthschaftot”*, egész pereputyát az országba hozta és jövedelmező állásokba helyezte. Főleg negyedik testvérét Berthold nagyprépostot, egy huszonöt éves és egyházi dolgokban fölöttébb járatlan fiatal embert halmozta el kitüntetésekkel; 1206-ban a kalocsai érseki székbe ültette, majd vajdává, bánná, bácsi és bodrogi főispánná tette. Gertrud természetesen nem csak erről a testvéréről gondoskodott, hanem a többiről is, a mint hogy kiváló karaktervonása az, hogy övéi és a velők jött német kalandorok számára halomra gyűjtötte a kincseket. Ottó, testvére, a ki a hagyomány szerint Melindát meggyalázta volna, alkalmasint sohasem is járt Magyarországon. Az érdemes hazafiak mellőzése (úgy látszik, 1211 után Péter ispán is ezek közé tartozott) nagy elkeseredést szült. Különben is az idegenek, de főleg a németek kegyelése sohasem volt nálunk népszerű dolog; a jövevények viselkedése is aligha volt olyan, hogy

⁴ Marczali Henrik az *Athenaeum Millenniumi Történetében* (II. k. 222. l.) azt írja, hogy azért nem ért egyet a *Szájru! szájra* 10-12. lapján olvasható és itt ismételt okoskodással, mert «ez a két törvény [Istváné és Lászlóé] világossá teszi, hogy a striga alatt a magyar kuriális stílus nem értett vámpirokat, vérszopó, akaratuk szerint állati alakot öltő, vagy mást állattá változtató rémeket. Ilyen-nel csak nem bántak volna ilyen enyhén». Hiszen épp ez az én főargumentumom arra nézve, hogy a *„striga”* nem lehetett valami nagyon ádáz szörnyeteg, hanem alkalmasint csak az alvókat szorongató lidérc. A *„malefici”* (rontók, azaz boszorkányok) István törvénye szerint sokkal súlyosabb büntetésben részesülnek, mint a *„strigae”*.

csillapította volna az ellenszenvet, sőt bizonyára fokozta. Mindezek közreműködtek abban, hogy összeesküvés keletkezett e visszás állapotok megalkotója, a királyné ellen. Ez összeesküvésnek egyik főrésze volt az esztergomi érsek, János, a kinek jövedelmét és hatalmát a kalocsai érsek Berthold ugyancsak megdézsmálta. Tudott az összeesküvésről a nádor ispán, a Bor nemzetségéből való Bánk is, a ki 1211-ben ült Lebényi Póth után a nádori székből, továbbá veje, a Tököle nembeli Simon, sárosi és beregi, s egy másik, a Kacsis nembeli Simon nógrádi birtokos úr és az utóbbinak testvére Mihály, a ki Berthold után 1211-1212. bán lett a Dráván túl. Az összeesküvés 1213. őszén tört ki, mialatt Endre Galiciában harcolt. A királyné Berthold érsek és Leopold ausztriai herceg társaságában a Vértes hegyekben, a pilisi erdőkben járt valószínűleg vadászni, amikor - talán szeptember 28-án - az összeesküvők rátörték sátrára. Nem orozva, hanem nyíltan támadták meg kíséretét és őt; míg Lipót és Berthold megmentették irhájukat, addig a magyarok a kíséret egy részét kardélre hányták, s a királynét a szó szoros értelmében darabokra szabdalták. A halálos csapást Péter csanádi ispán mérte Gertrudra. A kíséret megmaradt tagjai azonban még az éjjel összeszedték magukat és az összeesküvőkre törvén, szétverték őket s akkor esett el Péter. Endre a gyász hírére vétele után nem igen mert bosszúra gondolni, Bánk és az összeesküvők egy része állásukat veszítették, egyébként minden a régiben maradt. Már 1216-ban megint kedvelt hívének mondta Endre Bánkot, mikor pedig 1217. nyarán Endre a szentföldre indult, Bánk nem ment vele, hanem itthon maradt; kétségkívül azokhoz az urakhoz tartozott, akikre Endre az ország kormányát bízta, mert az 1217-18-ki oklevelek bánnak emlegetik. 1219-20 közt azonban sehol sem fordul elő Bánk neve. De mikor az Endre kormányával elégtelenek száma egyre nőtt, s majdnem anarchia uralkodott már, Endre az időközben mellőzött Bánkot 1221-ben megtette a királyné udvarbírájának s fejér-, majd bodrogmegyei ispánnak. A nemzet előtt nagy tekintélyben álló Bánk e méltóságában meg is maradt 1223-ig, de ezután nem találkozni vele többé az oklevelekben.

Egy 1268. után Ausztriában írt verses krónikában leljük legelőször azt az adatot, hogy Bánk azért ölte meg Gertrudot, mert ez öcscsének, a kalocsai püspöknek (tehát nem Ottónak) megkerítette Bánk nejét. Egy másik ausztriai krónika, a *Continuatio Praedicatorum Viennensium*, ugyanezt állítja; később azonban a mendemonda átmegegy - *crescendo* - a XIV. és XV. század kompilációiba, az *Anonymus Leobensis*-be, ahol a meggyalázott nő a gyilkosnak, Péternek neje; a *Bécsi képes krónika* (1358) már szintén Bánk bosszúját látja Gertrud halálában. Később lassankint formát változtatott ez a mendemonda Gertrud javára, főleg a nép szájában, sőt már a Gertrudról írt számos nekrológok legrégebbje is, mely 1234. körül íródott, azt mondja hogy «hiszszük, hogy Krisztusért szenvedett és a legtakarékosabb volt a fejedelmi személyek között»; - harmadfél évszázaddal később azt olvassuk, hogy Berthold pátriárka Budán erőszakot tett egy szép magyar grófnén; a férj élén a gyanupörrel, hogy a királyné is ludas a dologban, bérgyilkosok segítségével bosszút akart állani, de a tettesek, amint a bűnt elkövették, rögtön némává és inaszakadtá lettek, nem menekülhettek, s reggel egy közölök, aki nem némult meg, vallott. Más csodák is történtek, úgy hogy az egyház Gertrudot a szentek közé sorozta (Certi, *M. Germ. S. S.* XVII. 381.). Mindebben sok a mendemonda s e miatt történetíróink közül többen teljesen elvetik azt amit Bánk bűnrészességéről és bosszújának okáról mesélnek e krónikák; ezen felfogás szerint nincs bebizonyítva, hogy Gertrud öcscsének a nádor nejét prokurálta, az pedig épenséggel bizonyos, hogy nem Bánk, hanem Péter ölte meg a királynét. (V. ö. Pauler Gyula, *A történet Bánk bánja*; *Nemzet*, 1883. ápr. 29. és máj. 1. *Magyarorsz. tört. az Árpád házbéli királyok korában*. II. k. 68-69. és 636. l. 53. jegyzet.)

¹⁹ Költött alak szerintük Katona József Melindája⁵ is. «Bánk nejéről mit sem tudunk», írja Pauler Gyula az id. h. «Katonának spanyol Melindája a történelem Totájára, a szép spanyol

⁵ Katona e nevet Müller *Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften* (Bécs, 1782.) regényéből kölcsönözte.

nőre emlékeztet, ki arragoniai Simonnak és Bertramnak testvére, és Benedek vajdának és bánnak neje volt. Ez Imre alatt és II. Endre első éveiben 1209-ig szerepelt; a király haragját szintén magára vonta és hűtlenségbe esett, de egész különböző személy volt a mi Bánkunktól. Mert Bánk lehetett ugyan eredetileg Benedek, de külön formáját, melyet egy-egy bihari, nógrádi, veszprémi helynév és talán a pestmegyei Bánkháza pusztája is fenntartott, sohasem cserélik fel a Benedekkel.»

Pór Antal (*Bánk bán Melindája*, Kolozsvár, 1890) ellentétes álláspontot foglal el. Szerinte Benedek = Bánk, Tota pedig a felesége, kit Katona József Melindának keresztelt. Pór vélekedését a következőkben ismertetem. Imre király (III. Béla fia) spanyolországi feleségével (II. Alfonz [de Aragon] és neje castiliai Sancha leányával) Konstanciával, ennek egyik udvarhölgye, Tota leányasszony is eljött Magyarországra. Ez a Tota előkelő nemzetségből származott, Spanyolországban több vára volt; ezek fővára pedig a Bojót nevet viselte. Nagyon szép volt Tota, és Kézai Simon szerint (*Gesta Hungarorum* II. 95.), aki a bájos spanyol nőt ifjúkorában ismerhette, a kerek világon oly szép és gyönyörű leány nem volt több. Nem csoda hát, ha Benedek (= Bánk) vajda (fia Korlátnak, vagyis Konrádnak, de genere Bor) megszerette és feleségül vette. A vajda nem messze a mai Nyerges-Ujfalutól levő birtokára vitte asszonyát, és e fészket elnevezte *Bojótnak*. Itt éltek ők addig, amíg Imre és III. László halálával II. Endre és vele neje az andechsi és meráni trónra léptek. Bánk és neje az udvarhoz kerültek, ahol Tota asszony a királyné öcscsével, Berthold kalocsai érsekkel (más krónikások szerint Ekberttel, Berthold bátyjával) bűnös viszonyt szőtt, amit a buja és szeretkező természetű spanyol nőről föltennünk éppen nem lehetetlen. Hogy Totán, a Gertrudis udvarmesternőjén, erőszakot tettek volna, lehetetlen. A királyi paloták a XIII. században, a mi fogalmaink szerint, vajmi szűkek voltak; a főudvarmesterné egy hívására az összes cselédség talpon lett volna; s végül egy főpap, aki nem volt *persona grata* a pápánál, ugyancsak sokat kockáztathatott volna, ha attentátumot követ el Tota ellen. Az összejátszás a tüzes gavallér és a forróvérű asszony között lélektanilag bizonyos. Hogy Bánk leleplezett nejét megveti, szeretőjét pedig megbotoztatja, eloszlat minden homályt. Még kérdés, ki kettejük közül az elcsábított? A püspök vagy a nő? A királyné abban hibázott, hogy elnézte, elősegítette a bűnös viszonyt. Nélküle aligha történt volna meg a hűtlenség. Az egykorú írók nem egyeznek meg a királyné bűnös testvéreire nézve. Ekbert gyakran jött Gertrudhoz látogatóba; tán ő földözte föl a paráznaságot? Annyi áll, hogy Berthold volt az, aki rajta vesztett. Nem lehetetlen azonban, hogy a ledér spanyol Tota mindkét német lovagot kegyeiben részesítette. A megcsalt (és korosabb) férj szarvait megaranyozták; nádorrá tette őt Endre, felesége tanácsára. A király persze nem is gyanította, mi indította Gertrudot. Elkövetkezett aztán a királyné halála, ez a politikai gyilkosság, de vérbosszúról szó sem volt; csak némely krónikás említ ilyet, de csupán oly krónikás, aki már a Zách Felicián esete után élt. Bánknénak sem lett bántódása; csak közmegejtés sujtotta.

Hogy a két ellentétes felfogás közül melyik a valóbb, jórómán azon fordul meg, hogy Benedek vajda, ki 1202-ben nőül vette a csodaszép spanyol Totát (Melindát), Bánk bánnal volt-e egy személy, vagy azzal a Benedekkel, ki 1206-1209 között volt erdélyi vajda? Ez az utóbbi semmi esetre sem lehetett Bánk, mert ugyanazon oklevelek említik Bánk bánt is, Benedek vajdát is. De ebből még nem következik, hogy az 1202-1203-ki vajdának az 1206-1209-ki vajdával egyazon s így Bánk bántól különböző személynek kellett lennie. Nem következik pedig azért, mert Imre király alatt két Benedek nevű előkelő úr vitt szerepet; ugyanakkor, mikor az egyik vajda, a másik (1202-1204 közt) nádorispán volt s Imre halálával mind a kettő elvesztette a méltóságát, nevezetesen 1205-6-ban Smaragd, a volt országbíró követte Benedeket a vajdaságban. Már most az a kérdés, nevezhették-e közülök az egyik Benedeket, nyilván azt, ki 1199-ben a báni méltóságot viselte, megkülönböztetendő a másiktól a horvátok módjára Bankonak, Bánknak? Pauler tagadja, de van rá hiteles adatunk,

hogy igen. 1221-ben, midőn Bánk a «királyné udvarbírája» (vagyis rangban a második országbíró) volt, egy bizonyos egyezség alkalmából kiállított oklevélben *Benedek*nek, a királyi udvar albirájának nevezi magát, s hogy ez csakugyan Bánk bán, mutatja az oklevélről csüngő és csakis a legelőkelőbb személyektől használt lovaspecsét körirata: «*Sigillum credibile Benedicti bani*» azaz «*Benedek bán* hiteles pecsétje». (Közli az *Arch. Ért.* 1878. XII. k. 6-10. l.) XIII. századbeli oklevelekben többször olvashatjuk a vajdákat és bánokat „dux” címmel, így említi II. Endre is az 1202-ki Benedek vajdát, a Tota asszony férjét abban az 1221-ki oklevélben, melyben a száműzött Benedek duxtól egyéb javaival együtt elkobzott Martonfalvát és Bojótót, mint Tota asszony nászajándékát, visszaadja Totának. Mi volt az oka Benedek dux számkivetésének: Endre nem említi. De ha számba vesszük, hogy Benedek dux kegyvesztettsége körülbelül abba az időbe esik, a míg Bánk bán eltűnik a szereplők közül (1219-20): csaknem bizonyos, hogy a Gertrud elleni összeesküvésben részes Bánk bánról van itt szó, a ki Endre szentföldi hadjárata alatt talán nem is a király megbízásából vett részt Magyarország kormányában, hanem Endre távollétét felhasználva, tért vissza a számkivetésből, s midőn a hadjárat után Endre úgy a hogy rendet csinált az országban, Bánk ismét menekülni volt kénytelen. De már az 1221-ki oklevél hangja mutatja, hogy Endre kiengesztelődött. Nagyon is kiemeli Benedek dux hűséges szolgálatait és csaknem sajnálkozva mondja, hogy kénytelen volt őt számkivetni és javaitól megfosztani. És csakugyan, még ugyanennek az évnek a folyamán Bánk nevét ismét ott találjuk Endre kormányában. E szerint Tota asszony, kihez hasonló szépség Kézai szerint abban az időben aligha volt a kerek ég alatt, Bánk bánnak volt a felesége s egyáltalában nincs benne semmi lehetetlenség, hogy a miről nálunk még száz év múlva is beszéltek, nyugoti szomszédaink pedig Gertrud meggyilkolása után már félszázad múlva kezdik emlegetni, a szép s férjénél jóval fiatalabb, kéjre vágyó délvidéki asszony szerelmi viszonyt folytatott Gertrud valamelyik öccsével. Nagyon természetes, hogy az egykorú krónikáírók, kik valamennyien külföldi barátok voltak, semmit sem hallottak a magyar udvar titkairól; azon sem csodálkozhatunk, hogy a szűkszavú oklevelekben sem találjuk semmi nyomát. De egykorú adat hiányában is kell valami alapot tulajdonítanunk a későbbi följegyzéseknek. A «hűtlen» Bánk bánt csak Gertrud fia, IV. Béla tartja gonosztevőnek, ki halálra lett volna érdemes; a férj, Endre hangjában mindig van valami kimélet iránta, mintha meg akarná különböztetni a többi «elvetemedett» és «átkozott» felségsértőtől, sőt annyira meggy Bánk bán iránt, hogy utóbb ismét kegyelmébe fogadja.

²⁰ Gertrud megölése történetének van egy híres epizódja: a János esztergomi érseké, aki az összeesküvők kérdésére: mi tevők legyenek, meggyilkolják-e a királynét, vagy sem, kétértelmű választ ad. Ezt a deákos anekdotázók között ma is sokat emlegetett választ Albericus troisfontainesi francia cisztercita őrizte meg 1241-ig terjedő krónikájában: «*Reginam interficere nolite timere bonum est et si omnes consenserint ego solus non contradico*». (A királynét meggyilkolni nem kell félni jó ha mind beléegyeznek én nem ellenzem.) A kétértelműség nyitja az írásjelek hiányában van; mert a válasz a vesszők, pontosvesszők különböző elhelyezése szerint mást-mást jelent: „A királynét meggyilkolni nem kell; félni jó; ha mind beléegyeznek, én nem; ellenzem” és: „A királynét meggyilkolni nem kell félni; jó, ha mind beléegyeznek; én nem ellenzem”.

Bár a dolgot az elsőrangú kútfőnek mondható Albericus jegyzi föl: az „*ibis redibis nunquam per bella peribis*” kaptájára csinált szintaktikus játéknak, mendemondának kell tekintenünk, mert józan észszel nem tehető föl, hogy az esztergomi érsek ily együgyű, gyermekes két-színűsködéshez folyamodjék, mikor arról van szó, hogy majdan elháríthassa magától a cinkosság vádját. Nem hiszi ezt a dolgot föltétlenül már Albericus sem, mert a választ «*talisse perhibetur*» (ilyennek mondják) megjegyzéssel közli. Schier Sixtus (*Reginae Hungariae*, 189. l.) ezt írja e válaszról: «Majdnem ugyanilyet olvashatsz a franciáknál Johannáról, Szép Fülöp feleségéről, és az angoloknál II. Eduárd elvesztéséről.» Párisban a nominalisták

iskoláiban az unalomig gyártották az efféle kétértelműségeket. Bővebb adatokat közlök minderről *Szájrul szájra* könyvem 15-ik lapján.

²¹ Történetünk egyik legnépszerűbb és egészen folklorisztikussá vált mendemondája a Mic bán család története. Szamosközy István és Alvinczy Péter jegyezte föl a hagyományt, mely szerint a XIII. század elején élt egy Mic bán, másként Simon nevű magyar úr, kinek felesége legyalázott, és elűzött egy koldusasszonyt, a miért három iker gyermek anyja. Bujaság jelének ítélte ezt a bő áldást. Isten ezért azzal büntette meg Mic bännét, hogy egy év múlva hét fia született egyszerre. Szégyenében hat gyermekét egy vén asszonyra bízta, hogy veszsze el őket. A férj azonban fölfedezte a dolgot, a hat fiút titkon fölnevelte s mint felnőtt ifjakat vitte anyjuk elé. A néplegenda nevekkal nem igen törődik, de a tudományos színű följegyzés megőrizte ama családok nevét is, a melyeknek a hét Mic bán-fiú lett az ösátyja; ezek a Csapy, Bocskay, Szürthey, Soós, Ráskay, Eszenyi és Kövesdy családok. Tudósok alapos genealogiai adatokkal cáfolták meg e családok illetén származását; munkájok, ha nem jár egyszersmind sok érdekes és fontos más dolog kiderítésével, szinte fölösleges vala, mert a Mic bánék története minden részében annyira magán viseli a mendemonda bélyegét, hogy komoly ellenvetésre nincsen semmi szükség.

A Mic bán-legendát Katona József is fölhasználja *Bánk bán*-jában. Simon bán (Mic bán) ott Melinda bátyja és az első szakasz legelején így beszél el a történetet bátyjának, Mikhálnak:

Hallgass meg engem: tegnap estve a
Vadászaton egy őzet kergeték,
És - egy banyát találtam. Ő alig
Látott meg engemet, s leroskadott
Térdére, és tudtomra adta, hogy
Feleségem immár megszült. Szinte el-
Indultam, amidőn hatot felém nyújt.
Oh, légy kegyelmes (ügymond) asszonyodhoz,
Ő egykor egy szegény koldus személyt
Elkergetett magától, s becstelennek
Nevezte, mert kettős szülöttje volt:
Hogy most az istenség adott hetet
Neki, nyomban emlékébe jött az, amit
Mondott. Megindulván azon, nehogy
Feslettnék ítéltessek, egy fiat
Megtart magánál - a többit, hogy öljem
Meg, azt parancsolá...

Mikhál. Tigris anya!

Simon. Megesketém, és titkon általa
Neveltetem mindnyáját.

Mikhál. Hát az anyjok?

Simon. Mindég keservesen zokog, midőn
Az egyet a kezébe veszi, és
Nem tudja azt, hogy én tudom, miért sír?

Mikhál. Aztán mi lesz?

Simon. Mikor majd nagyra nőnek,
Akkor fogom mutatni csak, hogy ő,
Haljon meg akkor - de örömében haljon.
Minő öröm lesz ez!

Mint látjuk, Katona már csak két ikret ad a koldus asszonynak és Mic bänné büntetése sem következik be olyan hamar. De a hetes ikrek természetesen megmaradnak, annyira beleverték már magukat a köztudatomba. Hogy az ikrek száma éppen hét, azt eléggé megmagyarázza minden mesének nagy vonzalma a hét iránt. De ez a szertelen nagy áldás egészen eltölpül más legendák mellett, a melyek sok ikerről szólnak. Loosdujnen falvában Hága mellett, Margareta van Henneberg grófné 1270 táján egyszerre háromszázhatvanöt gyermeket szült, a kiket Guido püspök keresztelt meg, - a fiúkat mind Jánosnak, a leányokat mind Erzsébetnek. E gyermekek sírkövét még ma is mutogatják a falu templomában, valamint a medencét is, a melyből megkeresztelték őket. Ez a mendemonda alkalmasint egy tréfából keletkezett. A grófné az év utolsó előtti napján két ikret szült, s valaki azt az évődő megjegyzést tette rá, hogy annyi gyermeke lett, a hány nap van az esztendőben. Még csak azt említem, hogy az orvostudomány története talán tud egy vagy két hetes szülésről; de természetes, hogy az ilyen gyermekek között életrevaló nem volt egy sem. Statisztikusok szerint minden 400,000 rendes szülésre esik egy négyes ikerszülés s minden harmincz milliomodikra egy ötös.

²² Traján római császár dáciai gyarmatosainak maradéka-e az oláhság? Régibb lakosok-e hazánk földén az oláhok a magyaroknál? Ezzel a rég eldöntött kérdéssel nem foglalkozik e könyv, melynek célja a történeti mendemondákban való *hitet* megdönteni. Nincsen művelt magyar, aki azt a képtelenséget higgye, hogy az oláhság római eredetű és ez országnak a II. század óta lakója. Cáfolatra tehát nincsen szükség. Hogy mégis említem és épp itt említem ezt a dolgot, azért van, mert a Balkán-félsziget romanizált szláv pásztor népei elsőben II. Endre alatt tüntek föl Szörényben és Erdély déli határán. IV. (kún) László telepített le 1280 után Máramarosban és a Fejér-Körös mentén a Balkánságból hívott oláhokat. Ez a két beköltözés e nép első megjelenése Magyarország földén. Amit csak azért érintek, mert némelyek, helytelenül, még későbbre teszik a „római utódok” bevándorlását.

²³ Trencsényi Csák Máté halálát (1321) a hagyomány egy ritka és irtózatos nyavalyának, a phthiriasisnak, tetűkórságnak tulajdonítja.

Aristoteles (*Historia animalium*, 5, 31.) említi elsőben részletesen a *φθειρίασις* betegséget, melynek az a mivolta, hogy az ember megromlott húsából tetvek keletkeznek és genyedségtelen keléseket, fakadékokat okoznak; ha e keléseket, fakadékokat föl vágják, a tetvek seregestül tódulnak ki belőlük. Aristoteles szerint ez a kórság a nyavalyáktól lefogyott vagy a nedvekben szertelenül bővelkedő embereket lepi meg. Nőknek, gyermekeknek csak a fején mutatkozik, de férfiaknak az egész testét ellepi és nem ritkán halálos. A nagy görög tudós ez adatai vetették meg alapját e betegség fogalmának, mely az ő kortól csaknem egész napjainkig megmaradt.

Csekély eltéréssel így írja le Galenus, Plinius, Aetius, Avicenna, Averroes, Celsus, Theophrastus Paracelsus Bombastus sat. Mellőzve az újabb kor számos orvosát, ki ugyancsak Aristoteles hatása alatt szól e nyavalyáról, sőt az esetekről is, csak az insterburgi német Gaulke doktort említem, aki 1865-ben látott «igazi phthiriasist»: a beteg száraz kelevényeiből ezrével hemzsegett kifelé a tetű.

A phthiriasis halásos eseteit nem nagy számmal sorolják föl az írók. Aristoteles kettőt említ: az Alkman költőét és Pherekydes színészét. Plutarchos az első, aki gonosz embert e szörnyű halállal halaszt meg; szerinte Sullát tetűkórság vitte sírba. Részletesen leírja a dobzódásokba merült római diktátor pusztulását: beleiben kelevények támadtak és végre minden húsa tetűvé változott. Ugyanilyen halált tulajdonít a hagyomány Nagy Heródesnek, bár az egyetlen forrás, Josephus Flavius, csak azt említi, hogy fakadékaiból «férgek» másztak elő.

Isten és szolgálói, a papok ellen való vétkeik miatt ilyen halált szenvedett Honorius vandál király, Arnulf császár, ausztriai szép Frigyes és Suio dán király, kinek húsát egész a csontig ették a tetvek. Így halt meg a tolvaj Lambertus konstanci püspök, és a simoniát űző Fulcherus

nymwegeni püspök. VII. Kelemen ellenpápa halálának oka némelyek szerint phthiriasis, mások szerint megmérgezett bokréta volt. II. Fülöp spanyol királyról följegyzik, hogy miután podagrában és vízi betegségben szenvedett, a mellén négy kelevény támadt, melyből annyi tetű mászott elő, hogy két ember sem bírta eltakarítani. Bele is halt e borzasztó nyavalyába. Olaszországban mai napig hiszik (Kossuth Lajos *Iratai* 4-ik kötetében említi is), hogy II. Ferdinánd, a *„re bomba”* szintén ilyen véget ért (1859.); «nyüvek ették meg», írja Kossuth.

A mi történetünk csak a Csák Máté halálát tulajdonítja ez iszonyatos nyavalyának. Az csak szájrul szájra szállott hagyomány, hogy gróf Barkóczy Ferencz primás (1765.), más változat szerint báró Barkóczy László székesfejérvári püspök (1847.) is phthiriasisban halt meg.

A tetűkórság ősrégi tudományos mendemondáját Hebra, a bécsi egyetem nagy dermatologusa döntötte végre halomba 1865-ben (*Wiener. Med. Presse*, 31.-36. szám); az alkalmat Gaulke doktor említett közlése adta rá. A tudós nagyérdekű polemiájának részletes ismertetése nem e könyvbe való; csak azt említem, hogy Hebra bebizonyította, hogy a tetű kelevényekben, és egyáltalában a bőr alatt, nem élhet meg. Ez az argumentum egymaga is eléggé megmutatja a phthiriasis képtelen, mesés voltát. Mindazáltal még 1871-ben is akadt egy francia orvos: Bleykärts, aki leírta, hogy egy gyermekágyas nőt hirtelen annyi tetű árasztott el, hogy alig győzték az ágyneműt változtatni. Ez azonban az utolsó «eset». A tetvek gyakori nagy elszaporodását phthiriasisnak nem tekinti többé a tudomány.

²⁴ Jól tudom, hogy az ilyes, csupa cáfolatokból álló könyv erős tevékenységre indítja az olvasó kritikáját is. A folytonos „nem úgy volt”, „nem igaz”, „mendemonda” próbára teszi türelmét; és vannak olyan köztudomású dolgok, melyeket szinte védeni szeretne a meghazudtolás ellen, annyira vérünné váltak az iskola, az irodalom révén. Sok olvasóm talán némi bosszúsággal fogja látni e lapon, hogy a Zách Klára tragédiájának sincsen történeti hitele. Hiába hirdeti igaznak legtöbb történelmi kézikönyvünk, hiába vált az Arany János halhatatlan balladája nemzeti köztudattá: a vizsegrádi gyászos esemény hőse nem a leánya becsületét megbosszuló apa, hanem egy elégedetlen pártos, a ki gyilkos fegyverét nem olyan szörnyű sérelmen való jogos haragjában emeli Róbert Károlyra és családjára. Hogy Erzsébet királyné Zách Klárát megkerítette öcscsének, lengyel Kázmérnak, idegenben keletkezett hír, melyről az egykorú hazai krónikások nem tudnak; tehát hitelt nem érdemel. Ezt hirdeti az Anjou-kor történetírója, Pór Antal.

Zách Felicián régi előkelő nemzetségből származott és Csák Máté pártosa volt. (Nádora nem, bár sokan hiszik.) Büszke, döllyfős ember léte nem könnyen tért át a királyhoz; hívását egyszer kevélyen visszautasította. Végre mégis átpártolt hozzá és udvarbéli lett; Klára leánya pedig a királyné palotahölgye.

A királyi család Vizsegrádon 1330. április 17-én délben ebédnél ült. Róbert Károly, Erzsébet, a négyéves Lajos, a hároméves Endre és a kis hercegek nevelői: Knézicsi Miklós és Druget Miklós foglaltak helyet az asztalnál. Patakmegyei Sándorfi János, egy jámbor ifjú ügyelt föl a szolgálatra, a főétekfogó Szécsenyi Miklós, köznéven Kónya mester, távol levén. Egyszerre belopódzik az ebédlőbe az öreg Zách Felicián és kirántva kardját, veszett dühvel a király fejének vág. Alkalmasint ketté is hasította volna a koponyáját, ha a királyné jobb kezét nem emeli föl védőleg. Így a kard csak a királyné négy ujját vágta le; a négy ujj menten lehullott, csupán a hüvelyk maradt meg. Erzsébet elájult, a megsebesült Róbert Károly az asztal alá bukott. Felicián halottnak hitte a királyt és a kis hercegek ellen fordult, hogy őket is megölje. A nevelők azonban testökkel védelmezték a gyermekeket, kik meg sem sérültek, csak a Lajos tinséből vágott le egy darabot a dühöngő öreg. Végre Sándorfi János két kézre fogott törével jobb lapockáján megszúrta Feliciánt, ki lerogyott. A lármára beszaladó fegyveresek aztán úgy összekaszabolták a felségsértőt, hogy emberi forma sem maradt rajta. Fejét Budára küldték, kezét-lábát más városokba, hogy rettentő például a kapura szegezzék.

A király nem akart maga ítéletet mondani ez ügyben. Az országgyűlés ült törvényt a felségsértő maradékain. Róbert Károly maga terjesztette panaszát az országgyűlés elé; fölmutatta saját sebeit, Erzsébet levágott négy újját, a véres ruhákat. Az ítéletet 1330. május 15-én hozták meg és ez az ítélet rettentő volt. Zách Felicián legény fiát és hű szolgáját, kik a tett idejében a palota mellett paripát tartva készen ólálkodtak, lófarkon hurcolták végig az uccákon, míg minden húsok lehullott. Zách Klárát, a «gyönyörű szűzet», kivonszolták a királyi palotából, orrát, ajkát rútul megcsonkították, úgy hogy a foga is kilátszott. Kezéről, a hüvelyket kivéve, levágták minden újját, úgy kötötték lóra és vezették sok városon át és így nyomorultan, félholtan ezt kellett kiáltania: 'így lakoljon mindenki, ki hűtelen a királyhoz.' Zách Felicián idősebb leányát, Sebe asszonyt lefejezték, férjét, Palásti Kopajt, három testvérével együtt fölakasztották, mert részeseknek találtattak a felségsértésben. A Zách nemzetség egyenes ivadékai harmadízíglén kiirtattak, a többiek javaikat veszítették és szolgaságra aláztattak. A családon nagyrészt végrehajtották ez irtózatot ítéletet. Csak Sebe asszony gyermekeit mentették meg keresztes vitézek, egy tengeri szigetre vivén őket; és Somogy vármegye bántatlanul hagyta a nemzetség egyik ivadékát, kire szintén a jószágvesztés és szolgaság büntetése nehezedett.

Arról, hogy Felicián felségsértésének oka Klára megbecstelenítése volt, az egykorú hazai kútfők nem írnak egy szót sem. És nem említik a dolgot az egykorú külföldi krónikások sem, kiknek pedig semmi oka sincs a hallgatásra. Néma még a jól értesült Neuenbergi Mátyás is, a ki pedig Róbert Károly iránt ellenséges indulatú.

Az első, a ki Zách Klárát belekeveri e dologba, egy nápolyi olasz névtelen, ki az alkalomból, hogy az özvegy királyné 1344-ben Rómába zárandokolt, említi, hogy a királynénak a jobb kezén nincs négy ujja, mert egy Felicián nevű magyar főúr levágta. Tette pedig ezt azért, mert leányát Erzsébetet (!) a királyné megkerítette öcscsének. Mikor Felicián később férjhez akarta adni leányát, Erzsébet azt mondta: nem illik, hogy férje legyen annak, kinek becsülete a király árnyékában elveszett. Felicián erre bosszút forralt, előbb meggyőnt, aztán elkövette felségsértését. A második, ki a királynét Klára megkerítésével vádolja, Muglen Henrik, a német hegedős († 1365.) A harmadik forrás Dlugosz, a lengyel történetíró, ki mintegy száznegyven esztendővel az esemény után jegyezte föl Klára tragédiáját. Erzsébet királyné öcsce beleszeretett a szép Zách leányba és betegnek tétette magát, pedig csak a szerelem betege volt. Ekkor küldötte hozzá a királyné Klárát. Bonfinius († 1503:) csak futólag említi Klára meggyalázását, de a királynét nem vádolja. A Nemzeti Múzeumban őrzött Istvánffy-kodexben Istvánffy Miklós kezével van leírva a jegyzés, mely szerint az annálisok elhallgatják Felicián tettének okait, de a közhagyomány és a hegedősök énekei Klára becsülete sérelmének tulajdonítják («*A citharoedis ad lyram canitur*»). Istvánffy szerint a királyné 1329. adventjén Klárával a templomba ment és a leányt visszaküldte olvasójáért, melyet otthon feledt; ekkor gyalázta meg Kázmér a szűzet. Klára újév napján vallotta meg atyjának a sérelmet. Hihető-e, hogy az apa csak négy hónap múlva gondoljon bosszúra és addig a kerítő királyné közelében hagyja gyermekét? Ez szinte képtelenség. Még kevésbé egyezik össze a mendemonda Erzsébet királyné egész lelkével. Róbert Károly felesége hatvan évig ült trónon és minden forrás szerint maga volt az isteni félelem, a tisztaság. Fontos kérdés az is: miért nem vette elő a bosszúálló apa magát Kázmért?

Zách Felicián felségsértésének okát másban keresi az oknyomozás. Már a bíraskodó országgyűlés «vérre szomjazó örültségnek» mondotta az öreg Zách lelkiállapotát; Felicián egész életében dúlt, rablott, gyilkolt, nem kimélte még saját rokonait sem és annál vérengzőbb lett, mentől inkább emelkedett a király kegyében. A többi bíró közönséges gonosztevőnek ítélte őt, ki, mikor a király végre megunva garázdálkodásait, bíróság- és jószágvesztéssel akarta büntetni, vak dühében ki akarta irtani a fejedelmi családot. Már Pray György is csak rablólovagot látott Zách Feliciánban, a ki, miután a király elvette tőle harácsolt javait, bosszút

forralt. - Ime így veti végét egy híres tragédia hitelének a történetírás kritikája. (V. ö. Pór Antal kitűnő előadását az *Athenaeum Millenniumi Történetében*, III. k. 76-84. l.)

Ezek után természetes, hogy a vizsegrádi *„Zách Klára kápolnájához”* fűződő hagyomány is csak mendemonda. E kápolnában (melyet Kisfaludy Károly is lerajzolt) megfordulhatott ugyan a szerencsétlen leány, de a híres olvasójelenet nem történt meg, tehát a kápolna a véres eseményekkel nem függhet össze.

25

Vágd, fiam, vágd, Forgács,
Tied leszen Gímes és Gács.

Mindnyájan tudjuk, Erzsébet királyné, Nagy Lajos özvegye bízta így Forgács Balázst, hogy ölje meg a trónbitorló Kis Károly királyt. A biztatásnak fogantja is lett, mert 1386 februárius 8-án Forgács Balázs csakugyan halálos csapást mért fokosával a király fejére. A tusában maga is megsebesült. Jutalma három vármegyében fekvő negyvenkét falu lett: visszakapta a családnak Csák Máté idejében elveszített Gímes várát és uradalmát is, de az akkor nyert adományai között Gács nem fordul elő. Gácsot a Forgács család vagy azelőtt is bírta már, vagy csak azután kapta meg. A királynék valóban háládatosak voltak hívők iránt, aki különben ugyanazon év szeptemberében elesett a Kis Károly pártján levő horvátok kardcsapásai alatt.

Már Budai Ferenc (*Polgári Lexikon*, Nagyvárad, 1805. II. k. 26. l.) mondja a két híres verssorra, hogy a királyné aligha ösztökélte a gyilkosságra Forgács Balázst kadenciában. Erre a komoly cáfolatra nincs szükség, mert hiszen nyilvánvaló, hogy az a két sor egy régi, alkalmasint egykorú népballada töredéke. Több változata van: „Vágd csak, fiam, vágd Forgács tied leszen Gímes és Gács” (Szilády Áron), „Vágjad, fiam, vágjad Forgács, tied leszen Fülek és Gács” (Jókai Mór), „Vágd, vágd, Forgács, tied leszen Gímes és Gács” (Budai Ferenc), „Vágd csak, fiam, vágd Forgács, tied legyen Gímes és Gács” (Nagy Iván) és a legközkeletűbb ~, melyet Imre Sándor is közöl. 1861-ben Gács környékén a nép ajkán élt ez a - legteljesebb - változat: „Vágd, Forgács, vágd, tied Gímes és Gács s onnan ahova látsz”. (V. ö. *Szájmul szájra* könyvem 18. lapjával.)

Kis Károly megöléséről volt egy másik népballada is, melynek két sorát Liszti János püspök († 1577) saját kezével jegyezte föl Bonfinius *Decasainak* ama példányára, melyet Zsámbóki saját kiadásából (Bázel, 1568) küldött neki ajándékba. (Liszti e jegyzetét kiadta Kovachich M. G.: *Scriptores rerum hung. minores*, Budae, 1789; I. k. 332-338 l.) A püspök e jegyzete így szól:

«Balázs ewld meg az királt,
Neked adom Ghímes várát.»

Én Liszti e jegyzetében tollhibát sejték; „Ghímes várt” lehet az igazi, mert a népköltés a rím csengése ellen sohasem vét. Ez a másik népballada-töredék jobban megegyez a valósággal, mint az ismertebb, mely Gímest és Gácsot emleget; az imént említettem a történeti valóságot, hogy a Forgácsok Gácshoz nem a királygyilkolás alkalmával jutottak.

²⁶ «Kont, a kemény vitéz» nem egészen az a legendás szabadsághős, akinek a Garay János népszerű költeményéből látszik s akiről ötszáz esztendő óta «sokszor hegedősök csácsogtak.» (Tinódi.) Héderváry Kont István harminckét nemes társával együtt a Horváthi Jánosféle lázadás részese volt és abban a gyűlöletben, melylyel Zsigmond király ellen viseltetett, a szabadságszeretnek és erős magyar érzésnek vajmi kevés része van. Bátor levante volt ez a pártos és kevélyen fogadta a hóhér csapását, az bizonyos; de nemzeti nimbus nem övezi fejét

a történelmi kritika szempontjából. «Vajdafí», aki «eladta» őt és társait, Lackfi György macsóiban; azért, vajdafí, mert atyja, Lackfi András, erdélyi vajda volt.

Tóth Kálmán 1861-ben írott és mindmáig közkeletű *Ki volt nagyobb?* verse, «a fajnőszűség e kitörése» (mint a költő maga karakterezte) szintén ünnepli ezt a nemzeti hőst és azt mondja róla: «Hédervári, öregapám valamelyik öregapja». Ez az egynehány szó a közönségben mindmáig épp olyan találkozás tárgya, mint a *Fóti dal* e töredéke: «Hol van a hal, mely dicső volt és remek?» Vörösmarty Mihály borénekének e két soráról ma már mindenki tudja, hogy a 'hal' nem 'dal' (mint annyi verseskötetben olvasható), hanem szórul szóra értendő: a terített asztal mellett ülő poéta még egyszer kívánja maga elé a halastálat. A *Ki volt nagyobb?* ama két sorának igazi értelme azonban ma is csaknem ösmeretlen, jóllehet Szász Károly egy, a hatvanas években megjelent chrestomathiájában a «Hédervári, öregapám valamelyik öregapja»-ra megjegyzi, hogy a költő, úgy látszik, Kont Istvántól származtatja magát. Szász Károly ezt a magyarázatot nyilván magától Tóth Kálmántól kapta. Családunknak valóban apáról fiúra származó hagyománya, hogy mi a Hédervári Kont [!] Tóth István ivadékaik vagyunk. Én azt hiszem, ez pusztán mendemonda, bár sohasem tartottam érdemesnek, hogy alaposan kutassam a dolgot. Az az egy bizonyos, hogy vasmegyei eredetűek vagyunk. Címerünk kerek pajzsában egy balfelől felhők közül kinyúló férfikéz három galambnak hint magot; az Anjou-koronán golya tart a szájában zöld ágat. Azon kívül, hogy én vagyok családkunk utolsó férfi ivadéka, nem tudok egyebet. Ne vegye senki rossz néven, hogy e dologról szóltam. Nem tehetek róla, ha e könyvem természete olyan tárgy említését kívánja, mely reám nézve véletlenül személyes. Megemlítem vala akkor is, ha nem vagyok érdekelt, egy közszájon forgó vers hisztóriájáról levén szó.

²⁷ A huszárok neve, eredete és története Európára szóló régi mendemondák tárgya. «Származik ezen szó», írja a Czuczor-Fogarasi nagy szótára, «Zsigmond királyunk korából, s eredetileg jelentett oly lovas vitézt, kit az 1435-iki országgyűlés ólt a jobbágyság minden hűs, néha azonban több vagy kevesebb telektől is állítottak, részént a vármegyék, részént a zászlóalysal bíró urak zászlói alá». Majláth János (*Geschichte der Magyaren*) a 'huszár' szó eredetét abban az időben keresi, midőn Mátyás király az ország hadseregének új alapját vetvén meg, azt rendelte, hogy minden huszadik jobbágyság után egy lovas katona állíttassék. «*Der gestellte Mann wurde Huszár geheissen, von husz (zwanzig) und ár (Preis).*» Ezt a magyarázatot elfogadja legtöbb történetírónk, így Szalay László, és el a külföld, melynek legtöbb népe átkölcsönözte tőlünk nemcsak a 'huszár' szót, de a huszár öltözetét és fegyverzetét is. Pierre Larousse *Grand Dictionnaire Universel*-jében például: «*hussard (houssard) du hongrois huszar, le vingtième; de husz, vint, parce que, dans les guerres contre les Turcs, chaque village devait fournir, sur vingt hommes, un homme équipé.*» Sárosi Gyula az *Arany trombita*-ban azt a szójátékos etimológiát csinálja, hogy a huszár azért huszár, mert egynek «hűs az ára», vagyis hűs ellenség fizeti meg az életével egy huszár elesését. A Czuczor-Fogarasi-szótár perzsa, pehlvi, ékirati, szanszkrit, zend szavakban is keresi, nem sokkal komolyabban, a 'huszár' szó eredetét.

Mindezeknek a mendemondáknak és délibábos nyelvészkedéseknek végét vetette Pesty Frigyes és Szarvas Gábor a *Nyelvőr* VI. kötetében. «Mátyás király, ki a hadsereget 1458. évben gyökeresen átalakította», írja Pesty, «nem lehetett a huszárok első alkotója; de igenis azt hiszem, hogy a lángeszű király, ki színtoly jeles hadvezér is volt, bizonyos, már meglévő elemeket idomított és alakított át oly hadcsapattá, mely később egész Európában híressé tette e nevet, és azóta mindenütt utánzásra talált. Tény az, hogy ha Mátyás király előtt is voltak huszárok (a mint voltak is), de nem az a tisztelet és félelem környezé őket, mint Mátyás király ideje óta.» Pesty említi, hogy már 1403-iki oklevélben is van szó egy huszárkapitányról; a Kállay-család levéltárában pedig találunk egy, a XV. század elejéről való inventáriumot, melyben a Huszár Imre név fordul elő. Ez bizonyítja legjobban, hogy a 'huszár' szó sokkal

régibb, különben nem lehet vala család neve. A dologhoz kulccsal szolgál az a szerződés, melyben Brankovics György rác despota a magyar rendek megbízásából a törökkel békét köt, s melyben ez fordul elő: «*predones aut Hwzary hungari.*» Hogy a prédáló haramiákat és a magyar huszárokat egy sorban említi ez a szerződés, erős bizonyság, hogy a XV. század első felében is voltak még rendetlen, portyázó lovascsapatok, amelyeket huszárságnak hívtak. Vagyis ebből a szedett-vedett népből lett aztán a fegyelmezett katonaság; vagy legalább kölcsön vette a nevét, fegyverzetét, hadakozásmódját.

Szarvas Gábor a *‘huszár’* etimonját megtalálta a középlatin *corsarius* (*cursor*), a középgörög *κουρσάρης*, az olasz *corsar*, az ó-szerb *kursar*, *gursar*, *hursar*, *gusar*, *husar* szókban. Valamennyinek a jelentése: *pirata*, *praedo*, *latro*, kalóz, haramia, zsivány. Kiváló fontosságú dolog e kérdésre nézve, hogy Thallóczy Lajos Sienában megtalálta Nagy Lajos portyázó lovasainak szerződéseit. E latin iratokban e lovasok neve *cursores*. A németek ugyane szót fordítva, *‘hungarische renner’*eknek nevezték a huszárságot. Sienában a *c* és *h*-t *χ*-nek ejtik ma is; nem lehetetlen, hogy ott és akkor keletkezett a *‘chursor’*-nak *‘hurzar’* ejtése.

²⁸ Heltai Gáspár említi elsőben azt a nyilván népies eredetű mendemondát, hogy Hunyadi János Zsigmond király és Morzsinai Erzsébet törvénytelen fia volt. Ez a mese valóban nem szorúl cáfolatra; már csak a kegyelet is mindig útját állotta, hogy valaha hitelre találjon. De hiába, emlegetik ma is. Hunyadi János atyja Hunyadi Vojk (szerb nyelven *‘farkas’*) volt, Zsigmond udvari vitéze, ki osztályos atyjafiaival 1409-ben Hunyadot kapta a királytól. A család eredete - hiába rugódozik ellene fajbüszkeségünk - délszláv volachus, mint azt Réthy László és Csánki Dezső bebizonyították. Hunyadi Vojk felesége Erzsébet a demsusi Mursina nevű nemes oláh családból származott. Mursinai vagy Morsinai (Morzsinai) Erzsébet Hunyadi Vojknak két fiat és két leányt szült; férje halála után Csolnokosi Jariszlav felesége lett. A fiúk egyike idősebb Hunyadi János, a halhatatlan hős, másika ifjabb Hunyadi János szőrényi bán († 1441.).

²⁹ Legnagyobb nemzeti királyunkra, Hunyadi Mátyásra, a nép szívéből áradt a legfényesebb dicsőség. A magyar föld egyszerű fiai adták neki az *‘igazságos’* nevet, melynél szebbet nem viselhet uralkodó; és a nép géniusza siratta el oly hangon, mely négy évszázad után még a mai idegent is megrázza mélységével: «Meghalt Mátyás király, oda az igazság!» Ennél fönsége-sebb nekrológot nem mondtak soha semmi uralkodóra; és ily szavakra csak egy igen nemes, igen jogérző nép gyásza fakadhatott. Ez a panaszos szózat nemcsak a Mátyás dicsősége, de az egész magyar nemzeté.

Spanyol író jegyezte föl Hunyadi Mátyás mondását: «Nagy királynak kettőre van szüksége: fényes tettekre és íróra, aki a fényes tetteket megírja.» Hiteles-e, nem-e ez a mondás, alig lehet valaha eldönteni. De bele illik a képbe, melyet történettudásunk a halhatatlanról alkot. Ez a koronás Maecenas szava; a renaissance nemesen hiú emberének ígéje. Örökké sajnós, hogy Mátyásnak mégsem akadt teljesen méltó történetírója. A humanisták, akik Budára zárandokoltak az ő fénykörébe, idegenek voltak, klasszikus sémák után dolgoztak és Mátyás énjét nem tudták másképp rajzolni, mint ókori példák hasonlatosságát. Nemzeti vonást alig festettek képére, mely mindig csak egy dicső, tudós, bölcs imperátor római alakja az ő szemökben és az ő könyveikben.

A magyar szív sóvárgó szeretetének nyelvén nem Bonfini, nem Galeotti beszélt róla a nemzethez, hanem a folklóre. A nép maga hidalta át az ürességet, mely őt a humanizmus hideg, kölcsönzött fényében ragyogó királytól elválasztotta... Vagy elválasztotta-e csakugyan? Hihető-e, hogy ez a vérünkben való vér az idegen kultúra révén valaha idegen lett mihozzánk? És magyarázható-e népünknek apáról fiúra öröklődött imádó szeretete, ha Mátyás nem lett volna mindig egy a nemzettel? Mikor haza jött prágai fogságából, nyájas «bátyó», «néni» szóval kedveskedett az őt körülrajongó pórságnak. Ez a *‘Mátyás deák’*, a nép fia, aki soha

nem lehet hűtelen az ő fajához. Palotáján a nyugot tudósai gyülekeztek hódolva; de ő mindig megmaradt magyarnak. Hogy is élne másképp a nép szívében örökké, ha nem maradt volna az?

Ezért kell vizsgálunk különös gonddal a folklornak Mátyásra vonatkozó adatait. Hogy álrühában járt a nép között, hol igazságot, hol kalandokat keresni, talán több a népfantáziánál, hiába látszik a dolog Harun-al-Rasid története ismétlődésének. Vagy nem emberi dolog az, hogy egy király lekiváncsozódik a magasságból a nép közé, színről színre látni mindent a saját szemeivel? Míg Európa álladalmi nem váltak többé-kevésbé rendőri státusokká, s míg az udvarokból nem lettek fényes fogházak, minden jó és bátor fejedelem üzte ezt a maskarajátékot. „Mátyás deák” historiai hitelességű alak.

³⁰ De vajjon az-e a többi, aki a víg, parlagi mivoltában mint shaksperei staffage veszi körül a nagy királyt? A cinkotai kántor, a három rest, a „róka fogta csuka, csuka fogta róka” vargája, az „Egyszer volt Budán kutyavásár” parasztja meg társaik? Erre nehéz megfelelni. A folklóre bűvárai egyre sűrűbben derítik ki ez anekdoták idegen rokonait, és azt kezdjük látni, hogy a Mátyás királyra vonatkozó legtöbb „trufa” is az ötletek ama vándorlása révén jutott hozzánk, melynek a néppel való érintkezése, a népre való hatása épp oly titokzatos, mint maga az egész népköltés. Valamint nem ismerjük és nem is fogjuk soha megismerni a dalok, a mesék névtelen szerzőinek személyét, azonképpen aligha derül ki valaha, micsoda, miképpen és mikor hatott a magyar folklorera a nomád idegenségből. Binder Jenő az első nálunk, ki a Mátyás királyról szóló trufákkal és rokonaikkal először foglalkozott a modern tudomány szerint. (A brassói állami főreáliskola 1892/3-iki értesítőjében és a *Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte* V.) kötetében. E nagy szorgalomra valló összehasonlító tanulmányokból az derül ki, hogy ezek az elmés anekdoták ismereteseek a külföldön is és többnyire régibbek Mátyás koránál. A cinkotai kántor története (melyet Bürger is feldolgozott *Kaiser und Abt* című költeményében) egy ó angol népballadából eredhetett. (Közli Child *English and scottish popular ballads* művében.) A «nagy icce» természetesen magyar toldalék; de az elmés válaszok variánsait megeljük az idegenben. A három rest dolgában csak az az eredeti, hogy Mátyás király ezeket a lustákat az udvarában tartja, nem róván reájok más kötelességet, mint hogy semmit se csináljanak. A tunyaság versengése azonban régi keleti motivum; megvan már Mevlana Dselal-ed-din Rumi XIII. századbeli perzsa költő *Mesznevi* művében. A tűz és az „ugyan nem rösteltek beszélni?” azonban már magyar alakja a lusták vetélkedésének, mely számtalan alakban forog közszájon világszerte. A „róka fogta csuka, csuka fogta róka” anekdotájában eredeti az a furcsa (és lehetetlen) biológiai adat, hogy a halászó róka nem akarja eleresztetni a szájába került csukát, de a beleragaszkodott csuka sem a rókát; de az már igen régi keleti dolog, hogy a csodát bemutató varga a királytól jutalmul száz botot kér, hogy megoszsa a kapzsi ajtónállókkal, kik csak az alatt a föltétel alatt eresztették be a palotába, hogy megfelezi velők, amit kap. Az „egyszer volt Budán kutyavásár” anekdota hőse is csak az a mindig és mindenütt feltűnedező szegény ember, aki ajándékával boldogulván, fölkelte gazdag szomszédjának irigységét; de a szomszéd kudarcot vall, mikor utánozni akarja a szegényt.

Nem fölösleges a folklóre ez adatait kritika tárgyává tenni, mikor Mátyás király egész történeti alakjának rekonstruálásában a hagyománynak oly fontos része van; s mikor valósággal köztudalmunkká vált, hogy a cinkotai kántor, a három röst stb. csakugyan élt valaha. És miért is ne élhetett volna? *A priori* nem szabad mondani, hogy minden hagyomány hazug. Mikor azonban az összehasonlító tanulmányok meggyőznek arról, hogy ezek az alakok csak idegen ősök unokái: azonnal látjuk, hogy mendemondákkal van dolgunk.

Minden nagynak végzete, hogy nagyítsák. Mátyás királyról a történetírók is beszéltek szertelen dolgokat, hogy tudományszeretetét annál jobban dicsőíthessék. Ilyen amit Heltai

³¹ Gáspár említ: az ötvenezer kötetből álló könyvtár és a negyvenezer tanuló számára tervezett akadémia. Rómer Flóris hangoztatta először nálunk, hogy ötvenezer kötetnyi bibliothékája nem lehetett a tudós királynak abban az időben, mikor a könyvnyomtatás még gyermekkorát élte és csak kéziratokat gyűjtöttek a bibliofilok.

De hány kötetből állott hát Mátyás könyvtára? Erre a kérdésre nagy tudományu és megragadóan érdeklő eszmélkedéssel felel Csontos János a *Pallas nagy Lexikona* X. kötetéhez mellékelte *A Korvina* című értekezésében, mely rövidre szabott volta mellett is monografiával ér föl, annyi benne az adat és az eredmény. Sajnos, hely szűkén mellőznöm kell a sok bizonyítékot, melyet Csontos a maga állítása mellett felhoz; s csak azt említhetem, hogy a Korvina e kitűnő specialistája a kötetek számát tizenhatezerre becsüli.

Én azt hiszem, hogy ez a szám szertelenül nagy. Nagy még akkor is, ha ezt a kérdést a lelkesedésnek azzal az igazi humanistai rajongásával nézzük, a melylyel Csontos, ki életének java részét a Korvina tanulmányozásának áldozta s nem csoda, ha lélekben ma is mintegy a renaissance korában él. A tizenhatezer kötet egyenlő azzal, hogy a Mátyás király könyvtára az időben a legnagyobb volt az egész nyugaton; nem véve ki még a római pápa bibliotékáját sem. Csontos adatoknak sokaságát halmozza össze annak bizonyosságául, hogy a Korvina ilyen nagy volt. Hivatkozik arra a hallatlan bőkezűsége, melylyel Mátyás a könyvekért az aranyat osztotta; hivatkozik a neki dolgozó másolók seregére; de nem ad meggyőző feleletet arra az egyszerű kérdésre: hova lett a 16,000 kötet, melyből mindmáig csak 145-öt ismerünk? Elementum, tűz, víz nem tett kárt a Korvinában; csak az ember, ez a ragadozó állat. De az ember tudta, hogy kincset rabol; a Mátyás után következett gyászos kor koldus királyai, koldus népei is ösmerték a könyvek értékét és pénzért adtak túl rajtok. Az ma már nem vita tárgya, hogy az oszmán pusztította-e a Korvinát. Nagyon is megbecsülte, a minek - az egykorú török forrásokon kívül - az is a bizonyága, hogy ami szép kézirat volt, Konstantinápolyba vitte és a *hazne* (hadi zsákmány) legnagyobb kincsei között őrizte több mint háromszáz évig. Mátyás könyvei a Nyugaton és a Keleten szóródtak széjjel; a Nyugat pénzen vásárolta, a Kelet zsákmányolta. Hála a magyar tudósoknak, különösen Csontos Jánosnak, ma már körülbelül ismerjük a Korvina szanaszét kallódott maradványait; és ábrándos ember, aki azt hiszi, hogy a máig ismert 145 kodex számát valaha meg lehetett kettőzni. De mondjuk - csak a bizonyítás kedvéért, - hogy valamikor még sikerül az ismeretes Korvinák számát háromszázra fölszaporítani. Akkor is, hol a többi 15,700? Az kétségtelen, hogy a Mátyás könyvtára nem volt csupa Korvina, vagyis olyan könyv, amelyen a címer és a kötés az eredetre vall; az a fejedelmi bibliofil gyűjtötte más könyvesházak kincseit is, mint ahogy a könyvkedvelők mindig és mindenütt gyűjtöttek. Az Európában levő régi könyvek között bizonynyal van sok, a melynek életében a budai bibliothéka csak egy állomás volt; és ma már nem vall rá semmi, hogy egykor ott is megfordult. De Mátyás szerette a maga bélyegét reá nyomni a könyvekre legalább a kötésekben; s ha mindezt elgondoljuk, megint csak előkerül a kérdés: hova lett a 16,000 kötet, a melyből a 145 kétségtelen Korvinán kívül alig ismerünk valamit? Az idő pusztító malma szüntelenül öröl. Tönkre mehetett sok könyv. De nem szabad felednünk, hogy a régi kódexeknek mindig megvolt a maguk nagy értéke; és akik szert tehettek az ilyen drága kötetekre, meg is kimélték, mert ami becses, azt őrizni szokás. Hogy a Mátyás gyűjteményének remekei tízezzel vesztek legyen el nyomtalanul, nekem nem fér a fejembe. Ezért én a tudós, de egyszerűségénél fogva optimista Csontos János véleményével szemben azokkal tartok, akik az ötvenezret nem tizenhatezerre, de csak igen kevés ezerre szállítják le. Ez egy szikrányit sem von le a mi nagy királyunk dicsőségéből; könyvtára még ekkor is az első köztől való volt. Maecenasi bőkezűsége pedig példátlan ama korban.

³² Volt-e magyar könyv a Korvinák között? Eldöntetlen kérdés. Irodalomtörténészek még ma is hiszik, hogy Janus Pannonius magyar grammatikát szerzett. Ennek alig lehet alapja. Csezmicei János, a szlavóniai születésű humanista, aki külföldön nevelkedett, nem igen

foglalkozhatott a *vulgus* nyelvével. Nyilván igaza van Imre Sándornak, aki azt hiszi, hogy a Janus Pannonius-féle sehol semmi hiteles nyommal nem igazolható grammatikája egyszerű összetévesztés a Johannes Sylvester (Erdösi János) 1539-ben Ujszigeten megjelent *Grammatica Hungaro-Latinajával*. - Megemlítek itt egy súlyos mulasztást melyet a magyar kormány akkor követett el, mikor 1877-ben II. Abd-ul-Hamid szultán visszaajándékozott a nemzetnek a hadi zsákmányból való harmincöt kódexet. A török udvarbeliek röstelték, hogy a kéziratok tábláit megviselte a sok idő és viszontagság, hát arra a rettentő gondolatra vették, hogy a könyveket újra kötéssék. A kódexek között volt több papiros táblájú is, mint arról a konstantinápolyi Top-kapu-szerájban meggyőződünk. Tudjuk, hogy a XV. században a lemezpapiros még ismeretlen volt: a könyvkötők fából vagy összeenyvezett régi iratokból csinálták a könyvtáblákat. E kódexek elveszett tábláiban ki tudja, milyen becses kéziratok pusztultak el! Értesülve a történekről, Ipolyi Arnold püspökkel Trefort Ágoston miniszterhez siettem, sürgetni, hogy ha még lehetséges, a régi könyvtáblákat mentsék meg. A török udvart azonban csak diplomáciai úton lehetett volna erre kérni; ezt pedig a miniszter az akkori kényes politikai állapotok között nem ítélte ildomosnak. Nyolc év múlva Konstantinápolyban nyomoztam az udvari könyvkötőnél a régi táblákat; de hiába, rég befűtöttek velök.

³³ A negyvenezer tanulónak szánt akadémiáról Salamon Ferenc *Budapest történetében* ezt a kritikát írja: Mondják, hogy Mátyás egy nagyszerű egyetem tervén dolgozott, oly nagyszerűn, amilyen soha sem volt, sőt tán elmondhatjuk, soha sem is lesz a földön: negyvenezer tanuló lakott volna benne, amennyi lakosa nem volt sem Budának, sem Pestnek, sem akármely magyarországi városnak abban az időben. Az illető tervet nem az egyetem, hanem egy állandó tábor tervének tekintem, mert alakjára nézve *római castrum*. Legelfogadhatóbb, hogy a Gellérthegytől délre eső tájon volt ezen hegy lankásan körülárolva, egy hajóhiddal keresztül a Dunán. Szóval Mátyásnak terjedelmes árkolata a Duna partján, Budán *alól*, nem épen közmívelődési, hanem közvédelmi intézkedés akart lenni». A negyvenezer deák számára való egyetemet elsőben Heltai Gáspár krónikája említi. Salamon kétségével szemben érdekes az olasz Brandolini egy, a köztárságot és a királyságot összehasonlító dialogusa, melyben az egyik közbeszóló, maga Mátyás, említi, hogy a párizsi egyetemen harmincezer tanulót oktatnak a tudományokra. De francia forrásokban (minő Crevier nagy műve: *Histoire de l'Université depuis son origine jusqu' en l'an 1700*, Paris, 1761) nem találom a deákoknak ilyen hihetetlenül nagy számát. A legsűrűbb népesség is csak öt-hatezer körül járhatott.

³⁴ A külföld még mindig nem akarja elismerni, hogy a kocsi magyar találmány és neve attól a komárommegyei Kocs községtől ered, a hol először gyártották. A 'kocsi' szó megvan Európa összes nyelveiben (angol: *coach*, német: *kutsche*, francia: *coche*, olasz: *cocchio*, spanyol: *coche*; portugál: *coche*, valamint az összes szláv idiomákban is megtalálni a 'kocsi' változatait); és bár a kérdés egészen tisztázottnak tekinthető, a külföldi szófejtés mégis a mendemondák világában jár. Hogy csak a franciákat említsem: a Larousse-féle *Grand Dictionnaire Universel* azt mondja, hogy a 'coche' szó eredete a valami hajót jelentő alsó latin *cochetus*, *cocha*, *cocho*, *cocke*, *cogo*, melyből a régi francia, ugyancsak hajó értelmű *coket*, *coquet*, *cochet* lett. Amaz alsó latin szavak etimonja pedig az ó német *kocho*, *koche* (hollandusul: *kog*, ir nyelven *kogger*.) A francia 'cocher' szót aztán a németek «visszavették» 'kutscher' képeben. Mondanom sem kell, hogy ez délibábos nyelvészkedés.

A szíjjakon hintáló kocsi, mely végét vetette a lóháton utazásnak, alkalmasint a XV. század végéről való, kétségtelenül magyar találmány. Liszti János püspök egy Bonfiniushoz írt jegyzetében azt sejteti, hogy a «*primus inventor*» Mátyás király volt. Ezt az adatot azonban nem támogatja semmi. De annál több a XVI. századbéli följegyzés, mely a kocsit mind Kocs faluból eredőnek mondja. Herbertstein báró, ki 1518-ban járt Magyarországon, Bécsből Buda felé már kocsin (*kolzschi*) utazott; Kocs falvát érintve, említi, hogy a kocsit és kocsist erről a községről nevezik. Brodarics István a mohácsi veszedelem leírásában a királynak vitt 'könnyű

szekereket' emlegetvén, közbeveti: «*quos nos a loco Kotcze appellamus*» [melyeket mi Kocs helységről nevezünk.] Avila y Zuniga spanyol történétíró följegyezte V. Károlyról, hogy az 1546/47-iki háborúban «... *se puso a dormir en un carro cubierto al quel en Hungria llaman coche, el nombre y la invencion es de aquella tierra.*» [... lefeküdt aludni egy fődött szekérbe, melyet Magyarországon *cochenak* hívnak s melynek a neve is, a kitalálása is ama földről való.] Friedrich Hortleder XVI. századbeli német történétíró szerint «*der Kaiser Karl V. legte sich, weil er's podagra hatte, in ein ungrisch gutschwagen schlafen.*»

A hová csak elterjed a külföldön az új találmány, mindenütt említik magyar eredetét. Vieilleville maréchal, a kit IX. Károly francia király 1562-ben követségbe küld a bécsi udvarhoz, Ferdinánd császártól ajándékkul kocsit kap, melyet aztán Franciaországban csoda gyanánt bámulnak. A karmazsin bársonnyal bélelt hintót négy vörösre festett sörényű és farkú tiszta fehér török ló húzza. A kocsis, az inas magyar; a ruhájuk is magyar, de szín dolgában a Vieilleville család címeréhez igazodik: sárga és fekete. A kocsis ruhája bársony, az inasé kevésbé drága szövet. IV. Henrik korában (1589-1610) még az udvarnál se lehetett valami sok kocsi, mert a király ezt írja egy levelében: «*Je comptois aller vous voir; mais je ne le pourrais, attendu que ma femme se sert de ma coche.*» Különös, hogy a '*coche*' szó a francia nyelvben ma már ismét átkelésre szolgáló hajót jelent; 'kocsi' értelme elavult.

Fölösleges tán mondanom, hogy a kocsi eredeti mivoltában nem volt a mai rugós hintó. A rugó múlt századbeli angol találmány. A régi kocsi szíjjakon hintált s talán innen van hintó neve.

³⁵ Az erdélyi szászokat gyakran csúfolják e furcsa mondással: «*Spräng än de Miresch, luf än de bäsche.*»⁶

Eredetét a kenyérmezei csatában (1479. október 13.) keresi a hagyomány. Mikor ugyanis a törökök erősen szorongatták Báthory István seregét, különösen a szászokra vetvén magukat, mindenki menekült, a szászok pedig a közel Maros folyóba rohantak e vészkiáltással, miglen Kinizsi Pál mentő hada megérkezett. Így a hagyomány. Holott a szász és oláh hadak hősileg harcoltak (Körösi históriája szerint «*fortiter pugnauerunt*») s csak az történt, hogy a roppant török erő a Marosba nyomta őket. Branyitskay Nagy Leopold, ki ez adatot közli (*Vasárnapi Ujság*, 1863, *A kenyérmezei ütközet és emlékszóbra*) azt mondja: «Tehát méltatlan a gúny, melylyel a szászokat e vidéken még ma is bosszantani szokják: *Spreng en de Mires, lief en de bes.* (Ugorj a Marosba, szaladj az erdőbe.)» Dr. Székely István nagyszebeni professzor írja nekem: «A szász köznép ismeri e mondást, a művelt szászok azonban (azt magam tapasztaltam) tagadják. A nagyszebeni oláh *Telegraful Roman* a kenyérmezei diadalemlék felavatásakor vezércikkelyben olvasta a szászok fejére e hagyományos mondást.»

³⁶ Hogy Albrecht Dürer, a nagy német képiró (* 1471., † 1528.) magyar származású volt, mindig tudtuk. Hiszen maga írja ezt meg autobiográfiája elején. De sokáig azt hittük - és még ma is akad aki hiszi - hogy Dürer családjának '*Száraz*' volt az eredeti neve. Ezt a német *dürr* szóból csinált etimológiát, azt vélem, Ponori Thewrewk József gyártotta és bocsátotta világgá egy Dürerről 1844-ben írott füzetében. Haan Lajos békéscsabai prédikátor 1878-ban kiadott művecskéjével teljesen tisztázta a kérdést. Bebizonyította, hogy az az «*Eytas*» község, melyet Dürer családi fészke gyanánt említ, a Gyula mellett fekvő Ajtós falu volt, melyet a törökök pusztítottak el a hódoltság alatt. Dürer magyar neve tehát *Ajtósi*. Erre vall a család nemesi címe is, mely hármassal halmon kitárt ajtót ábrázol; de meg Dürer nem egyszer írta magát «*Thürer*»-nek, ami az *Ajtósi* egyszerű fordítása. A sokáig komolyan emlegetett *Száraz* tehát

⁶ Nagyszebeni szász dialektus. Irodalmi német nyelven: *spring in die Marosch, lauf in's gebüsch.* (Ugorj a Marosba, szaladj a bozótba.)

csak a délibábos nyelvészkedés gyártmánya, sok társával egybe, akiket ha elé akarnék sorolni, épp teli lenne velük ez a kis könyv.

³⁷ Az 1525-iki rákosi országgyűlés IV. törvénycikkelyének 4-ik §-ában van a hirhede «*Lutherani comburantur.*»⁷ Ma már csak a türelmetlenség állíthatja, hogy e törvény szerzésének indítója csupán az egyházi szempont volt; beléjátszott abba a politika is, épp oly erősen, ha nem erősebben, mint a vallás. A német lutheránusokban a nemzeti párt az ország függetlenségének ellenségeit látta s különösen gyűlölte az udvart immár elárasztó németiséget.

Azt azonban nem szabad határozottan állítani, amit Karácsonyi János a németből fordított *Történelmi hazugságokhoz* (Budapest, Szent-István-Társulat, 1890.) csatolt magyar függelékben hirdet, hogy ezt a törvényt soha sem alkalmazták. Abban teljes igaza van a tudós kutatónak, hogy az a budai könyváros, Ruem György, akit sokan e törvény áldozatának mondanak, 1498-ban halt meg, tehát 1525-ben nem juthatott máglyára; az is igaz, hogy azt a (Grynaeus?) György nevű lutheránus könyvárost, kinek mártiromságát Luther Márton említi 1524. december 1-én kelt levelében, Magyarország és Ausztria határán egy városkában egy magyar főúr fogatta el és égettette meg minden kihallgatás nélkül. Burgio pápai követ ezt az eseményt már 1524. augusztus 25-én írott jelentésében említi; a «*Lutherani comburantur*» törvényt pedig 1525. májusában szerzették.

A törvény alkalmazásának azonban kétségtelen bizonyítéka van meg Szerémi György, II. Lajos udvari papjának emlékiratában: «*Palatinus tres fecerat comburere. Inde Stephanus Werbwci in possessione sua octo urgere preceperat, et tamen in dies melius crescebat.*» (Wenzel Gusztáv kiadása, 76. l.) Az elég homályos «*urgere*» itt alkalmasint tolcsuszamlás «*urere*» helyett; ha azonban ez a nyilvánvaló lapsus tisztázza is Verböczt az alól, hogy saját birtokán nyolc lutheránust megégettetett («de azért az új hitvallás mégis napról napra terjedt»), bizonyos, hogy Báthori István nádor három lutheránust máglyára küldött. Szerémi szavahihetőségét ebben a dologban nincsen józan okunk kétségesnek ítélni.

³⁸ II. Lajos király halálát forrásaink igen röviden adják elő. Mikor a mohácsi ütközetben (1526. augusztus 29-én) a csatarend már megbomlott, a király kedvelt kamarásával, Czetrizcel menekülni akart; de Csele falu mellett a megáradt mocsaras ér partjáról lova lecsúszott és a királyt maga alá temette az iszapba. A kamarás, ki már átjutott a vizen, látta, hogy segítség nincsen többé; megjegyezte hát a helyet és előbb Székesfehérvárra, aztán pedig Mária királynéhez Pozsonyba ment a szomorú hírrel.

Szerémi György, II. Lajos káplánja, 1840-ig ismeretlenül hevert egykorú emlékiratában és a hozzá kapcsolt *Epistola flebilis*ben (mely Erdélyi László gondos kutatásai szerint⁸ bizonyosan Thatai Miklós káplántól ered) egész másként tűnik föl a király halála. Ez előadások szerint II. Lajos gyilkosság áldozata lett.

Szerémi először 1528-ban egy lengyelországi plébánostól hallotta, hogyan ölte meg Lajos királyt Szapolyai György Székcson és újra hallotta egy magyar vitéztől, a ki szemtanú volt, de csak János király halála után vallotta meg a titkot, nem bírván tovább elviselni a lelki furdalást.

Összefoglalva Szerémi előadását az *Epistola flebilis* teljesen parallel adataival, a történet a következő: Mikor a csata elveszett, II. Lajos királyt Szapolyai György és Tomori Pál érsek az

⁷ *Lutherani etiam omnes de regno extirpentur, et ubicunque reperti fuerint, non solum per ecclesiasticos, verum etiam per saeculares personas libere captantur et comburantur.* [A lutheránusok az országból mind kiirtandók, és ahol csak rájuk akadnak, nemcsak az egyházi személyek, de a világiak is, fogják el és égessék meg őket.]

⁸ Erdélyi László: *Szerémi György és emlékirata*, Budapest 1892.

est sötétében a Csele patakon át Székcsőre vitte, a plébános házába. Velök volt Czetriz királyi kamarás is többedmagával és Szapolyai Györgynek egy kapitánya. Mikor a király a sebtiben készített kis vacsorához ült, Tomori Pál azt mondta neki: «Egyék felséged gyorsan, mert a török a nyomunkban van.» Ezután az érsek Szapolyai Györgyöt sürgette, hogy menjen a szállására felkészülni, mert azonnal indulniok kell Buda felé. «Én készen vagyok», felelt György, «menjen csak tisztelendő uraságod a szállására; én a király mellett maradok.» Mikor az érsek távozott, Szapolyai György rá kiáltott a királyra: «Te *bestye tanchos*⁹ kiral, te parázna, te igazságtalan király! Elvesztetted Magyarországot!» Mire Lajos király azt mondta: «Nem az én akaratom volt ez, hanem a rendké és a főpapoké». Ekkor Szapolyai György kirántotta háromélű cseh kardját és háromszor a király jobb oldalába mártotta. Lajos leesett a földre. Czetriz és a többi kamarás erre Tomori Pál szállására szaladtak és ott azt kiabálták: «Hamar, hamar, nagyságos uram, mert Szepesi György megölte Lajos királyt!» Az érsek ezt hallván, berontott a szobába és megölte Szapolyai Györgyöt. Ott vala azonban Szapolyai György kapitánya, a ki hallván, hogy urát megölték, előrohant és Tomori Pált legyilkolta. Hárman feküdtek hát ott halva. Történt pedig mindez késő éjszaka, *pentekre verradoban*, mint a magyar vitéz vallotta. Szapolyai Györgyöt és Tomori Pált a székcsői templomba temették el. A királyt lepedőbe csavarták. Mezitláb, hajadonfőtt volt, rajta az aranyos ing, melyet a királyné készített, nyakán az arany lánc kis kereszttel és ujján a jegygyűrű. Reá adták véres ruháit is és éjfélkor kivitték a Csele falucska mellett levő mocsár partjára. Itt egy kis sírt ástak neki lámpavilágnál és ott hagyták. Ezen a helyen feküdt szegény Lajos király János fővételétől Mártonnapig. Thatai Miklós káplán, ki a holttest föltalálásakor jelen volt, látta a király jobb oldalán a három szűrást.

Jászay Pál a két káplán előadásának szinte hajlandó hitelt adni. (*A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, 1846.) «Kétségtelen», úgymond, «hogy Szapolyai György holttestét a mohácsi csatatéren nem találták meg; bizonyos, hogy a török táborban az ütközet után hosszú dárdán körülhordozott fejet csak némelyek mondták a Tomori Pálénak; igaz, hogy a király holtteste nem a Csele-pataokban találtatott meg¹⁰; közhír volt Sperfogel szerint, hogy a király áruló kezek által esett el; Szerémi és Szolazkade török író mondja, hogy a király testén sebek voltak; és a legnevezetesebb az, hogy ezelőtt néhány évvel a szekcsői egyházban ugyanott, hová Szerémi utasíta, felásás történnén, két holttest maradványaira akadtak».

A szemtanú Sárffy Ferenc jelentése szerint azonban a király teljesen ép és romlatlan holttestén a legcsekélyebb sebzés sem látszott. A káplánok tanúságtétele hát megdől. Történetírásunk különben Szerémi György és az *Epistola flebilis* mendemondáját még a megcáfolás figyelmére sem méltatta soha.

³⁹ *Dobó Katica, vagy az egri szép napok*, Tóth Kálmán történeti népszínműve, történet dolgában véges-végig *licentia poetica*. Dobó István, Eger vára vitéz kapitányának leányát nem Katicának, hanem Krisztinának hívták. *Dobó Krisztina* azonban nem igen lehetne színdarabcím, vagy legalább nem olyan csengő és kedves, mint a *Dobó Katica*. 1552-ben, mikor a várat a török ostromlotta, Krisztina még nem is élt s Balassa Bálint, az ő unokabátyja, a ki a színdarabban a vár vívása alatt ismerkedik meg vele, ez időben alig volt több egy esztendősnél. Báró Balassa Bálint az ostrom után harminckét évvel, 1584-ben vette feleségül Dobó Krisztinát, Várday Mihály özvegyét. Első és egyetlen szerelme Losonczy Anna volt.

⁹ Szerémiben így. Erdélyi László kérdőjellel 'táncosnak' véli. Nyilván helyesen. Erre vall az *Epistola flebilis*-ben előforduló barbár *korizator* szó, mely egyértékű.

¹⁰ Hanem, a szemtanú Sárffy Ferenc győri várkapitány 1526. okt. 26-án kelt, Brodarics István kancellárhoz intézett levele szerint, egy kissé távolabb, friss hányású sírban. A mocsárból csak a fegyverei kerültek elő.

Mindnyájan tudjuk, milyen szerencsétlen lón az unokahugával kötött házasság, melyet sokan haszonlesésnek tulajdonítanak, s mely még vérfertőzés vádjára is adott alkalmat a Krisztina vagyonára vágyakozó kapzsi atyafiságnak.

⁴⁰ A nagyidai cigányok gyászos esete sem egészen történeti hitelességű dolog. Az 1557-iki ostromról a legrégebb följegyzés az Istvánffy Miklósé (*Hist. XIX.*), ki csak annyit mond, hogy Kassáról a Perényi Mihálylyal egyesült sereg a nagyidai vár megvételére indult. Ezt a várat Perényi Mihály egyenlő részben bírta testvérével, Perényi Ferencsel; Perényi Ferenc azonban Mihályt kizárván, Izabella királynéhoz pártolt. A várat teljes húsz napig vívták ágyúkkal, egészen rommá lőtték, végre az őrség megadta magát. Cigányokat nem is említ Istvánffy. A nagyidai história mai alakjában, amint Arany János eposzának is tárgyául szolgált, először Thuróczi László múlt századbeli jezsuitánál (*Ungaria suis cum regibus*, 1726.) jelenik meg. Ez az anekdotakedvelő páter, ki a népies hagyományokon is mindig kap, beszéli el, hogy a Perényi Ferenc várát minden reményen felül vitézen védő cigányság ágyúival már elvonulásra kényszerítette az ellenséget; a barna hősök azonban utána kiáltottak a falakról az el fele cihelődő németységnek: «Menjetek a manóba, hitványak! Az isteneknek köszönitek, hogy éltek. Egy sír nyelt volna be mindnyájatokat, ha még volna egy kis puskaaporunk!» Mire az ellenség természetesen visszafordult és a lőni nem bíró cigányokat - szám szerint ezeret - egy lábíg levágta. - Hogy Perényi Ferenc a vár védelmére kényszerítette a környék cigányait is, hihető dolog; de a híres ostoba dicsekvés már nagyon anekdotaízű és mivel épp Thuróczi László jegyzi föl, alkalmasint a nép humorának terméke.

⁴¹ Bocskay Istvánnak 1605. november 11-én, a Rákos mezején nyújtotta át a szultántól küldött koronát Lala Mehemed nagyvezér. Ugyancsak ebben az időben az erdélyiek is koronát ajándékoztak Bocskaynak. Követeik azonban elkéstek a Rákos mezejéről s ajándékukat csak Vácon adhatták át november 14-én Bocskaynak. Volt pedig ez: egy tollformában, arany tárgyakkal ékes arany korona s egy aranyos öv, melyet Brassó városa ajánlott fel. Ez a korona a monda szerint György moesia despotaé volt, kit Mezed, Amurath szultán vezére, meggyőzvén, György Erdélybe tört s ott dúlni kezdett. Mezed utána indul s a brassaiakkal szövetkezvén, Györgyöt megveri, megöli. Koronáját meg Brassónak adja. E mondának semmi történeti alapja nincsen; a szentimrei és szebeni csaták (1442) Mezed bégje idejében Vlád, Drakul, Illés s István moldva-oláh vajdák és Hunyadi János szerepelnek. Egészen eltérő ettől Istvánffy elbeszélése, ki az erdélyi koronáról azt mondja: «hogy bizonyos földalatti rejteklukból ásták ki s azon despotaé volt, ki Moldvaországot járma alá hajtván, a mi időnkben ismeretessé lön.» Ez ismeretessé vált moldvai despota alatt Istvánffy Basilikus Jakabot, más néven Heraclides Jánost érthette, ki 1562-ben magyar székely csapatokkal elfoglalván Moldvát, ott két évig zsarnokoskodott, azután Szucsavánál megöletett. Ez a kalandor - görög hajósnak a fia volt - két arany koronát csináltatott, s meg is koronáztatta magát. Heraclides kincseit 1563-ban történt megöletése után széthordották; de hogy ez a brassai korona az övé lett volna, nincs reá bizonyosság, valamint arra sem, hogy, mint Bocatius hiszi, a korona azé a Drakul vajdaé volt, a kit 1441-ben Jaksics Demeter Szebenben megölt. Hogy az erdélyi korona hová lett, nem tudjuk. Bocskay koporsóján még ott volt a szultáné mellett. Ezzel nyoma vész. Ezt a két koronát gyakran összezavarták az írók. (Thallóczy Lajos: *Bocskay István koronája*, *Archaeologiai Értesítő*, 1884, IV. k. 167-184. l.)

⁴² «A büszke Csejthe várnak hatalmas asszonya», Báthori Erzsébet, nem csak hagyományunkban, de köztudalmunkban is úgy él, mint egy vénülő, hiú nő, aki szörnyű babonából leányvérrel akarta megmenteni arcának ifjúságát; és hogy vérben mosdhassék, szűzek százait ölette meg.

Ez mendemonda. Báthori Erzsébet nem mosakodott vérben, hanem hisztéria vagy épp perversus sexualis ösztön révén kegyetlenkedő lelki beteg volt. A vér szépítő szerül használásának

hírébe Thuróczi László múlt századbeli jezsuita keverte őt, aki első mondja el deák nyelven írott munkájában azt az anekdotát, amelyet mindnyájan ismerünk: «Az asszony mindenképpen azon volt, hogy tessék férjének. Tehát minden gondját, az egész napot a maga ékesítésére fordította; most így, majd amúgy öltözött; fejét hol fűrtökbe fodorította, hol üstökbe fonatta; aranyosra festette, drága gyöngyökkel rakatta meg. Történt, hogy tükre előtt ült és szobaleánya ékesítgette gyors kézzel; fésűvel megbontotta a haját nagy csinnyán, meglocsolta illatos vízzel és fodorítóvassal hullámos fűrtökbe szedte össze. E gondos, gyöngéd munka közben, nem tudni hogyan, a kényes úrnő néhány hajszálát kitepte; Erzsébet haragra gyúl és hatalmasan arcul üti. És ime, a leánynak elered az orra vére, az úrnő arcába egy vércsöpp szökken, amelyet kendővel letörülve, - *mirabile dictu!* - helyén a bőr üdébb és tetszetősb, akár mert ezt az embervér okozta; vagy, ami hihetőbb, a sátán ravasz mesterkedéssel megcsalta az asszonyi szemeket. Bárhogy volt is, az a parányi vércsöpp, haj! mekkora vérontást szült. Mert Erzsébet az eszelősségig törődve a maga szépségével, a mint ezt észrevette, így gondolkozott: micsoda? ha egy csöppnyi vér ekkora szépséget adott, mennyit fog adni, ha egészen benne mosakodom? Kötelességem, hogy tessem az uramnak s hogy szerethessen, a legszebbnek kell lennem; a sors és az Isten megmutatta a módját, balga volnék, ha nem használnám». (*Ungaria suis cum regibus*, 1726; az 1768-iki kiadásban már nincs benne.)

Noha Báthori Erzsébet pörének íratait a *Tudományos Gyűjtemény* már 1839-ben közölte s a tanuvallomásokból kiderül az egész dolog mivolta; s noha nem egy történetírónk foglalkozott alaposan azóta is a szomorú alakkal: a vérrel mosdás mendemondája még mindig kísért tudományos könyvekben is. Így dr. Heil Fausztin a *Pallas nagy Lexikona* II. kötetének 724-ik lapján ezt írja Báthori Erzsébetről: «Abban a babonás hiedelemben, hogy embervérben való fürdés a női szépséget biztosítja és emeli, már férjének életében, de még inkább özvegy korában udvari szolgálatában alkalmazott 600 nemes leányt áldozott fel hiúságának» sat. Zilahi Kis Béla (Junius) az utóbbi években többször csoportosította erős kritikával a Báthori Erzsébetre vonatkozó adatokat; előadásomban őt követem.

Túróczi páterre, mikor ezt a később világgá elterjedt mendemondát leírta, bizonyosan hatottak az embervér gyógyító és szépítő voltára vonatkozó följegyzések és hagyományok. Plinius írja, hogy az egyiptomi királyok elefantiázisát embervérrel gyógyították az orvosok. Nagy Konstantin is gyermekek vérével készített fürdőtől remélt gyógyulást bélpoklosságában, de álmában megjelent előtte Péter és Pál apostol, megmondani neki, hogy nyavalyáján csak a keresztség segít. V. Sixtus pápát, mikor haldoklott, orvosai két levágott, egészséges fiú gyermek vérével akarták visszaadni az életnek. Borgia Lukrécia körül máig hirdeti a hagyomány, hogy szépségét meggyilkolt hajadonok vérében fürödve tartotta fenn. Mondom, a rettenetes anekdotát író jezsuitára okvetetlen hatottak ezek a régebbi mendemondák; és itt ismét látjuk, milyen gyakori és könnyű a történetben is a pletyka vándorlása.

Báthori Erzsébet 1575 táján lett az akkor még csak húsz éves Nádasdi Ferenc felesége. Házasságuk tíz évig meddő volt. Az úrnő sokat betegeskedett. Följegyzések megőrizték, mily összevissza kotyvasztott babonás orvosságokat használt baja ellen, mely többnyire mint főfájás jelentkezett. Nyilván idegbajban szenvedett. Tíz év múlva végre megszűnt a meddősége és négy gyermeke született; három leány, egy fiú, akik közül egy leány kicsiny korában halt meg. Huszonkilenc éves házasság után 1604-ben jutott özvegységre.

Hogy szörnyű lelki betegsége: a kínzásban való gyönyörködés mikor kezdődött, nem tudják pontosan megállapítani; de bizonyosan már férje életében. Nádasdi Ferenc még élt, mikor Magyar István lutheránus lekipásztor a sárvári templomban Báthori Erzsébetnek a község előtt szemére hányta, hogy már két leány halt meg kegyetlenségei miatt; a pap még azt is mondta, hogy ám ássák föl a sírból a tetemeket és meg fognak rajtok látszani a kínzások nyomai. Báthori Erzsébet indulatosan felelt a prédikátornak, fenyegetőzött, hogy megírja

urának: milyen gyalázatot költenek rá és hogyan pellengérezik. Nádasdi csakugyan neheztelt Magyarai Istvánra e nyilvános feddésért; ebből látszik, hogy ő is tudott feleségének kegyetlenségeiről. Sőt a pörben később Jó Ilona, az öreg dajka, Báthori Erzsébet főcinkosainak egyike, azt vallotta, hogy Nádasdi Ferenc látta, mikor a saját húgát a nagyságos asszony parancsára mézzel kenték be és úgy állatták, hogy a bogarak egyék. A gonosz szipirtyó e vallo-mása talán csak arra való volt, hogy Nádasdit is befeketítse; de az bizonyos, hogy ez a hatalmas főúr legalább is szemet hunyt felesége gonosztettei előtt. Báthori Erzsébet szörnyű dolgait úgyszólván országszerte tudták tíz éven át; mert hiszen mindenünnen hordatta magának az áldozatokat. A hol csak lakott, udvarából minduntalan temettek; hol titkon, éjszaka, hol nyilvánosan, harangszóval. A halott mindig fiatal leány, vagy menyecske volt, kisebb nemesi házak gyermekei, akik nem bérért szolgáltak a nagyságos asszonynál, hanem mintegy iskolázás gyanánt voltak a nagyuri háztartás körül. Ezek a leányok, menyecskék egymásután tünedeztek el, sőt néha többen is egyszerre. Szülék, rokonok hiába keresték övéiket Báthori Erzsébet udvarában. Sárvárott volt egy nagy láda, amely mindig halott-szagot árasztott magából. Csejthén a kastély kertjében egy leány tetemét kaparták ki az ebek a földből és marakodtak rajta. Éjszakánként sírás, jajgatás hatott ki a várból. A kastélyba nyaláb-számra hordták a vesszőket. Ha a nagyságos asszony Csejthére látogatott, a leányok, menyecskék megszökdöstek a környékről, mert a miavai majorosné fel szokta őket küldözni a várba, a honnan többé nem tért vissza senki. A sárvári várnagy éjszaka néha teljes hat óra hosszáig hallotta, hogy vernek valakit odabenn. Egy szolga Csejthén megleste, amint éjszaka egy meztelenre vetköztetett leány körül a vén asszonyok égő gyertyákkal forgolódtak. Báthori Erzsébet még utazás közben sem tudott lemondani kegyetlen gyönyörűségéről. Hintájába láncokkal, lakatokkal teli táskát vitt magával, hogy a vele utazó leányokat éjjel megláncolja és lelakatozza. A szegény leányok keze, arca egy seb volt, némelyiköket már úgy elgyöngítette a kínzás, hogy alig bírtak mozdulni. A társzekeren gyakran rejtegettek holttestet, hogy magányos helyen hirtelen elföldeljék.

Végre 1610. tavaszán II. Mátyás király parancsára Thurzó György nádor vizsgálatot indított Báthori Erzsébet ellen, ki vadállat kegyetlenségével, nyilván az ördög sugallatára, háromszáznál több leányt és menyecskét ölt meg ártatlanul. Tanuvallatások folytak az összes uradalmakban tíz vármegye területén; százával jelentkeztek a papok, várnagyok, udvari tisztek, cselédek és gyermeköket vesztett szülék. Vallomásaikból példátlan kegyetlenségek derültek ki. Báthori Erzsébet meztelen leányokról tövissel szaggattatta le a húst, aztán jeges vízbe lökette vagy csalánnal söpröztette őket. Kosztolányban léket vágatott a patak jegén, s egy leányt megfürösztetett benne. Csikorgó télen a vár udvarán meztelen leányokat jeges vízzel locsoltatott. (Csók István fiatal képirónak az 1895-iki párisi Salonban feltűnést keltett és ősszel Budapesten is kiállított hatalmas erejű festménye ezt a jelenetet ábrázolja.) Báthori Erzsébet kifogyhatatlan volt a kínzások kitalálásában: tüzes vas, forró víz, eleven parázs, köröm alá vert tű, a tagokat a csontig összeszorító zsineg, ezek hóhéreszközei.

Az áldozatoknak csaknem mindig meztelenül kellett túrnie e tortúrákat. A tanuvallomások között van egy, mely azt mondja, hogy Báthori Erzsébet szobájában mindig négy-öt meztelen leány varrt és kötött recét. A leplezetlen testben való e gyönyörködés egyik erős bizonyossága annak, hogy ez a nő perversus ösztönök betege volt; és szörnyű nyavalyáját a kínzások kedvelése amaz elmebajnak minősíti, melyet az elmeorvosok a hírhedt marquis de Sade (* 1740., † az örültek házában 1819.) után *sadismusnak* neveznek. Mindehhez még bűvös mesterkedések, boszorkányságok is járultak.

Báthori Erzsébetet 1610. december 30-án fogta el Thurzó György nádor Csejthe várában. Az úrnő két vejével: Zrínyi Miklóssal (a szigetvári hős fiával), és Homonnai Druget Györggyel jelent meg ott és az úrnő kamarájában egy halottat, szobájában pedig egy véresre marcangolt leányt talált. A nádor elfogta a szörnyeteg nő cinkosait is: két vén asszonyt, Ilonát és

Dorottyát, akik a kínzásokban segítségére voltak és egy Ujvári (másképp Fickó) János nevű inast, aki vagy tizenhat esztendeig vett részt e mézszárlásokban. Ez inasról külföldi forrásokban azt olvasom, hogy ocsmány, púpos törpe volt. Ez aligha igaz; valóbbszínűnek látszik, hogy Fickó az Erzsébet szeretői közé tartozott. A vén asszonyok harmadika: a vak Darvolya (Darvulia) Anna már nem élt, amikor a büntető igazság keze utólérte őket. Egy másik banyát, aki «csak» öt évig vett részt e borzalmas bűnökben, nem bántottak.

A nádor kurta processzust csinált: egy hét múlva: 1611. januárus 7-én válogatott kínokkal végeztette ki a két vén asszonyt, Ilonát és Dorottyát Bittsén. A hóhér harapófogóval tépte ki ujjait és karjait, aztán máglyán égették el őket, a lefejezett Fickó Jánossal együtt. Báthori Erzsébetet - bár II. Mátyás király az ő kivégzését is sürgette - hatalmas rokonsága megmentette a vérpadtól; de életfogytiglan való fogságra ítélték. Elfalazták a csejthei várnak egy kamarájába s csak akkora nyílást hagytak a falon, hogy benyujthassák ételét-italát. Egyetlen vén asszonyt adtak szolgálatára és a három várnagyot megeskették, hogy papokon kívül más nem bocsátanak hozzá. A hagyomány szerint a vár négy sarkára bitófákat tűztek; de ennek egykorú írott bizonyága nincs. Báthori Erzsébet 1614. augusztus 21-én halt meg.

⁴³ Gróf Zrínyi Miklós, a nagy költő és hadvezér haláláról egy régi mendemonda lappang mai napig. A történetírás egyhangulag elfogadta Bethlen Miklós, a szemtanu előadását, mely szerint Zrínyi 1664. november 18-án, Csáktornya mellett, vadászaton egy vadkan áldozata lett. És mégis sok emberben mindmáig kiirthatatlan az a hit, hogy Zrínyit a bécsi udvar vagy Montecuccoli gyilkoltatta meg.

Ez a mendemonda Zrínyi halálával egykorú. Kitűnik ez cavaliere Giovanni Sagredo, Velence bécsi követének a dogéhoz intézett jelentéséből:

«Le condizioni della Pace trà Imperiale e Turchi sono quelle accennate nell' ultimo dispaccio dal Sig.^r Cancellier Grande, eccettuato però il punto della morte del Conte Serinio ch' egli presuppona concertato e fù casuale, com' è noto alla Ser^{ia}. V. occasionato dal di lui coraggio, che non paurentò nè huomini nè belue, onde conuenne cedere alla fierrezza d' un cignale irritato e ferito, che con sette colpi l'atterrò in un bosco, dopo di che senza articolare parola, battendosi il petto diede l'ultimo segno di contrizione... La Corte appena colla dissimulazione potè mascherare la sua allegrezza della perdita d' huomo creduto la pietra dello scandalo, et il fomento della rottura co' Turchi per la fauilla che poteua riaccendere il fuoco». (Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen, Wien, 1858; XX. k. 313. l.) Ebből világos, hogy a követség elsőben azt jelentette a dogénak, hogy Zrínyi Miklóst meggyilkolták; tehát Bécsben is ez a hír járt szájrul szájra. Sagredo követ e jelentésében rektifikálja e közlést; Zrínyit csakugyan egy vadkan ölte meg. De megemlíti, hogy a bécsi udvar alig tudta színleléssel leplezni örömét, hogy elveszett az az ember, aki a megbotránkozás köve és a törökkel való háborúság élesztője.

Bethlen Miklós *Élete, magától igazán iratott, kit az Isten tud* művében, melyhez semmi vád nem férhet, így írja le Zrínyi, a költő halálát: «No, elmenénk vadászni. Ő maga [t. i. Zrínyi Miklós] levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne, és szokása szerint csak egyedül búkálván, löve egy nagy erdei disznót, a gyalogok is lövének egyet a szállónál [hálóknál] s vége lőn a vadászatnak. Kisereglének a hintóhoz, az úr is, hogy immár hazamenjünk; estefelé is vala. Azonban odahozza a fátum egy Paka nevű jágert, ki mondá horvátul: én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennénk, elveszthetnők. Az úr mindjárt mondá nekünk Zichyvel ketten, látván hogy el akarunk menni véle: öcsém uraim, kegyelmetek csak maradjon itt; Vitnyédinek, Guzics kapitánynak: csak beszélgessen itt kegyelmetek, öcsém uraimékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond [t. i. Paka], mindjárt visszajövök. Csak bocskorban lóra kapa, stuc kezében, Paka után nyargala; egy sabaudus, Majláni nevű ifju gavallér, Guzics öcsce inasa, meg egy Angelo nevű kedves

olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mi ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: hamar a hintót, oda az úr. Menénk a mint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a balkezében, a mint tetszett, a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni így beszélt: hogy a mint Paka után bément a disznó vérin az erdőbe, a mig ők a lovakat kötö-zék, csak hallják a jaj-szót; Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezék, hát Paka egy horgos fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákon is magával hordozott zsebébe) állítsátok a sebnek vérét véle, az arra igen jó. Elégge próbálták véle, de hijába, csak elfolyt a vére, először ülni, aztán hanyatt fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb volt: egy balfelől a fülén feljül a feje csontján ment csak, és a kannak agyara a homloka felé szakasztotta rútul a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alul az orcáján, a szeme felé, rút szakasztás; de ez kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén; volt a kezén valami kis körmöcslés, de a semmi sem volt. Rettenetes sírás lön az erdőben, a legalábbvaló, csak a gyermek is siratta... Így lön vége Zríni Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádély lévén nála.»

Szalay László ezt írja: «Nincs okunk Bethlen tanúságának hitelességét kétségbe vonnunk: az állítás, hogy tulajdon vadásza ölte meg, kit az udvar vagy Montecuccoli a vértettre fölbérlett, vagy hogy a vadkannak valamiképp irányt a vadász adott volna, épen csak monda, melyre későbbi események a valószínűség némi álcillámát vetették.» Zrínyi Péter, a költő öcsese sem hiszi e mendemondát. Erre vall bátyja haláláról 1664. dee. 8-án György szász választó fejedelemhez írott levele, melyben ezt mondja: «*de infelici et insperato ipsius obitu qui 18. elapsi, in aprorum venatione contigit.*»

Nem csekélylendő az egykorú adat, melyet Hanthó Lajos közlött röviden a *Századok* 1869-iki folyamában, aztán részletesebben a löcsei főreáliskola 1870-iki értesítőjében. Ez a Tübingában teológiát tanuló Dömötöri György szerkesztette és Zrínyi Péternek ajánlott Zrínyi-gyászalbum: *Honor posthumus in illustrissini quondam comitis domini Nicolai Serini... luctuosum et toto christiano orbi dolendum e vivis excessum scriptus* (Tubingae, 1664.), melyben huszonnyolc evangélikus egyetemi professzor és tanuló kesergi a nagy ember halálát emléksorokkal. Georgius Schönberg, *Halis-Saxo, Theol. dis. P. L. C.* négy sor deák verset írt s utána ezt a németet:

*Den keines Türken Hand,
Kein Tartar überwunden,
Der hat auf einer Jagd
Des Lebens ziel gefunden.*

Tobias Wagner *D. Cancell. Tubingensis* epigrammát ír *Ad Turcas, super luctuoso obitu comitis Serini in venatione ab apro internecone*. Dömötöri György ezt a chronistichont írja:

*OCto et bIS DenIs, VbI sVrgIt ab aXe NoVeMbrI
PhoebVs eqVIs; saeVIt trVx fera SerInIo.*

És egy magyar elegiát, melyből közlöm ez egynéhány sort:

Oh tehát te vad kan
Ki küsziklák hátán
Mérget teiel tartattál
Ily nagy férfiunak

Világh csudájának
 Voltál e mészárlóia?
 Tetüled köllött e
 Halált szenvednyie
 Vére kiontásával?
 Mely vitéz testéből
 Megh sértet erekből
 Arr viz gyanánt az földre
 Kifolyt; tündökölvén
 Mint Rosa dél szünben.
 Hiv szolgálai látokra
 Miért agyaridat
 Mérges fogaidat
 Ellenségünk kárára
 Inkább nem tartottad
 És mind föl nem faltad
 Nem pusztulna el hazánk.
 De tudgyuk próbája
 Istennek bölcs titka
 Cselekedte ezt velünk
 Hogy az bűnös éltet
 Nagy vakmerőséget
 Szüveinkből letennénk.

A tübingai egyetemi professzorok és magyar deákok bizonyos ellenségei voltak a bécsi udvarnak; ha Zrínyi Miklós halálát valamely ármány művének tartják, nem nyugodhatnak vala meg benne, hogy a nagy hazafi egy erdei fenevad áldozata lett. Ez a negatív bizonyíték is tisztán mutatja, hogy ama mendemondának már akkor se hittek... És Zrínyi Miklós meggyilkolását még ma is hiszik némelyek.

Kossuth Lajos is hitte és talán az ő révén terjedt el ismét a régi mendemonda. A *Magyar Ujság* 1870-iki 70-ik számában megjelent, 1870. március 4-én kelt turini levelében írja: «Egy másik Zrínyit vadászat közben elejtett egy vadkan, mely „puska alakban”, mint mondják, mai napig látható egy bizonyos titkos muzeumban.»

Ez a «titkos muzeum» - a Magyar Nemzeti Múzeum. A régiségtárba 1847-ben, 79-ik szám alatt került egy lakat nélkül való, hosszú puska, melynek tusára szegezett lemezen ez van vésve: «*Ego sum illa Flintea, ex qua Comes Nicol: a Zrin in Sylva Ottok Insula Muraköz in Venatione ab Apro Persecutus a Venatorum Supremo N. Stephano Poka A° 1664. die 18. 9 bris trajectus est a Nepote Gabriele Poka P. ac G. D. Paulo Benyovszky Dominium idem conscribenti domo data Anno 1755¹⁰ in Perennem rei gestre memoriam.*» [Én vagyok az a puska, melylyel a vadászon vadkantól üldözött gróf Zrínyi Miklóst az ottoki erdőn, Muraköz szigetében, nemes Póka István fővadász 1664 november 18-án általlötte. Örök emlékezetül ajándéku adta 1755-ben híres és nemes Benyovszky Pál úrnak Póka István unokája, Póka Gábor.] Ezt a fegyvert Benyovszky Péter, Pál unokája ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak. - Az imént összecsoportosított adatok, azt hiszem, eléggé bizonyítják, hogy ez az unokáról unokára származott puska is mendemondát hirdet ércabláján. A bécsi udvar és Montecuccoli bizonynyal gyűlölték ezt a nagy magyart, ki Lipót „*cunctator*” hadvezérének büszkén kiáltotta oda: „Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!” És azokról a németekről föl lehet tenni sok rosszat. A Bethlen Miklós följegyzése azonban eleve megcáfol minden

mendemondát, mely Zrínyi Miklós haláláról fecseg. Az a dicső ember valóban vadászkaland áldozata lett; az ármány csak örült vesztének, de nem okozta.

⁴⁴ Élt-e valaha a Herkó páter? Vagy csak költött alak? Erre a kérdésre az a válaszom, hogy a Herkó páter nem is alak, hanem afféle homályos, meghatározhatatlan fogalom, a minő a fene. Ha a Herkó páter felől köztudomású volna csak egyetlen egy folklorisztikus személyi vonás, egyetlen egy népies anekdota: lehetne vitatkozni az ő hisztorikumáról. De a Herkó páter egyszerű szólásmód, enyhe káromkodás, szinte azt mondom: a fene eufemizmusa; mert a használata körülbelül azonagy a fenéével: „tudja a Herkó páter”, ezen a Herkó páter sem igazodik el” sat. A Herkó páter dolgával tehát az etimologusoknak kell elbánniok. Eddig az a kutatásoknak elég valószínű eredménye, hogy a Herkó páter a *herr gott vater* elferdítése. Én a -kó végződésből tót népetimológiát sejték. A szólás csakugyan leginkább a felső vármegyékben járatos. Azt a Herkó pátert, a balogi barátot, a ki Tompa Mihály *Szuhay Mátyásában* fordul elő, természetesen semmi vonatkozás nem fűzi ehhez az alaktalan alakhoz. A költő egyszerűen a nevet használta. - Minderről azért szólok, mert némelyek azt hiszik, hogy a Herkó páter eredete abban a Hirkó nevű jászai barátban keresendő, a ki a XVII. században élt és kegyetlenül zaklatta a protestánsokat; egyebek között 1671. március 12-én elfoglalta a tornai református templomot és parókiát.

⁴⁵ A komáromi várnak a Vág felé eső részében van az alkalmasint I. Lipót idejéből származó híres „szűz”, egy kőszobor, mely fölemelt jobbában koszorút tart, leeresztett bal kezével pedig dacosan fügét mutat, annak jeléül, hogy a „szűz Komáromot” még soha nem vette meg semmi ellenség. Ez a füge viták tárgya. A komáromi várnak minden újabb leírása tagadja. Ritka dolog, hogy épp a cáfolat legyen a mendemonda. Már pedig ez valóban az, mert a komáromi szűz csakugyan fügét mutat vagy legalább mutatott. Balkezét ma már úgy megviselte az idő, hogy nem lehet az ujjakat megkülönböztetni; de a fügét látta minden régiebb író. Említi Korabinszky Mátyás 1786-ban, Pozsonyban megjelent történelmi lexikonában; és látta még Holéczy is, ki 1821-ben a *Széplitteraturai Ajándékban* szól a faragott képről. A komáromi szűznek tehát visszaadtuk, ami az övé: a fügét. De mendemonda, hogy a szobor felírása *Komm’ morgen* (a híres „*cras, cras*” mása) és együgyű etimológiagyártás, hogy Komorn, Komárom ebből a két német szóból ered. Ezt a *Komm’ morgen* szójátékot említi Kreckwitz (*Ungerland-jában*) és Korabinszky is; a szobor alá azonban ez a régi, francia várakban is gyakran olvasható devise van vésve: „*Nec arte, nec Marte*”.

⁴⁶ Mondotta-e gróf Kollonich Lipót kardinális (* 1631., † 1707.): «*Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam*»? Karácsonyi János (a *Történelmi hazugságok*, Budapest, 1890., magyar részében) jóhiszeműleg kétségbe vonja e híres mondás hitelességét. Azt vélem, téved. Kerékgyártó Árpád *Magyarország történetének kézi könyvében* (IV. k. 125. l.) ezt írja: «Ha a hitbuzgó Rákóczi Ferencnek hitelt adhatni, többször hallották tőle [Kollonichtól] e szavakat.» Brenner Antal szepesi prépost, II. Rákóczi Ferencz híve pedig így szól Hágában, 1739-ben megjelent *Histoire des Révolutions de Hongrie* könyvének 424-ik lapján: «*Il [t. i. Kollonich] entrait, par rapport à la Hongrie, dans toutes les idées, dont le conseil d’Autriche étoit imbu: c’est ce qui lui faisoit dire quelquefois, lorsqu’il se livroit à sa sincérité naturelle: Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam.*» Igaz, hogy Brenner Antal nem egészen elfogulatlan, mert Rákóczi híve volt és stallumát épp azért vesztette el: de katolikus érzését még sincs jogunk kétségbe vonni, valamint a Rákóczi Ferenczét sem; ha az a mondás pusztá antiklerikális csinálmány, bizonynyal egyikök sem említi. (V. ö. *Szájruul szájra* könyvem 43-44. lapjával.)

⁴⁷ A fringia feliratú kardokat még ma is a legtöbben a kurucvilág ereklyéinek tekintik és a pengére maratott hét betűt meg is magyarázzák egy akrosztikon révén: *Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Armis*. Ez a magyarázat tudákos mendemonda. Igaz ugyan, hogy II.

Rákóczi Ferencz korában a csetneki csiszárok igen sok fringia vésetű kardot készítettek s a fringia a kurucoknak tipikus fegyvere; de az ilyen feliratú szabályák sokkal régiebbek Rákóczi szabadságharcánál. Találkoznak a XV. századból valók is.¹¹ Zrínyi Péter hagyatékában (1671. után) szintén volt egy génuai fringia. E szó eredetét és jelentését kétségtelenül bebizonyította Edelspacher Antal a *Nyelvőrben*. (V. k. 339. l.) A fringia az arab *frangî* és török *frängi* (frank azaz európai), bolgáros *frengia* formájából lett. Értelme tehát 'európai kard'. Ezt a feliratot kivált az olasz csiszárok gyakran vésték, maratták a pengékre; s mivel az ilyen szabályáknak eleve jó híre volt, alkalmazta ama szót a többi fegyverkovács is - reklám gyanánt. Annak az akrosztikonnak tehát semmi hitele nincsen s az egész pusztá játék.

⁴⁸ Révész Imre írja a *Magyar prot. egyh. és isk. Figyelmezőben* (1871., 325. l.): «Zemplén-megyében, Terebesen, a paulinusok templomában főhelyen egy márvány tábla állott, illetőleg most is áll, melynek felirata azt hirdette, hogy e helyen feküdt azon Perényi Péter¹² holtteste, aki Magyarországra az eretnekséget behozta, az egyházi javakat elrabolta, sok ezer lelkeket a pokolra vitt, szűz Máriát gyakorta könnyekre fakasztotta sat. sat.; de mindezekért az lón jutalma, hogy ezer meg ezer villámcsapás háborgatta az ő síri nyugalmát. Igenis, mert a klerikális történelmi adatok szerint minden esztendőben egy bizonyos napon, amelyen t. i. az eretnekséget behozta, a legtisztább égből is, a villám lecsapott koporsójára s átlukasztotta azt azon helyen, ahol épen szíve esett. Végre kivették csontját a koporsóból, megégették és egy tóba szórták. Egy szegény paraszt e tóból hozott sárt kunyhója tapasztásához, s im a villám ezt a kunyhót is, a nevezett napon, minden esztendőben megütötte. Mindez tekintélyes irodalmi művekben a legkomolyabban hirdettetett. Mutogatták a márványkövön azt a lyukat is, amelyet azon a villám járása ejtett. Bél Mátyásnak azonban, midőn egykor Terebesen járt, mondták a paraszt emberek, hogy vésővel csinálták azt a lyukat. A legelső pedig, aki e hazugságot, mindjárt aztán, amint ez irodalmi téren hirdettetni kezdett, tüzetesen halomra döntötte, a derék Rotarides volt, kétségtelenül bebizonyítván, hogy Perényi Péter nem Terebesen, hanem Sáros-Patakon temettetett el, s holtteste egy percre sem nyugovék Terebesen. A jó szerzetes atyák csakhamar Rotarides fellépése után bevakoltatták a márvány emléktáblát és kezdenek hallgatni az egészről. A csaló pedig, aki e hazugságot a XVII. század vége táján kigondolta s emlékekkel ellátta, Benkovits Ágoston, a paulinusok terebesi priorja volt.» († 1702. mint nagyváradai püspök.)

⁴⁹ A Pozsonyban 1741. szeptember 11-én lefolyt nagy históriai jelenet története mendemondákkal keverve maradt reánk. Az ellenségektől fenyegetett ifjú Mária Terézia az országházában gyászba öltözve, karján két kis gyermekével lép trónjára a rendek előtt és deák beszédben panaszolja el helyzetét. «A magyar királyságnak, személyünknek és gyermekeinknek fenntartása forog kérdésben. Mindenkitől elhagyatva, egyedül a magyarok hűségéhez és ősi vitézségéhez folyamodunk.¹³ Kérjük a rendeket, gondoskodjanak e végső veszélyben mulasztás nélkül, hathatósan személyünk, gyermekeink, koronánk és birodalmunk bátorságáról.» A beszéd vége felé, de különösen mikor gyermekeiről szólt, szeme könnybe lábbadt és eltakarta

¹¹ Erre vall W. Boeheim *Handbuch der Waffenkunde*-jának (Leipzig, 1890) az az együgyű konjektúrája, hogy a hét betűből ez az akrosztikon sül ki: *Fridericus* (III.) *Rex* (Hungariae) *In Germania Imperator*. Boeheim van olyan fegyverismerő, hogy meg tudja különböztetni egy XV. századbeli kardot a későbbiekétől; és bizonynyal nem vetemedik ama balga magyarázatra, ha a szóban forgó fegyver újabb III. Frigyes koránál.

¹² * 1502., † 1548.

¹³ Kolinovics szerint: «*Ab omnibus derelicti, unice ad Inclytorum Statuum fidelitatem, arma et priscam Ungarorum virtutem confugimus.*» Ferenc József király 'Bizalmam az ősi erényben' (*Virtuti confido*) jelmondata alkalmasint a Mária Terézia emlegette *prisca virtus* reminiszcenciája. (V. ö. *Szájrul szájra*, 111-113 l.)

arcát. Ekkor a rendek szeme is könnybe borult; és kardot rántva, egy szózatot kiáltották: «*Vitam et sanguinem! Moriamur pro rege nostro Maria Theresia!*» [Életünket és vérünket! Haljunk meg királyunkért, Mária Teréziáért!]

Ez a mindmáig közkeletű előadás először is a jelenet színhelyének dolgában téved. Mária Terézia nem a Mihály-uccai országházában (ma a királyi tábla van benne) és nem is - mint némelyek hiszik - a Lőrincskapu-uccai épületben (ma adóhivatal) hívta maga elé a rendeket, hanem fönt a várban.¹⁴ Hogy gyászba volt öltözve, nem lehetetlen, mert atyjának halála óta (1740. október 20.) még nem telt el egy esztendő. Kétségtelen mendemonda, hogy Mária Terézia gyermekeivel jelent meg a rendek előtt. A féléves trónörökös, Józsefet és hároméves testvérénjét Mária Annát csak szeptember 20-án hozták le Pozsonyba a bajoroktól és franciáktól fenyegetett Bécsből. Kolinovics nem tudja: nyíltan-e vagy suttyomban, valami ürügy alatt történt ez a költözködés. A királyi gyermekeket hozó hajó este hat órakor érkezett Pozsonyba. A szemtanú Kolinovics följegyzi (*Nova Ung. Periodus*, 491. l.), hogy a csecsemő József herceg, kit egy főasszony tartott, «mint a mókus» (*sicut sciurus*) tekingetett ki a hintóból. Szóval bebizonyított dolog, hogy a fejedelmi csemeték szeptember 11-ike után kilenc nappal kerültek Pozsonyba; mindazáltal már a múlt században is kedvelt témája volt a képíróknak a rendek előtt kis fiát¹⁵ vagy épp mindkét gyermekét tartó Mária Terézia. Csak elvétele találunk olyan történelmi szempontból hiteles képet, minő a *Corpus Juris* nagyszombati 1751-iki kiadásában levő kis rézmetszet, melyen Mária Terézia egyedül áll trónusán a kalpagjukat lengető lelkes magyarok előtt.

Hogy Mária Teréziát gyermekeivel ábrázolni már szeptember 11. előtt is mily népszerű dolog volt, bizonyítja Szirmay Antal (*Hungaria in Parabolis*, 83. l.) következő anekdotája: [Midőn Mária Teréziát, a magyarok anyját, Magyarország királynőjét 1741-ben szerencsésen megkoronázták, Pozsonyban este a polgárok ablakaikba szokás szerint feliratos transzparenszeket raktak. Egy pozsonyi varga, fitogatni akarván magyar tudományát, olajjal bemázolt, kivilágított képet tett ki, mely kép Mária Terézia királynét ábrázolta, a mint a trónuson ülve a kis II. Józsefet a karok és rendek oltalmába ajálja. A trónörökös anyja ölében ül és (a varga ezt a saját csemetéi után képzelte) tányérkából *laska metéltet*, németül nudlit eszik nagy mohón; mellette pedig a varga pudli kutyácskája áll és a hercegtől koldul az ételből. Az aláírás:

Ertekatta! Czoki pudll!

Frisz nicht Princen, sondern nudll!]

A szeptember 11-iki híres jelenet történelmi igazságát illető kérdések közül kétségtelenül legfontosabb: mit válaszoltak a rendek Mária Terézia esengő beszédére? Német ellenségeink le akarják tagadni a magyarok áldozatra kész lelkesedését. Springer (*Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden*, Lipcse, 1863., I. r. 8. l.) nem ártall ilyen hazudságot írni: «... *der Gemahl der Königin, der lothringische Herzog Franz, als er den Eid als Mitregent (20. September 1741.) leistete, - und nicht die Magnaten - Gut und Blut für die Königin und das Reich zu opfern versprach;... die ganze Haltung des ungarischen Reichsrathes eine rückhaltende, berechnende, zum Theil selbst kühle war...*»

¹⁴ A pozsonyi vár 1811. május 28-án égett le. Azt mondják, a beleszállásolt katonák gyújtották föl, mert megúnták a Duna vizét hordani a hegyre. Az egykorú újságok nem szólnak a tűzvész okáról.

¹⁵ Ligne herceg szerint II. József maga is hitt e mendemondában és el szokta anekdotázni, hogy anyja *qui connaissait la science des effets*, jót csipett testének egy bizonyos részén, csak hogy sírjon. Ime a régi anekdota, mikor a furfangos prókátor a bírák elé viszi karján a háromesztendő alpöröst, aki keservesen zokog és meghatja az egész törvényszéket. Végre az ellenfél ügyvéde tanácsosnak véli megkérdezni a fiúcskát: «Miért sírsz, lelkem?» Mire a gyermek: «Mert a bácsi csíp!»

Holott kétségtelen, hogy a rendek a *„vitam et sangvinem”* kiáltással vígasztalták meg a magyarokhoz folyamodó Mária Teréziát. Egy jelenvolt erdélyi mágnás gróf Teleki Mihály, 1741. szeptember 17-én Pozsonyból báró Lázár Jánoshoz írott levelében így beszéli el az eseményt: «Eloszolván az ország, personalis insurrectio lévén, a’ Bavarus ezen országhoz és többekhez tett helytelen praetensioira nézve már Ausztria széllyében bedobolt, továbbra is igyekszik, ha nem reprimáltatik. Melyre nézve Felséges Asszonyunk 11 ma Praesentis felhívatván bennünket országostól a’ Po’soni várban, maga igen szép adhortatioval Deákul e Throno in medio statuum proponált és erre az ország részéről a Primás hertzeg felelt, a’ statusok pedig finita propositione uno ore mindjárt felkiáltottak: *damus vitam et sangvinem.*» - Rántottak-e ez alkalommal kardot a lelkes magyarok, mint a legtöbb képíró ábrázolni szokta, olyan kérdés, a melyet ma már nehéz volna eldönteni; csak az egyszerű józan ész mondja, hogy ez a dolog sokkal theátrálisabb, semhogy az életben könnyen megeshessék. A *„Moriatur pro rege nostro Maria Tkeresia”*-t nem kiáltották; ez későbbi toldalék.

Az 1741-iki 63-ik törvénycikkely bevezetésében ez van írva: «*vitam et sangvinem sese impensuros unanimi assensu polliciti sunt*». [Egyhangú helyesléssel ígérték, hogy életüket és vérüket adják.] Döntő fontosságú Mária Teréziának két saját nyilatkozata, mely a *„vitam et sangvinem”* történeti hitelességét igazolja.

Thaly Kálmán a *Századokban* (XX., 913.) Mária Teréziának egy sajátkezűleg aláírott levelét közli, melyet a királynő 1742. május 18-án Bécsből ifjabb gróf Esterházy Imre nyitrai püspökhöz és nyitramegyei főispánhoz intézett. E levélben ez van: «*Pro Mea, Domusque Meae conservatione vitam et sangvinem profundere tam alacriter sese obtulit bellicosa Hungarica Gens*». [Az én megtartásomra és házam megtartására serényen ajánlotta föl a vitéz magyar nemzet, hogy életét és vérét áldozza.]

Az a Bécsben, 1746. május 17-én kelt oklevél, mellyel Mária Terézia gróf Esterházy József tатаi majorátusát szentesíti, így végződik: «*Primus erat* (t. i. gróf Esterházy József) *qui desiderata auxilia parte ex sua prono et generoso animo obtulit, factoque hoc potior pars fuit celebris illius et aeviterna tum memoria tum gloria digni conclusi, quo tota gens Hungara, pro summo regii animi nostri solatio in conspectu nostro ad arma conclamavit vitamque et sangvinem pro nostri et augustae Domus Regnorum etiam nostrorum defensione, exemplo sane rarissimo, litaturum se spopondit.*» [Ő volt az első, a ki a kívánt segélyt a maga részéről készségesen és nagylelkűen felajánlotta; és e tettevel kiváló részese volt ama híres, örök emlékezetre méltó és dicső határozatnak, melylyel az egész magyar nemzet, királyi lelkünknek nagy vígasztalására, jelenlétünkben ritka példával megfogadta, hogy életét és vérét áldozza a mi védelmünkre és királyi házunk védelmére.] Ez a levél a majorátus egy pörében törvényszék előtt is forgott és nyomtatásban is megjelent 1862-ben, *A galanthai és fraknoi gróf Esterházy család tатаi lineájának majorátusát tárgyazó perben felmutatott okiratok* című füzetben. (3. l.)

Íme a hálás királynő mily magasztaló szavakkal emlékszik meg a pozsonyi jelenetről s a németek mégis azt merik állítani, hogy meg sem történt!

⁵⁰ A németek történelmi hazudsága az ismeretes *„vitam et sangvinem, sed avenam non”* is. Ez a csúfolódás a magyar szalmatűzre céloz: hogy a nemzet fölajánlotta életét és vérét, de mikor arra került a sor, hogy az insurgens sereget zabbal kell ellátni, egyszerre megcsappant a lelkesedés. Ez nem igaz. Az 1741-iki 63-ik törvénycikkely 25-ik §-a ellen, mely szerint a megyék a seregnek szükséges kenyeret és zabot fogják szolgáltatni (*necessarium panem et avenam prestabunt*) nem történt sehol semmi; az ország örömet áldozta földi javait is. De megesett, hogy néhány (például Győrvarmegyében) a rossz termés miatt nem lehetett elegendő zabot előteremteni s gabonát ajánlottak föl; másutt viszont a zab volt bővében, de a gabona

nem futotta. Ebből faragott aztán a német rosszakarat általánosságot, hogy t. i. a magyar a seregek nem akart még takarmányt sem adni.

⁵¹ Egy furcsa vándoranekdotával kell most elbánnunk. Német írók gyakran emlegetik azt a mendemondát, mely szerint Du Barry grófné, XV. Lajos hírhedt szeretője, vagy mint mások állítják, Marie Antoinette királyné, nyaratszaka són szánkázott. A magyar hagyomány e ritka sport kétséges dicsőségével Mária Teréziát ajándékozta meg. Húsz-harminc éve gyakran hallottam öregek szájából, hogy gróf Grassalkovich Antal, mikor Mária Terézia Gödöllőn meglátogatta, Pesttől Gödöllőig törött sóval hintette föl az országútát s a királynő nyáron négylovas szánkán utazott a nábob kastélyába. Mária Terézia gödöllői látogatása 1751. aug. 11-én történt. Ekkor a későbbi Du Barry grófné nyolc éves volt, egy Anne Bécu nevű szegény asszony törvénytelen leánya; Marie Antoinette pedig még nem is élt. (* 1755.) A gödöllői só tehát megelőzi a versaillesit vagy trianonit; a mi azonban nem gátolja meg abban, hogy épp oly mendemonda ne legyen, mint amaz. Grassalkovich a királyi vendég tiszteletére valóban kápráztató és - ízléstelen pompával árasztotta el Gödöllőt; a kivilágítások, tűzjátékok, állatviadatok tenger pénzt emésztettek föl. A són szánkázás mindazáltal még sem igaz. Ellene mond Mária Terézia egész erkölcsi mivolta. Még ha Grassalkovich el is követi azt a nagy ügyetlenséget, hogy a királynőt ilyen otromba módon akarja ünnepelni (a mi erről az okos emberről nem tehető föl), Mária Terézia bizonyynyal visszautasítja ezt az örült és a *„misera plebs contribuent”* sértő pazarlást. Elképzelhetetlen, hogy a polgáris gondolkodású, komoly fejedelemasszony részt vegyen ilyen komédiában, mely alkalmas lehet vala arra, hogy egész Európát kacajra fakaszsa. Nem tetszettek neki a gödöllői nagy spektakulumok és hallatlan heccsek sem, melyekben felöltöztetett medvék viaskodtak egymással; nem bámulta a pazar tűzjátékot, a szökő borkútakat, és nyíltan meg is mondta, hogy a hiábavaló dolgokban nem tellik kedve. Hogyan szánta volna hát magát a legízléstelenebb dologra, a són szánkázásra? Ez az anekdota nyilván a nép fantáziájának műve. Az ó kor nagy pazarlásairól szóló mendemondák hinthették el a folklórebán a hihetetlen fényűzés meséinek magvait. A hétszázötven-ezer forintos gyöngy, melyet Kleopatra ecetben olvasztott föl és Paulla Lolia hárommillió forintos köntöse, melyet Plinius látott, a nagyításnak később sokszor másolt példái. A nép csodadolgot akart mesélni a dúsgazdag jöttment fényűzéséről és kitalálta a són szánkázást.

⁵² De vajjon csakugyan jöttment volt-e gróf Grassalkovich Antal? Eddig csak azt tudtuk róla, hogy a legnagyobb méltóságokra emelkedett prókátor hajdan szegény tót diák volt, aki a barátok konyháján tengődött. Grassalkovich ezt maga sem tagadta, sőt dicsekedett vele; és még Mária Teréziának is megmutatta azt a két cserépbögrét, melyben egykor ételét hordta, némelyek szerint a pozsonyi, mások szerint a pécsi franciskánusok klostromából. Ezek a bögrék Gödöllőn még ma is megvannak.

Ompolyi Mátrai Ernő (Spinóza dr.) legújabb kutatásai (*Budapesti Hirlap*, 1895. 263. sz.) azonban azt a gyanút kelthetik bennünk, hogy a hatalmas nábob koldusdiáksága mendemonda, melyet Grassalkovich alkalmasint maga koholt, hogy kuruc eredetét titkolhassa. Az időtt, midőn Grassalkovich Antal 1693-ban a nyitrai megyei Ürményben született, atyja János, Bottyán ezredesnek, a későbbi Vak Bottyán kuruc generálisnak kedvelt íródiákja volt, később főpostamestere, kit Bottyán 1700-ban a szintén nyitrai eredetű Czagányi Mihálylyal együtt, királyi beleegyezéssel örökösévé, legatáriusává fogadott és szolgálatai jutalmául jóval előbb az Esztergom megyében fekvő Bátorkeszin és Kisujfalun 25-30 jobbágyból álló birtokrészszel adományozott meg. (*Archivum Rakóczianum* IX. 38., 61., 68., 802. és 809.)

A vagyon, melyhez Grassalkovich János legkivált Bottyán halála után jutott, jelentékenynek mondható, de ura jóvoltából már előbb is oly módon volt, hogy nemes családja egyetlen sarjának, Antal fiának iskolázására bőven tellhetett neki. A fiatal Grassalkovich tehát mesés vagyonának magvát a kuruc generálistól örökölte és öröksége döntő lett pályaválasztására

nézve is. A Bottyán-örökség ugyanis a kamarával, majd a tábornok özvegyével, Forgách Júlia grófnővel, hosszas pörbe kevervén a Grassalkovich családot, az ifjú Antal ügyvédséget tanult, hogy maga védelmezhesse a vagyont. A maguk dolgainak rendezése után fényes tehetségét a kormány rendelkezésére bocsátotta s így lett Vak Bottyán egykori postamesterének fia huszonhárom éves korában kincstári fiskussá, egynéhány esztendő múlva a királyi ügyek jószágigazgatójává és a neoaquistica commissio elnökévé. 1731-ben már királyi personalis, 1736-ban báró, 1751-ban koronaőr, valóságos belső titkos tanácsos, Arad, majd Nógrád főispánja, végre főlovászmester és gróf. Csoda-e, ha ez a mesés pályafutású udvari ember nem ütötte dobra az ő kuruc eredetét? Maga írja *Beteges és unalmas gondolatok* című könyvében, hogy «midőn már az épület elkészítették, el kell hányni az állásokat, egyébiránt elveszti az épület ékességét». Ez a filozófia érthetővé teszi, hogy atyjának jóltevőjét megtagadta s inkább a koldusdiák köpönyegébe burkolódzott, semhogy kiderüljön a Bécsben még mindig félelmes nevű kuruc generálissal való összeköttetése.

⁵³ Grassalkovich mesés vagyonának eredetéről mindig a legrosszabbakat beszélték. Ismeretes az a distichon, melyet egy pap írt volna a gödöllői kastély falára:

*Congeries lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.*

(Kőhalmaz, vétkes rablással gyűjtve rakásra
Összerogy és idegen bírja rabolt javait.)

Odrobenyák Nep. János szerint *Gödöllő hajdan és most*, Budapest, 1875.) e vers szerzője Hangay hatvani kapucinus atya, ki e sértő distichont akkor csinálta, mikor Grassalkovich felszólította, hogy készítene valami alkalmas feliratot a gödöllői kastélyra. Mikor aztán Grassalkovich megharagudott, Hangay így módosította a verspárt:

*Congeries lapidum, multo congesta labore,
Nec ruet, nec istas alter habebit opes.*

(Kőhalmaz, sok fáradsággal gyűjtve rakásra
Megmarad és idegen nem lesz a birtokosa.)

A verselő páter azonban mégis csak elvesztette Grassalkovich kegyét. - A *Honművész* 1833. április 21-iki számában *Magyar hevenyész költész* cím alatt ezt olvassuk: «Több év előtt élt honunkban egy Henkay nevű hevenyész, kinek hirtelen felfogó 's elmés gondolatai 's ötletei gyakran álmélkodást gerjesztének. G. herceg¹⁶ birtokainak egyikén pompás épületet csináltatván, azt innepies vendégséggel nyitá meg, melyre számtalan vendég 's Henkay is megjelent. A herceg jól ismervén ezen költésznek jelesebb költeményeit, felszólítá őt, készítene ez épületre valamelly illő felírást. Henkay ezen felszólításra azonnal e' distichonnal felelt:

*Congeries lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.*

(A sok ragadozványok által egybe hordott kőrakás össze fog omlani, és az elragadott kincsek máséi lesznek.) Ki írhatná le a' számos gyülekezetnek álmélkodását ezen váratlan felírás csipős fanyarsága felett! A' herceg azonban arczvonásait nem is változtatta, hanem a merész költésznek hasonló váratlan büntetése felől gondolkodék. Le ülnek a' drága étkek és italokkal

¹⁶ Grassalkovich Antal nem volt herceg, csak a fia lett azzá 1784-ben.

megrakott asztalhoz, 's Henkaynak a' herczeg parancsolatjára 'a díszhelyet kellett elfoglalni. Az udvarló cselédség már is körül hordja az étkeket, de mindenkor csak Henkay szomszédjánál kezdik a megkínálást, ötöt pedig, a' mint látszott, tekintetbe se vették. Mindezek esznek, isznak, Henkay pedig éhezik és szomjazik a' díszhelyen. Midőn így a füstölő étkek s' italok szaga kísértőleg csiklandozná a szegény Henkayt, minden ember bőségben lakmározik 's csak ötöt egyedül nem kínálják valamivel, feléje fordul a' herczeg, 's ingerkedve kérdi, nem volna-e' kedve verselésre. A' költész, ki talán a' lakmározó körben testetlenül ülve gondolta volna magát, ha csak az éhség nem emlékezteti vala ötöt földi létére, igenelve felelt, 's ekkép írta le azonnal díszhelyi rossz elhelyeztetését:

*Esuriunt medii, primi saturantur et imi,
Errant, qui dicunt „medium tenere beati.”*

(Éheznek a' középsők, jól laknak az első s' utolsók, hibáznak, kik mondják «a' közepet választották a boldogok.») Ekkor a' herczeg intésére Henkay elejébe hordták az étkeket, s az epedő költész kárpótlást nyert.»

Mondanom sem kell, hogy a híres *Congeries lapidum* epigrammnak ilyen keletkezése képtelen anekdota. A józan ész nem hiheti, hogy ama hatalmas urral bárki is így merészelt volna szemtől szembe tréfálkozni, kivált Grassalkovich legsebezhetőbb oldaláról: vagyonának keletkezéséről. A külföldön is ösmeretessé vált distichon szerzőjéhez azonban közel jár mind a két anekdota. A hegyes tollú poéta nem ugyan Henkay, a «hevenyész költész», hanem Hangay, és nem «hatvani kapucinus atya», de egy, a múlt században igen ismeretes piarista: Hangay Zakariás. (Keresztneve Márton; * 1708. nov. 3. Szent-Benedeken, fölszentelték 1735. jan. 15. Szegeden, † 1766. máj. 2. Breznóbányán.) Néhai Beck Alajos piarista professzor közölte velem, hogy a magyar kegyes-tanítórend mindmáig föntartotta Hangay Zakariás hírét; igen elmés, tehetséges ember volt, kitűnő deák poéta, de nyugtalan lélek, ki sokat kóborolt és hányatódott. Valószínű hogy a sokat emlegetett distichon szerzője ő; de a vers természetesen nem amaz anekdotában mondott körülmények közt keletkezett.

⁵⁴ Szinte kiirthatatlan mendemonda, mely nem csupán a nép között talál hívókra, hogy Grassalkovich Antal mesés fényű pályafutásának a titkát Mária Terézia szívében kell keresni. Ez rágalom, és pedig ostoba rágalom. Grassalkovich (* 1693.) már III. Károly idejében kiváló méltóságokat viselt és negyvenhárom éves ember volt, mikor Mária Terézia férjhez ment. A gödöllői látogatás idején ötvennyolcadik esztendejében járt. († 1771.) Ama romantikus históriát valóban csak a gonosz butaság találhatta ki.

De itt érintenem kell egy másik kényes dolgot: Mária Terézia magánélete tisztaságának kérdését. Nem fölösleges ezzel a dologgal foglalkozni, mert valljuk meg végre nyomtatásban is: az a magyar nemzet, amely asszonykirályát negyven évig lovagias hódolattal vette körül, másrészt pornograf anekdoták sokaságát költötte a fejedelmi nőre és a csúf történetek közül nem egy ma is szájrul szájra jár. Valószínű, hogy e trágárságok egykorúak; a múlt század közepén száz pálca elszenvedésére és a városból való kiközösítésre ítélték egy debreceni csizmadiát, aki a királynőt becsstelen szóval illette. Az asszonyuralkodó bizony mindig ki van téve a rút gyanúnak és kivált a Katalin cárnő idejében nem csoda, ha a laszcív anekdota a trón körül is settenkedett. Pedig a Mária Terézia magánélete maga volt a tisztaság. A tizenhat gyermek anyjáról ellenségei sem mondhattak rosszat; és ez az ő erkölcsösségének legmeggyőzőbb bizonyossága. Nagy Frigyes tudvalevőleg nagy kedvelője volt a szabadszájú udvari pletykáknak: követői jól ismerték e gyöngeségét, és alig van titkos jelentések, mely ne hemzsegne az ilyesmitől. A követek gyakran még tódítottak is, csak hogy uroknak meg legyen ez a kedvelt olvasmánya. A bécsi követek excellálnak e dologban; nem kímélnek senkit, meghurcolják az alsóbb rendű palotahölgyeket is, szörnyűséges történeteket tudnak az uralkodó család

tagjairól, és e borsos relációiknak állandó tárgya II. József, kinek fiataalkori szerelmi nyomorúságait nagy kedvvel és apróra mondják el, a legcsúfabb részletekkel egyetemben. Ezek a skandalumra éhezők azonban soha egy rossz szót sem tudnak írni Mária Teréziáról; pedig Nagy Frigyesnek ez lett volna csak az ünnepi falat! Marczali Henrik, ki a berlini titkos levéltárban mind átkutatta a követi jelentéseket, azt mondja nekem, hogy a diplomaták e pornogrammjai egy betűvel sem tudják illetni a királynő magánéletét; és ez Mária Terézia erkölcsi tisztaságának kétségtelen bizonyítéka. Ha egyáltalán lehetséges volna reprodukálni a királynőről ma is közkeletű rút anekdotákat: könnyű volna kimutatnom, hogy legtöbbjüknek az eredete Mme de Pompadour, Du Barry és Katalin cárnő körül keresendő.

⁵⁵ Itt említem meg azt a mendemondát, mely szerint Mária Terézia 1756-ban, a versaillesi szövetség megkötése előtt, marquise de Pompadournak *„ma chère cousine”* megszólítású levelet írt és biztosította benne *„kedves barátnőjét”* igaz tiszteletéről és barátságáról. A szövetség ügyét különben, így szól tovább a mendemonda, egy-két óra alatt XV. Lajos szeretőjével rendezte el az osztrák követ.

Az 1756-iki osztrák-francia szövetség megkötésének igaz története egészen más volt, mint azt Broglie herceg legújabbán kiderítette egy könyvével¹⁷. Kaunitz már 1755-ben elkészítette tervét, mely szerint Nagy Frigyes erejét a franciával való szövetkezéssel kell megbénítani. Mária Terézia helyeselte a tervet és elküldötte Párisba Stahrembergnek, egy, a királyhoz intézett sajátkezű levél kíséretében. *«Je promets, foi d'impératrice et de reine»* írja Mária Terézia e levelében, *«que de tout ce qui sera proposé de ma part au roi très chrétien par le comte de Stahremberg, il ne sera jamais rien divulgué et que le plus profond secret sera gardé à cet égard et pour toujours, soit que la négociation réussisse ou ne réussisse point, bien entendu néanmoins que le roi très chrétien donne une déclaration et promesse pareille à celle-ci»*. [Császárnői és királynői szavamra ígérem, hogy mindaz, amit gróf Stahremberg részemről a francia király elé terjeszt, soha közzé nem lép és minden örökre a legmélyebb titokban marad, akár lesz foganatja az alkudozásoknak, akár nem; magától értetődik, hogy a francia király is hasonló nyilatkozatot és ígéretet tesz.] De volt egy nagy nehézség. Kire lehessen bízni ezt a fontos levelet? Hol a kéz, mely indiskréció nélkül juttathassa a királyhoz? A francia miniszterekre gondolni sem lehetett, mert mindenki tudta, hogy ezek az urak a porosz szövetség hívei. Ha közlik velők a titkot, csak annyi, mintha magával Frigyessel közölték volna. Végre, nem tudván mi tevők lenni, Stahrembergre hagyták a közvetítő megválasztását. Bizakodtak benne, hogy a gróf eléggé ismeri a francia udvart; de mégis kijelölték neki herceg Contit és Mme de Pompadourt, mint aki legalkalmasabb a kényes küldetés teljesítésére. Stahremberg érett megfontolás után Mme de Pompadourt választotta. A király kegyeltjével Kaunitz versaillesi követ korábban bizalmas barátságot kötött és most levelet írt a hatalmas courtesanehoz, jóakaratóba ajánlani Stahremberget. E levélben Kaunitz csakugyan hódolva és hízelegve keresi Mme de Pompadour pártfogását. Ebből keletkezett a mendemonda, hogy Mária Terézia *„ma chère cousine”* megszólítású, barátságos levelet írt a hölgynek. Az egész a Nagy Frigyes kitalálása s arra való volt, hogy eleve diskreditálja az osztrák-francia szövetséget.

⁵⁶ Így vélekedik Broglie herceg; a *„ma chère cousine”* mendemondájának keletkezésébe azonban alkalmasint erősen belejátszott az, hogy Mária Terézia leányával, Marie Antoinettel, csakugyan mintegy kerestette Du Barry grófné, XV. Lajos szeretője kegyét. Mária Terézia és Marie Antoinette levelezésében igen gyakran fordul elő a Du Barryval szemben követendő *modus procedendi* kérdése. Marie Antoinette már 1771. szeptember 13-iki levelében (Arneth kiadása 45. l.) védekezik az ellen, mintha ő elhanyagolná a *„hölgyet”*; de aztán azt is kifejti, hogy ha tenné se lenne nagy baj. Mária Terézia szeptember 30-án ezeket írja leányának (u. o.

¹⁷ *L'Alliance autrichienne*, Paris, 1895.

48. 1.): *«Vous ne devez connaître ni voir la Barry d'un autre oeil que d'être une dame admise à la cour et à la société du roi. Vous êtes la première sujette de lui, vous lui devez obéissance et soumission; vous devez l'exemple à la cour, aux courtisans que les volontés de votre maître s'exécutent. Si on exigeait de vous des bassesses, des familiarités, ni moi, ni personne pourrait vous les conseiller; mais une parole indifférente, de certains regards, non pour la dame, mais pour votre grand-père, votre maître, votre bienfaiteur! Et vous lui manquez si sensiblement dans la première occasion ou vous pouvez l'obliger et lui marquer votre attachement, qui ne reviendra plus de sitôt».* [Te sem nem ismerheted a Barryt egyébnek, sem nem nézheted őt más szemmel, mint egy hölgyet, akinek belépése van az udvarhoz s a király társaságába. Te az ő első alattvalója (már mint a királyé) vagy, engedelmességgel és alázattal tartozol neki; jó példával kötelességed elüljárni az udvarnak, az udvarbelieknek, hogy uratok akarata teljesedjék. Ha tőled alávalóságokat, bizalmaskodásokat kívánnának, sem én, sem más nem tanácsolhatná, hogy engedelmeskedjél; de egy közönyös szó, egy pillantás megjárja, nem a hölgy kedvéért, de a te nagyatyád, urad, jóltevőd miatt! És te mégis oly érzékenyen vétesz ellene már az első, nem egyhamar ismét elkövetkező alkalommal, mikor lekötelezhetted volna és jelét adhattad volna ragaszkodásodnak!]

Marie Antoinette első levelében, 1770. július 9-én (az ő saját ortográfiájával) ezeket írja: *«le Roi a mille bontes pour moi et je l'aime tendrement mais c'est a faire pitié la foiblesse qu'il a pour Md. du Barry qui est la plus sotté et impertinant creature qui soit imaginable elle a joué tous les soirs avec nous à Marly elle s'est trouve deux fois a cotes de moi mais elle ne m'a point parle et je n'ai point tachee justement de lié conversation avec elle mais quand il le faloit je lui ai pourtant parle.»* [A király igen jó és szíves irántam, és én őszintén szeretem őt. De szánalmas látni, milyen gyöngé Du Barrynéval szemben, aki az elképzelhető legostobább és legimpertinensebb teremtés. Minden este velünk játszott Marlyban. Két ízben mellettem volt, de nem szólt hozzám és én sem igen ügykeztem vele társalgást kezdeni; de mikor kellett, mégis beszéltem vele.] Marie Antoinette ezt alig kéthónapos menyecske korában írta; esküvője 1770. május 16-án volt Lajos trónörökössel.

⁵⁷ Itt megemlítem mellesleg azt a mendemondát is, hogy Marie Antoinette a lisaboni földrengés, e negyvenezer emberéletbe került katasztrófa napján született. Még francia források is hivatkoznak e szomorú ómenre. Marie Antoinette azonban 1755 november 2-án, halottak napján jött a világra, tehát ama példátlan szerencsétlenség után egy nappal.

⁵⁸ Ki nem ismeri azt az anekdotát, mikor Hadik András, a vitéz lovas generális, huszáraival Berlinben terem, a várost megsarcolja, Mária Teréziának pedig egy pár tucat kesztyűt rekvirál; és csak Bécsben veszik észre hogy a berlini kesztyűsök kópéságot követtek el, mert valamennyi kesztyű felemás - a balkézre való. Ebben a históriában voltaképp csak a kesztyű dolga a mendemonda. Hadik András generális 1757. október 15-én, Mária Terézia neve napján, háromezer huszárával hirtelen meglepte Berlin városát és 300,000 (néhányek szerint csak 30,000) tallér sarcot vetett ki rá. Ezt a pénzt azután szétosztotta katonái között. A várost magát megkímélte, csapatát erős fegyelem alatt tartotta és nem vitt el egyebet, csak hat porosz zászlót, és két tucat, a város címerével díszített női kesztyűt, melyet aztán a királynőnek ajándékozott, hogy «lovag bajnok módra kedveskedjék». Huszonnégy óra múva elvonult Berlinből, hiába keresett a városi tanács mindenféle ürügyet, hogy tartóztassa; mert ezalatt Móríc dessauai fejedelem csak egy napi járásra volt seregével. E «vitéz és önzetlen» tettéért a királynő Hadiknak 3000 darab aranyat küldött és 1758 március 7-én a Mária Terézia-rend nagykeresztésévé nevezte ki őt. - Ez historikum, de a kesztyű dolga anekdotaszerűnek látszik. A magyar gavallérhoz illik az elmés, gyöngéd ötlet, hogy királynőjének hadi zsákmány gyanánt két tucat kesztyűt visz a nagy ellenség, Frigyes, megalázott városából; ezt az epizódot el is fogadja számos történetíró. A berlini kesztyűsök tréfája azonban hihetetlen. Azoknak az ijedt mesterembereknek, akikre a kemény generális ráparancsolt, hogy huszonnégy óra alatt

hímezzék a város címerét két tucat kesztyűre, aligha jutott eszébe ilyen áprilisjáratás. Vagy merték volna megkockáztatni, hogy Hadik generális észre vegye a rossz viccet? Igen jól tudták azok, hogy a diadalmas hadvezér az effélét ugyancsak megkeserültetné velök, mert ez tiszteletlenség a királynővel szemben s arra is alkalmas, hogy az ajándékozót nevetségessé tegye.

Clauswitz doktortól, Berlin város archivariusától, W. L. Hertslet közvetítésével, ezt a fölvilágosítást kaptam: «A Hadik kesztyűiről szóló anekdota elsőben a Biester kiadásában megjelent *Berlinische Blätter* 1798-iki folyamában említődik s a közlő már ott is megjegyzi, hogy ez a dolog koholmány. Berlin magisztrátusának levéltárában még megvannak a Hadik 1757-iki sarcolására vonatkozó iratok. Ez iratokban elő vannak sorolva az osztrák tiszteknek adott rendkívüli ajándékok, az ellenség rekvirálásai a lakosokon, kesztyűről azonban sehol sincsen szó. Ebből valóban azt a meggyőződést nyerhetjük, hogy az az egész történet csakugyan költemény.»

A Biesterféle *Berlinische Blätter* 1798-iki évfolyamának 200-ik lapján, a *Zurückerrinnerungen an die zweimalige Einnahme Berlin's* című közlésben ez olvasható: [«Az emberek azt a mendemondát találták ki, hogy az osztrákok a sarcoláskor egy csomó női kesztyűt is követeltek, melyet Bécsbe akartak küldeni, hogy ott a hölgyek Berlin meghódításának emlékére viseljék. Mások ellenben azt állítják, hogy az egész dolog csak egy, a sarc kifizetésekor jelenlévő berlini lakos szerencsétlen ötlete volt: ez az ember a császárné számára egy csomó kesztyűt akart szinte rátukmálni egy osztrák tisztre, aki a toladót rossz kedvvel utasította egy altiszt-hez. Arról soha soha senki nem hallott, hogy a kesztyűk megérkeztek volna Bécsbe. Egynéhány berlini, kinek ez a dolog úgy fájt, mintha Berlin palládiumát ragadták volna el, azzal a reménynyel kecsgettette magát, hogy a bajor herceg a boroszlói táborból Zieten generálist kiküldte, hogy foglalja el Bécset s ott a berlini hölgyek számára karmantyúkat rekviráljon; ez nagy vigasztalása volt a kesztyűkön búslakodóknak. A mai világban holmi kesztyűknél és karmantyúknál külön dolgokat szokás a városokból elvinni. Márvány és érc szobrokat cipelnek haza emlékül, s ezek a tárgyak az évnek minden szakában, télen és nyáron egyaránt használhatók.»] Mint látjuk, a felemás kesztyűkről Berlinben a múlt század végén még nem tudtak; a dolog tehát minden bizonynival újabb keletkezésű.

⁵⁹ Liezen-Mayer Sándor, a jeles magyar képmű egyike legismertebb festménye azt a megható jelenetet ábrázolja, mikor Mária Terézia az uccán megszoptatja egy beteg koldusasszony éhező kis gyermekét. Az irgalmasságnak e cselekedetét sok más fejedelmi nő dícséretére is emlegetik; Mária Terézia azonban nem gyakorolhatta e jótekonyságot, mert tizenhat gyermeke közül nem táplált maga egyet sem. Már pedig köztudomású, hogy az olyan nők, aki nem szoptat, még a betegágyban elapad a teje. Liezen-Mayer szép képe tehát megfestett érzékeny mendemonda, melynek eredetét alkalmasint az ilyen lojális történetkével bővelkedő régi iskolai olvasókönyvekben kell keresnünk.

⁶⁰ A Fertő mocsaraiból egykor kikerült rejtelmes 'vízi ember' a Hany¹⁸ Istók, még most is oly elevenen él a litterátus emberek hagyományában, mint e század híres jövevénye, a mindmáig titokba burkolózott Hauser Gáspár, kit némelyek magyar származásúnak hisznek. Hany Istók azonban már végképp beleveszett a legendás homályba, s a mellett, hogy a mesélők valóságos szörnyetegnek főstik őt, még azt sem tudják róla, hogy mikor élt voltaképpen. Valahány öreg emberrel beszéltem e vízi csodáról, mind azt mondta, hogy Hany Istók a napóleoni háborúk idejében bukkant föl; sőt akadtam egy aggastyánra, aki azt vallotta, hogy ő e század tízes éveiben Esterházy herceg vendége levén Kapuvárott, látta is a 'hal-embert', amint cifra hajdú libériába öltöztetve az asztal körül szolgált.

¹⁸ Egy szótag; tehát nem 'Hani' mint rendesen mondani szokták.

Hany Istókot a hagyomány meglelt kamasznak fösti és még szerelmes históriába is keveri a jámbort. Hogy tudni illik beháborodott a kapuvári várnagy szép leányába, kigyóval-békával kedveskedett neki, és mikor imádotját feleségül vette egy szomszéd uradalombeli tiszt, kétségbeesetten nekivágott a Hanyságnak és örökre eltűnt a vizekben. A monda szerint Hany Istók csodálatos keveréke volt az embernek és a halnak; testét pikkelyek fődtek, ujjait úszóhártya kötötte össze, szája a harcsáéhoz vala hasonlatos, fején pedig haj helyett porcogós taréj meredt. Emlegeti a hagyomány azt is, hogy e vízi szörnyeteget csak föltételesen keresztelte meg a pap, a szokott formulát e szavakkal kezdvén: «Ha ugyan ember vagy.» Jókai Mór a *Névtelen vár* című regényében szintén e század elején bukkanik föl Hany Istók s a nagy költő összegyűjtve a monda minden furcsaságait, a vízi csodát még saját fantáziájának pompájába is burkolja.

Soós Géza kapuvári káplán rendelkezésemre bocsátotta az anyakönyv följegyzéseit, említvén egyszersmind hogy Hany Istókot a kapuvári nép *Csicsa* néven ismeri s csak annyit tud róla, hogy piros nadrágba bujtatták és hogy kedves eledele a béka volt; tehát valami rendkívül csodálatos istenteremtése nem lehetett, mert másképp jobban megőrizték volna emlékezetét.

A kapuvári kereszteltek anyakönyve halomra dönti azt a hitet, hogy Hany Istók e század elején tűnt elő s hogy felnőtt legény volt. Az 1749-iki matrikulában van róla szó, időrend során kívül, a lap legalján, a március 23-ki dátum után, e jegyzetben: «NB. die 17. Baptizatus est conditionate puer demens repertus in Sylva, Stephanus, circiter Annorum 8. Cujus patrini Michael Hochszinger et Anna Maria Meznerin.» (Jegyzet: 17-én föltételesen megkereszteltett egy erdőn talált tébolyodott fiú, István, körülbelül nyolc éves. Keresztzülei Hochszinger Mihály és Meznerné Anna Mária.)

Zerpák Antal kapuvári plébános a *Vasárnapi Ujság* 1855-iki évfolyamában összegyűjtve a Hany Istókra vonatkozó adatokat, megjegyzi, hogy a szóban forgó erdő alkalmasint az Egererdő volt, a hol a Király- és a Harcsa-tó van. Egy verzió szerint határozottan a Király-tóból fogták ki. A keresztlevélben a «föltételesen» szó azt jelenti, hogy a plébános nem tudta, nincs-e már megkeresztelve a fiú.

Soós Géza közli velem, hogy az ez után következő, tehát 1750-iki anyakönyvnek legutolsó lapján, az írás hasonlósága után ítélve, Szalontay György kapuvári plébános egy német jegyzetet másolt le a kapuvári vár évkönyvéből. Lefordítom e jegyzetet, melynek helyesírási hibái a magyar másoló kézre vallanak. [Kivonat az 1788-tól 1801-ig terjedő hivatalos jegyzőkönyvből. 1749. március 17-én Nagy Ferenc és Molnár Mihály kapuvári halászok vadállathoz hasonló fiút fogtak, ki azonban alakjára nézve tökéletes ember volt és körülbelül tíz éves lehetett. Bevitték a várkastélyba. Minthogy a fiú nem tudott beszélni, föltételesen keresztelték meg, következőképpen: *Anno 1749 die 17. Martii baptizatus est* stb. (Lásd a fent közlött anyakönyvi jegyzetet.) A fiú mezítelen volt, csupán füvet, szénát és szalmát evett, ruhát nem tűrt magán és mihelyt embert látott, a vízbe ugrott és hal módjára úszott. Csaknem egy évig volt a várkastélyban, már főtt ételt is evett, föl engedte magát öltöztetni és már meglehetősen igazi emberré kezdett válni. A darabantok épp ezért kelleténél jobban bíztak benne. Így történt, hogy a vízi emberke váratlanul eltűnt és többé nem találták meg. Alkalmasint a várkastély közelében folyó Rábába ugrott és ismét leúszott a Hanyságba, ahol találták. - Rosenstingel Pál, várnagy.]

A kapuvári plébános, Zerpák Antal említett közlésében számos érdekes adatot jegyez föl Hany Istókról, és pedig elég józan kritikával, kivéve az úszóhártyák dolgát, mert ezt ő is hiszi. A fiú zömök, alacsony termetű volt; haja borzas, orra hosszú és kampós, szája igen széles, fogai nagyok, természete vad és baromi. «Feltűnően hosszú ujjait úszóhártyák kötötték össze.» Főtt ételt nem evett, de «vízi marhát» annál mohóbban habzsolt. Ha erőszakkal ruhát adtak rá, csakhamar minden lerongyolódott róla; csizmát nem tűrt meg a lábán. A várnagy

neveltetni akarta; de Istók a pecsenyeforgatáson és vízfordáson kívül nem tanult meg semmit. Beszélni nem tudott, csak berregett a szájával. Szeretett négykézláb járni. Gyakran szökni próbált s ilyenkor kutyákkal terelték vissza. A várbeli darabontok embertelenül bántak vele, ütötték-verték. Egy pártfogója volt: a várnagy leánya, Rosenstingel Juliska, aki sokszor megmentette a korbáctól. Istók is háládatos volt a leányasszony iránt. Mikor Juliska férjhez ment s a várban nagy lakzit csaptak, a fiú csupa kedveskedésből egy kosár eleven békát ontott az asztal közepére. Ezért megbüntették s elcsukták. Miután Juliska elköltözött Kapuvárról, Istók mindig nyugtalan volt, sírt és négykézláb szaladozott. Aztán egy nap eltűnt. Mondják, a vár árkába ugrott. Sokáig keresték, de csak dolmányának rongyait találták meg az Eger-erdőn. Három év múlva halászok ismét meglátták a mocsarakban; de tüstént lebukott s nem mutatkozott többé. Faragott képe megvan az eszterházi várban; ül és az egyik kezében békát tart.

Én azt a sok mindenféle csodálatos dolgot, amit erre az éppenséggel nem rendkívüli tünémenyre kennek, egy réges-régi anekdota vándorlásának tartom. Nápolyban, a kikötő mellett kanyargó szűk uccák egyikében, egy régi ház kapuja fölött egy kis kőszobor van, mely valami göndörhajú és kezében gyilkot tartó emberkét ábrázol. A gyermek is tudja, hogy ez a Nicolò Pesce, a Hal Mikulás, ama nevezetes vízi ember, aki évszázadokkal ezelőtt a tengerben élt. Kevésbé érdekes a cáfoló adat, mely szerint ehhez a kőszobrocskához csak a múlt század második felében ragadt a Hal Mikulás - azelőtt Orionnak hívták e képet - mint hogy a vízi ember meséje ma is ösmeretes a nápolyi nép között, s hogy e furcsa dolognak nyoma van már középkori följegyzésekben is.

Az olasz halember elsőben a XII. század végén bukkanik föl, Gualtiero Mapes említi *Nugae curialium*-jában Nicolaus Pipè név alatt s elmondja a halálát is. A király látni kívánta ezt a furcsa embert; elébe is vitték, de a szegény istencsodája csak a vízben tudott megélni s a hosszas levegőn időzés megölte. Fra Salimbene XIII. századbéli krónikás már II. Frigyes császár (1212 - 1250.) korába helyezi a vízi embert, aki hallatlan bűvár-hőstetteket mível. Frigyes egyszer arany poharat dob a tengerbe s felhozatja Nicolòval; mikor azonban a császár még egyszer akarja látni ezt a mutatványt, a bűvár nem jó fel többé a vízből.

Mellőzöm a Schiller *Der Taucher* balladájának tárgyává lett legenda további alakulását, melyet a nápolyi B. Croce igen nagy apparátussal ismertet a Hal Mikulásról szóló monografiájában. (*La leggenda di Nicolò Pesce*, Napoli, 1885.) Csak a XVII. századbéli híres jezsuita: Kircher Athanáz *Mundus subterraneus*-ában foglaltakat említem, mert e nálunk is elterjedt könyv adatai közt van több vonás, melyet a magyar halemberre is reá ragasztottak, az anekdota-vándorlás ősi törvénye révén.

«II. Frigyes császár idejében», írja Pater Kircher, «élt egy igen híres bűvár, akit rendkívüli úszóügyessége miatt Nicolò Pescenek, Hal Mikulásnak hívtak. Gyermekkorától fogva a tengerre szokott és osztriga- meg klárisgyűjtésből élt; a fenékről néha értékes dolgokat is hozott föl. Rendszerint négy-öt napig volt a vízben s ezalatt nyers hallal táplálkozott. Kalábria és Szicília között úszkálva, levélhordó-szolgálatokat tett; sőt néha eljutott a Lipari-szigetekig is. A hajósok gyakran találkoztak vele a viharos tengeren, mintha csak valami vízi szörnyeteg lett volna. Ha fölvettk a hajóra és tudakolták tőle, hova megy, megmutatta a leveleket, melyeket vízálló zsákban vitt a vállán. Miután jóllakott a hajósok kegyelméből, visszaugrott a tengerbe. Az emberek azt mondták róla, hogy szinte amfibiummá változott, mert az ujjai között úszóhártya nőtt, a tüdeje pedig annyira kitágult, hogy egész napra való levegő elfért benne. Mikor Frigyes Messinában járt, arany poharat dobott a tengerbe, hogy a Hal Mikulás fölhozza. A bűvár mintegy háromnegyed óráig maradt a víz alatt s mikor felbukkant, a kezében volt a pohár. Aztán elmondta a császárnak, hogyha sejtette volna, mi van odalent, a fél országért sem ment volna le; mert a mélység teli van rettenetes örvényekkel, szirtekkel és embernagyságú polipokkal, kik hosszú karjaikat félelmesen nyújtogatják a bűvár felé. Az

arany poharat csak azért tudta megtalálni, mert azt a víz sodra a szirtek közé vitte. Másodszor nem mert a tenger alá menni. De mikor a császár egy pénzes zsacsót dobott a vízbe, mégis nagy mohón utána ugrott s nem került elő többé.»

A mi hal-emberünk, a Hany Istók, nem vitt véghez ilyen jeles bűvármutatványokat; de csodálatosabb olasz eredetijénél, mert benne a haltermészet szinte erősebb az emberinél. Érdekes, hogy mindezeket a lehetetlen dolgokat nem a nép fantáziája gyártotta, hanem a tudákos uraké. E másfél század előtt fölbukkant jelenségről, mint említettem, a kapuvári nép nem tud semmi különöset. Helyesen jegyzi meg Soós Géza, hogy a *Csicsa* nem lehetett valami rendkívül csodálatos istenteremtése; mert a folklóre törvényei szerint a nép minden ritka, minden feltűnő dolgot tódít s nincsen rá példa, hogy a hagyomány valami fenomen furcsaságaiból hozzáadás helyett még elvenne. Hany Istókot a deákos emberek keverték vízi szörnyeteg hírébe, alkalmasint Pater Kircher hatása alatt. Két adat: a nyers hallal táplálkozás és az úszó-hártyás kéz-láb (ez a nagy képtelenség) a Nicolò Pescetól kölcsönzött attributum. Öregapám szemtanútól (herceg Esterházy Miklós egy gazdatisztjától) hallotta, hogy a Hany Istók valószínű hal-ember volt. Ugyancsak a litterátus urak mendemondája a pikkelyes test, a harcsaszáj, a porcogós taréj sat.

Holott a Hany Istókra vonatkozó összes hihető adatok sommázatából az derül ki, hogy ez a csoda voltaképp szegény hülye volt, és pedig alkalmasint mikrokefalosz. A kampós hosszú orr, a fülig érő száj, a nagy fogak, a vad, nyugtalan természet, a négykézlábjárás, a némaság, a tanulékonyosság teljes hiánya mind az agy fejletlenségének tipikus jelei; ugyanezeket látjuk a legtöbb mikrokefaloszon. Támogatja sejtésemet az is, hogy Kapuvárhoz nem messze a Csallóköz, ahol a kretinizmus a múlt század közepén még elterjedtebb volt mint ma; de sőt a Hanyságban is elég gyakori ez a szomorú jelenség. Ellenben nem igen illik bele a hülyeség képébe az a nagy vízkedvelés, az a ritka úszóügyesség, amelyet Istóknak a hagyomány tulajdonít. Annak a természet mond ellene, hogy ez a tünemény állandóan a vízben lakott; és nem magyarázható meg: miként élhetett kemény tél idején mezítelenül a szabad ég alatt. Az olasz prototípus, a Hal Mikulás legendájából keletkezett vándor anekdotának kell tehát ítélnünk a Hany Istók vízi emberségére vonatkozó összes dolgokat. Ez a szegény gyermek alkalmasint az erdőkön eltévelyedett hülye volt, akit, miután elszökött, megvett az első tél fagya.

⁶¹ Igen elterjedt mendemonda, hogy Kempelen Farkas (* 1734., † 1804.) világhírű sakk-automatáját I. Napóleon semmisítette meg; mikor ugyanis 1809-ben Schönbrunnban játszott vele s a gép őt is megverte, haragjában úgy vágta képen a török figurát, hogy összetört. Ez nem igaz. A sakk-automata megvolt és működött még a negyvenes években is. A furcsa anekdota eredete alkalmasint a Kölesi és Melczer-féle *Nemzeti Plutarkus* (1816.) következő följegyzésében keresendő: «Milyen nagy volt ennek a remeknek a híre, abból is kitetszik, hogy azt a volt Frantzia császár Napóleon is látni kívánta, mikor ő 1809-ben Bécsben volt. Az ő kíváncságára a sakkmáquina Schönbrunnba vitetett. Napóleon bámulva csodálta azt a mesterséges remeket, egy pártit játszott rajta, de látván, hogy a Basát semmiképpen meg nem nyerheti, öszve hányta, vetette és hajította mérgibe, amint szokott máskor is, midőn a Generálisaival sakkot játszott, és vesztett, cselekedni.» A nem eléggé szabatos fogalmazásból némelyek azt értették, hogy a bosszús Napóleon az automatát «hányta, vetette és hajította» össze, pedig csak a figurákat érti az író, mint világosan kitűnik a generálisokkal folytatott játékra való hivatkozásból.

A schönbrunni jelenetet sokkal valószínűbben írják le a francia források, egy «szemtanú» előadása után. Az automatát elhelyezték a szalon közepén s a császár leült vele szemben. A nézők három-négy lábnyi távolságban állottak és képzelhető, hogy kíváncsian várták a történendőket. Napóleon hármát-négyet húzott annak rendje és módja szerint, aztán egy hibás

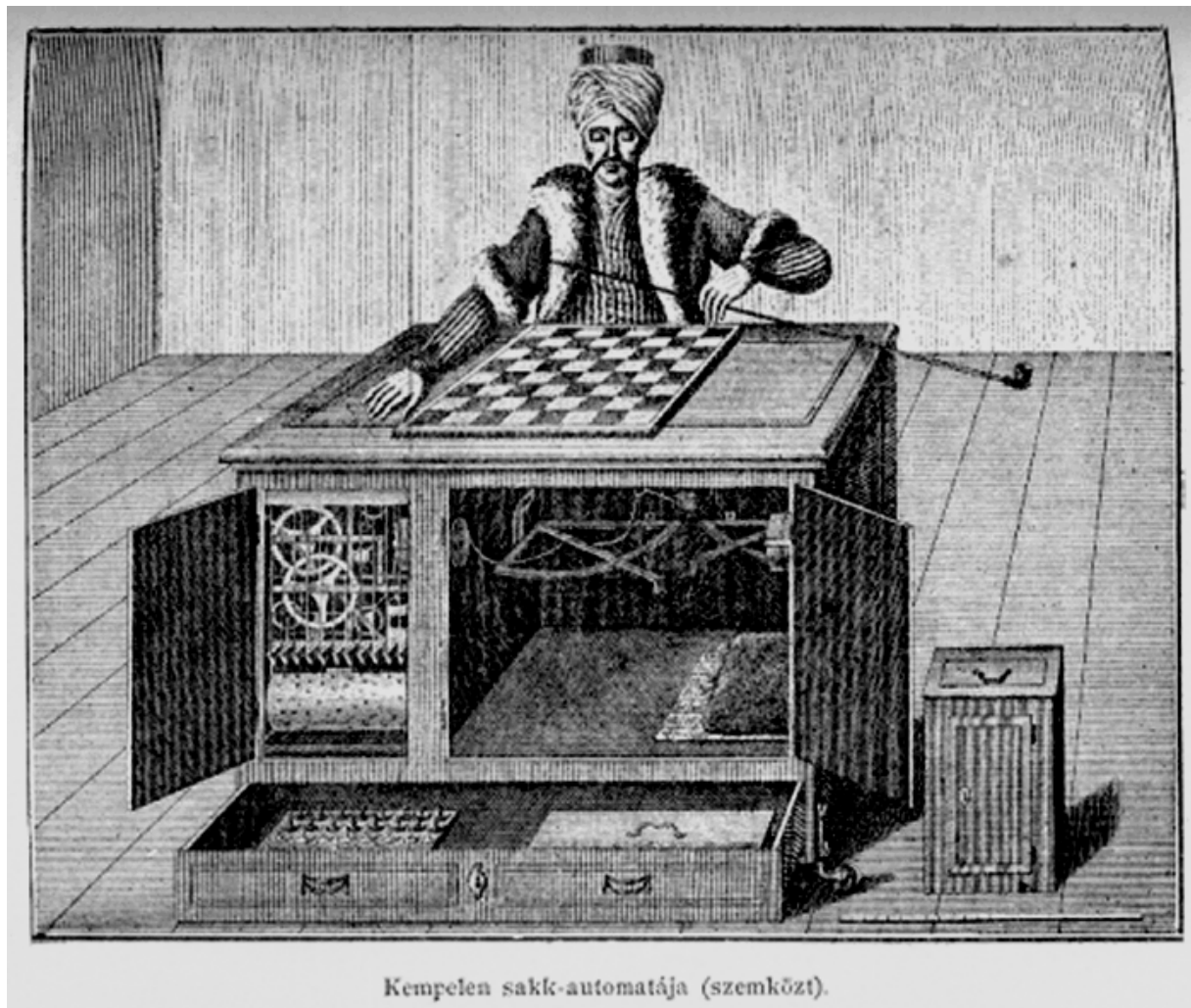
lépést tett a huszárral. Az automata nagy komolyan visszatette a helyére a figurát, majd maga húzott. A császár most megint hamisat lépett; az automata ismét visszatette a figurát; de mikor Napóleon harmadszor is vétett a játék törvényei ellen, az automata az összes figurákat lesöpörte a tábláról. Ekkor a császár mosolyogva távozott s úgy látszott, örült, hogy még egy automatát is sikerült kihoznia a sodrából.»

Mendemonda az is, hogy a sakk-automata eredeti célja igazában nem volt egyéb, mint az üldözők elől elrejtteni egy lengyel menekültet. Ezt a mesét, mely Kempelen csodálatos művéhez egészen hozzá tapadt, francia források így adják elő: 1776-ban, négy évvel Lengyelország első felosztása után, Rigában egy félig orosz, félig lengyel ezred föllázadt. A lázadókat csakhamar leverték és az összeesküvés feje: Voruszki tiszt, súlyos sebet szenvedett; mind a két combját keresztüllőtték. A sebesültnek sikerült elmenekülnie az általános mészárlás elől. Egy árokban húzódott meg és aztán éjszaka elvánszorgott egy Oszlov nevű, jótékonyágáról ismert orvos lakásáig. Oszlov elrejtette a menekültöt, ápolásban is részesítette; de a Voruszki sebei csakhamar úgy elmérgesedtek, hogy többől le kellett vágni mind a két lábát. Ez időtájt az orvos házában megfordult Kempelen Farkas, Oszlov régi barátja. A doktor elmondta a magyar tudósnak, hogy kit rejteget házában, s egyszersmind tanácsát kérte: mit csináljon a menekülttel, kinek fejére díj van tűzve. A csonka tiszt már felgyógyult és az volt a kérdés: hogy lehessen őt az orosz területről kicsempészni. Kempelennek ekkor egy ötlete támadt. Voruszki kitűnő sakkjátészó volt. Pompás gondolatnak látszott egy automatát készíteni, a melyben a csonka ember elbújhatik. Kempelen tehát dologhoz látott és három hónap alatt elkészítette a híres automatát, mely azután egész Európát bámulatba ejtette. Miután Voruszki elrejtőzött a gépben, elindultak a határ felé, de, hogy gyanut ne költsenek, útközben előadásokat rendeztek. A két első előadás Tulában volt, 1777. november 6-án és 7-én. Az automata oly ügyesen viselte magát, hogy Kempelen már most teljesen bízott a sikerben. Elbucsúztak hát az orvostól és folytatták útjukat Poroszország felé. A gép s a lengyel tiszt egy roppant nagy ládában volt; igen lassan és óvatosan szállították, az alatt az ürügy alatt, hogy a fölöttébb finom szerkezetet kímélni kell. Az utasok már közeledtek a határhoz, mikor Vitepszki városában egy rendelet érte őket utól, mely Kempelennek meghagyta, hogy automatájával azonnal menjen Pétervárra. II. Katalin cárnő ugyanis meghallotta a csodálatos gép hírért, és mivel maga is kitűnő sakkjátészó volt, mérközni akart vele. Kempelen megrémült, Voruszki azonban vigasztalta, és meggyőzte, hogy engedelmeskedni kell. Az automata tehát Pétervárra utazott és igazolta hírnevét; a cárnőt mindig megverte. II. Katalin megsértődött hiúságában, vagy talán sejtette is a csalást; elég az hozzá, ajánlatot tett Kempelennek, hogy megveszi tőle az automatát, mert szereti, ha mindig ilyen ügyes játékos, van a közelében. Kempelennek sikerült kigázolnia ebből a bajából is; azt mondta, hogy az ő jelenléte föltétlenül szükséges, mikor az automata játszik, tehát nem adhatja el a gépet. A cárnőt meggyőzte ez az ok. A gép egynehány hónap múlva bizonyos Anthon birtokába került. Nem tudni, meddig működött Voruszki a masina belsejében; de bizonyos, hogy utána másokat bujtattak el a szekrényben. - Így a francia források.

Mindebből nem igaz egy szó sem. Kempelen Farkas az automatát nem 1777-ben és nem orosz földön, hanem 1769-ben, Pozsonyban készítette. K. G. von Windisch, Kempelen bizalmas barátja, egy, nyilván magától a híres mechanikustól sugalmazott könyvben, leírja az automata keletkezését is.¹⁹ Egy Pelletier nevű francia 1769-ben a bécsi udvar előtt mágneses mutatóványokat produkált. Az előadáson jelen volt Kempelen udvari tanácsos is. Mária Terézia

¹⁹ *Briefe über den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Pressburg, 1783.) E később számos nyelvre lefordított könyv három, az automatát elülről, hátulról és játszasközben ábrázoló rézmet-szetét maga Kempelen készítette. Magyarázatot az alább következők adnak; csak azt jegyzem meg, hogy a gép mellett levő szekrényke ama bizonyos «ládikó», a mérték pedig két bécsi láb (12''+1').

beszélgetésre méltatta őt s tudakozódott a megfoghatatlan experimentumok nyitjáról. Kempelen, ki a francia mutatóvándorait jól értette, azt mondta a királynőnek, hogy ő mind ennél csodálatosabb dolgokat tudna készíteni. Az udvarbeliek kérdésnek tartották a tanácsos beszédét; Mária Terézia azonban bízott benne és felszólította Kempelent, hogy mutassa hát meg mechanikai talentumát. Az udvari tanácsos erre haza tért Pozsonyba és fél év alatt elkészítette a sakk-automatát.

A gép Windisch-féle leírását a *Nemzeti Plutarkus* így fordítja le: «Ez a masina negyedfél láb hosszúságu, két láb szélességű és harmadfél láb magasságu kasznyi vólt, olyan formájú, mint egy íróasztal, négy mozgó lábakon állott, a mellyeken ide s oda lehetett az egész masinát tologatni. E masina megett egy faszéken ült egy férjfi fafigura, vagy férjfi fakép, török köntösbe öltözködve, közép termetű, a melly a jobb kezével a kasznyra könyökölt, a bal kezében pedig egy hosszú szárú török dohányzó pipát tartott, olyan positúrában, mintha éppen abban a szempillantásban vette volna ki a szájából. A sakktábla a kasznyra vólt lesrófolva, és azon a fafigura vagy fakép a szemeit mindég rajta tartotta. Mikor a játék elkezdődött, olyankor a Török Basától mindég elvették a hosszú szárú pipáját, mert a bal kezével jádszott. Legelől mindég ő ment, vagy a játékot mindég ő kezdette. Míg a játék tartott, az alatt a jádszó társának minden menetelekor egyet szokott bakkantani vagy billenteni a fejével, és köröskörül hordozta vigyázó szemeit a sakktáblán. Mikor *sakk a királynénak* vólt, akkor mindég kettőt szokott billenteni a fejével; mikor *sakk a királynak* vólt, akkor mindég hármát szokott a fejével billenteni. Ha pedig a jádszó társa, vele kötélődszködni akarván, hamissan ment, vagy ötet mesterségében próbálni akarta, olyankor boszonkodva és haragosan rázta a fejét, miért

hogy kötekedik vele. Valamennyiszer ez a néma játékos eggyet ment, mind annyszor lehetett a masinában belül hallani a kerekeknek, csigáknak, rúgótollaknak és görgőknek zúgását, a mely az asztali óra lefolyásához hasonlított. Ennek a mesterséges eszköznek találója az egész játék alatt egyebet sem csinált, hanem minden 10. vagy 12. menetel vagy húzás után, a mozgó karnak tollait felhúzta, és olykor olykor egy ládikóba kukucsált, a mely a játékostól egy-néhány lépésnyire egy asztalon vőlt, és azzal szoros egybeköttetésben lévén, annak mintegy lelke vőlt: de ezen ládácskának a masinával való szoros egybeköttetését a bámúlva csudálkozók sem meg nem foghatták, sem ki nem magyarázhatták.»

Játék előtt Kempelen mindig kinyitogatta a szekrény ajtóit, sőt megmutatta a «basa» belső szerkezetét is, nem mulasztván el még az alak lábában levő mechanizmust is föltárni. Kétségtelennek látszott, hogy a masinában ember nem lehet elrejtve; hely nem vőlt, a hol valaki elbujhasson. Mindazáltal mégis mindenki tudta, hogy a sok kerék, henger, csiga és az a messzebb álló ládika mind csak ámitásra való, mert a szerkezetet gondolkodó agy igazgatja. Hiszen a bábu nem csupán sakkozott (és pedig oly kitűnően, hogy csak ritkán verték meg), de a játék után válaszolt szóbeli kérdésekre is; ábécés tábla betűire mutogatva adta meg többnyire elég elmés feleletét. Egyszersmind vörös elefántcsont korongocskákkal igen sebesen elvégezte a sakktáblán az Euler-féle lóugrásos feladványt.

Kempelen Farkas maga sem titkolta, hogy ez az egész dolog csak fortély; «sakkmasinájával keveset gondolt, fel se vette, és ha szólott is fölöle valami keveset, csak mint gyermekjátékot és mechanikai tréfát emlegette s mosolygott, hogy mások úgy bámulják», írja Windisch. A nyíltan megvallott ámitás mindazáltal Európa-szerte példátlan feltűnést keltett. Az automatának egész nagy irodalma keletkezett már a múlt században, tíz nyelven írtak róla könyveket, a fortély nyitját találgatva; és ez az irodalom újra föllendűlt a huszas-harmincas években, mikor a gépet ismét körútra vitték. A találgatásoknak nincsen szeri száma. Abban mindenek megegyeztek, hogy a masinában ember van elrejtve; de *hogyan* a mégis titok maradt mindmáig.

Sokáig hittek Racknitz német báró magyarázatának.²⁰ Ez igen mesterkélt találgatás szerint a kistermetű sakkjátész a szekrény kihúzott alsó fiókja mögött feküdt, mialatt a szerkezetet a nézőknek megmutatták. Mihelyt bezárták a szekrény ajtóit (az automata soha sem játszott másképp), az emberke kibújt rejtekéből, lekuporodott a közepén és pantográf segítségével igazgatta a bábú kezét. De hogyan láthatta onnan belülről, mi történik feje fölött, kint a sakk-táblán? Ezt Racknitz úgy magyarázza, hogy mindenik figurában erős mágnes volt, a tábla hatvannégy kockája alatt pedig, bent a szekrényben, egy-egy kis tű lógott selyemszálon. Ha tehát valamely mezőre fönt figurát tettek, a mágnes fölkapta a lógó tűt; viszont a tű leesett, ha a figurát elvették, vagyis a mágnes vonzása megszűnt. Ezenképpen a szekrényben rejtőző ember, gyertya világánál láthatta a figurák mozgását; de minden mozdulatot megtett az előtte levő kis sakktáblán is nehogy tévedhessen. Racknitz báró e szisztémával el is készítette Kempelen automatájának mását; könyvében megvannak az egész szerkezetet minden részletében ábrázoló táblák; de hogy ez a masina működött-e és miképpen működött, arról nem tudunk. Hihetetlennek látszik, hogy az automata belülről mozgatott karja elég pontosan működött volna; még bizonytalanabb a mágnesek dolga, mely zűrzavarokra adhatott volna alkalmat. Kempelen egyébiránt azzal felelt Racknitznak, hogy fölhívta a játékosokat: tartsanak a kezökben bármily erős mágnes, paralizálni a figuráknak tulajdonított vonzó erőt. Valóban csak egy magyarázata²¹ van az ügyes cselnek; hogy a szekrényben rejtőzködő ember látta a sakktáblát és keze a török karjában volt; ami csak úgy történhetett, ha testének felső részével az automatába bujt. De a *hogyan*, ismétlem, mindmáig rejtelem.

A később világhírű gépet Kempelen Farkas 1769-ben vagy 1770-ben mutatta be először a bécsi udvar előtt, aztán nyilvánosan is. A szenzáció leírhatatlan volt és Kempelent unszolták, hogy induljon gépével európai körútra. Most következik a dolog történetében egy nevezetes momentum. Kempelen egyszerre azzal a hírrel lepte meg Bécsset, hogy az automata tönkre ment, eltörött és nem tud többé játszani; és automatájával együtt visszatért Pozsonyba. Mi lehetett ennek az oka? Sokan azt hiszik, hogy az előkelő állású és nagy tudományú Kempelen maga is megijedt az Európára szóló zajtól, melyet mechanikai tréfája keltett; és ügyekezett végét vetni a lármának. Vagy talán félt, hogy a masina titka előbb-utóbb kiderül. Valóban nehéz összeegyeztetni ezt a nyilvánvaló világcsalást Kempelen Farkas alakjával, mely igen tiszteletre méltó. Megfoghatatlan, miként vállalkozhatott a szemfényvesztő szerepére az a magasrangu férfiú, ez a kitűnő tudós, aki épp ez időtájt a (XVIII. század hetvenes éveiben) egy nagy problémával: az emberi beszéd mechanizmusával foglalkozott. Vizsgálatainak eredménye a híres beszélőgép, de első sorban az úttörő fonetikai tanulmányok, melyeket ma is nagybecsű művében²² tett közzé. Bizonyosnak látszik, hogy Kempelen húzódozott a komédiás mesterségtől.

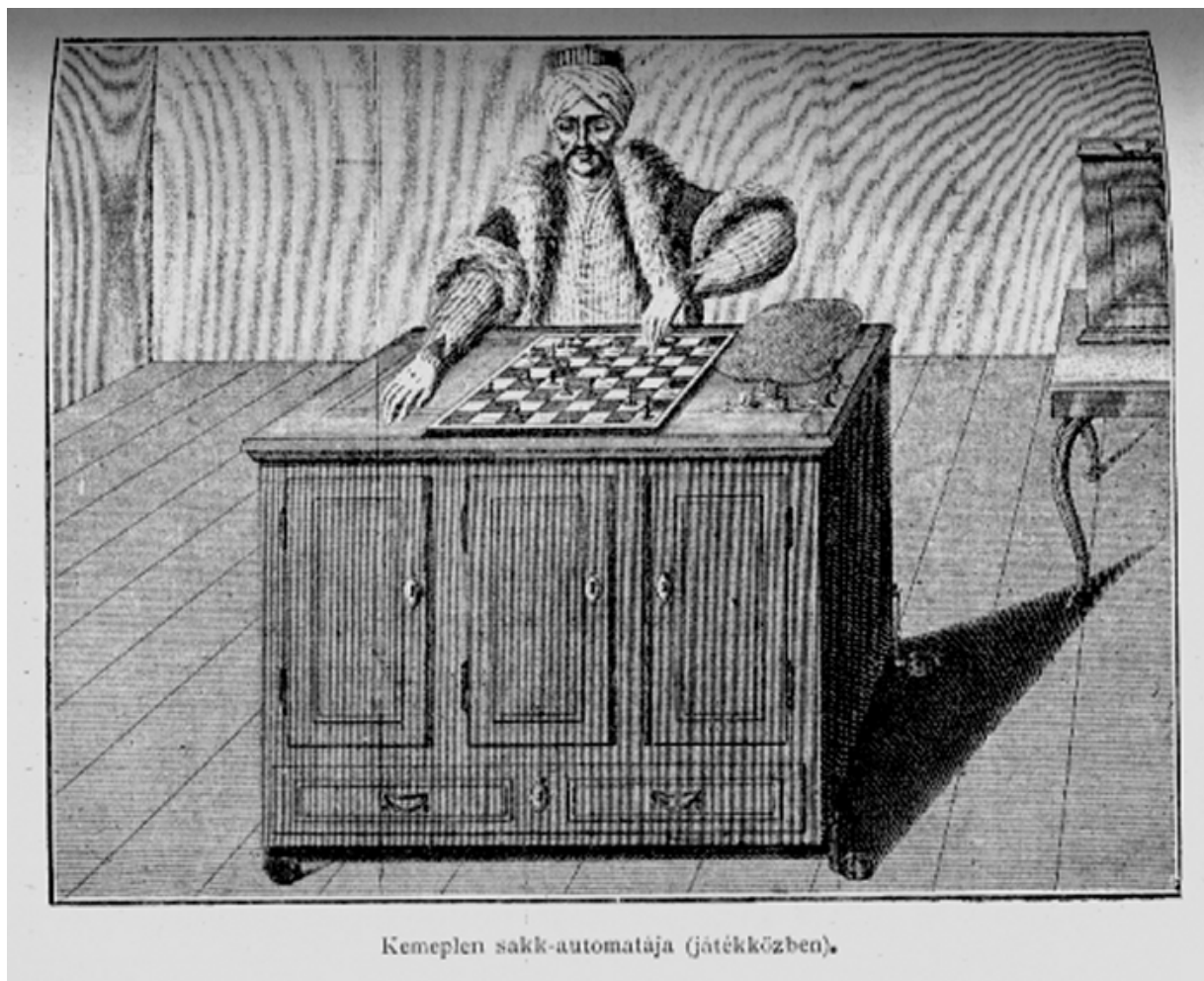
De egynehány év múlva mégis mintegy kénytelen volt folytatni. Mikor ugyanis Pál orosz nagyherceg a feleségével gróf Nord név alatt Bécsben járt, II. József császár megüzente Kempelennek Pozsonyba, hogy a fejedelmi vendégek látni akarják a sakk-automatát; tehát haladéktalanul jelenjék a masinával az udvarnál. Kempelen öt hét alatt helyre állította a gépet s a török basa «gálában» jelent meg a magas uraságok előtt, akik nem tudtak betelni bámulásával. Ekkor azután II. József császár maga unszolta Kempelent, hogy a csodálatos szerkezetet európai körútra vigye. Kempelen beteges volt, s csak két év múlva, 1783-ban indult el; de ekkor is igen nehezen szánta magát az útra, másra akarta bízni az automata igazgatását.

²⁰ *Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Leipzig und Dresden, 1789.)

²¹ Ezt fogadja el Henri Decremps is. (*Magie blanche dévoilée*, Paris, 1784.)

²² *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung einer sprechenden Maschine*, Bécs, 1791. (Franciául is.)

Végre mégis maga ment el vándorlani a török basával. Megfordult Berlinben, Pétervárott, Párisban és Londonban. Berlinbe maga Nagy Frigyes, a szenvedélyes sakkjátészó hívta Kempelent. Az automata megverte a királyt is, kinek bámulata most csak fokozódott, és végre nagy summát kínált, hogy a titkot megtudja. Mondják, az egész magyarázat egy percig tartott, s akkor Nagy Frigyes nevetve jött ki a szobából: «Ezt a gyermek is azonnal megfejthetné». De a dolgról sohasem beszélt, mert Kempelennek hallgatást ígért; és különben is restelte, hogy misztifikálták. Párisban Bouillon herceggel játszott az automata s mikor már-már megverte ezt a híres sakkjátészót, szántsándékkal hibás húzásokat tett. Ekkor a herceg fölkelt. «A török engem emberségből hagy nyerni», mondta és távozott. Az automata ugyanekkor arra a kérdésre: merne-e Philidorral mérkőzni, azt felelte a betűs táblán: «Én nem vagyok méltó oly játészóval elkezdni.» (*Magyar Hirmondó*, 1783, 43. sz.)

Bizonyos, hogy Kempelen halála (1804. ápr. 2.) után a gép a mester fia, Kempelen Károly udvari fogalmazó birtokába jutott. Egykorú lapok írták, hogy a fiatal Kempelen «alkalmasint el fogja adni, hogy a csodálatos mechanikai játészert, mint a boldogult nevezni szokta, a közönség mulattatásának, egyedüli rendeltetésének szentelje.» Ez csakugyan be is következett, mert Kempelen Károly az automatát nemsokára eladta Maelzel Lénárdnak, a híres mechanikusnak, a metronom, e korszakalkotó zenei műszer föltalálójának. A regensburgi születésű Maelzel bécsi udvari mechanikus volt és maga is foglalkozott automaták készítésével. E század elején világhírű volt panharmonikon nevű nagy zenélő gépe, melyben negyvenkét életnagyságu automata játszott különféle hangszereket. Ezt a különös orkesztrumot Maelzel 1807-ben Párisban mutatta be, aztán északamerikai vállalkozóknak adta el, állítólag fél millió (?) dollárért. Kempelen sakkgépe már a Maelzel birtokában volt, mikor Schönbrunnban Napóleonnal játszott. A tizes évek elején Eugène de Beauharnais, Napoleon mostohafia,

Münchenbe hívatta Maelzelt az automatával együtt. A török basa itt is méltó volt régi hírnevéhez. A legyőzött Beauharnais harmincezer frankot kínált Maelzelnek a gépért s a titokért. Megkapta mind a kettőt s kiábrándult, mint Nagy Frigyes. 1812-ben a basa a milánói Villa Bonaparteban volt. Utóbb Beauharnais visszaadta az automatát Maelzelnek, ki 1819-20-ban Párist és Londont látogatta meg vele. A gép játszott XVIII. Lajossal és IV. György angol királylyal is. Mindakettőt megverte.

De most már annyira nyílt volt a szekrénybe bujtatott ember titka, hogy még azt is tudták: ki igazgatja az automatát. A Kempelen famulusainak kiléte sohasem derült ki; Maelzelről azonban a verebek is csiripelték, hogy szolgálatában, míg francia földön járt, hol Boncourt, a jeles sakkjátész, hol Alexandre, az *Encyclopédie des échecs* szerzője, hol pedig Mouret, a Philidor unokaöccse volt. Angliában a híres Lewis dirigálta a gépet, majd egy elzászi sakkmester Mühlhausen, alias Schlumberger, ki az automatával Amerikába is elment. Mert Maelzel később Amerikába elvitte a török basát, alkalmasint az említett panharmonikon automata-csoporttal egyszerre. Ott a masinát eladta egy Croizier nevű bellevillei (Illinois) mechanikusnak, kinek házában 1844-ben még látták a világhírű török basát. Azóta nyoma veszett. Nem igaz, amit némely újabb szerző állít, hogy Kempelen automatája ma a bécsi burg valamelyik lomtárában lappang. Hogy a nagy mechanikus alkotásának hollétéről mily keveset tudtak még az egykorúak is, bizonyítja a pozsonyi *Pannonia* 1847. március 27-iki száma, mely megemlékezvén Kempelen halálának évfordulójáról, azt írja, hogy Kempelen dunauccai régi házában alkalmasint még van egy s más az ő gépei közül, s hogy ennek a dolognak jó lenne utána járni.

Ez a teljes hetven éven át világszerte valóságos forrongást keltett rejtelmes gép története. Még csak azt említem meg, hogy az automata irodalma óriás, teljes bibliográfiájából kitellenék egy egész könyv. Hihetetlen hatásának egyik bizonyossága, hogy még hollandiai színpadon is adtak elő reá vonatkozó alkalmi, négy felvonásos vígjátékot. A magyar irodalomban legalaposabban foglalkozott vele Lindner Ernő, *Kempelen és a nyelvtudomány* című értekezésében. (*Nyelvtudományi Közlemények*, VIII. k. 3. füz.)

⁶² Természetfölötti dolgokkal, melyeknek meghazudtolására úgy sincs szükség, nem bíbelődik ez a könyv. Tehát szinte fölösleges benne említeni Hatvani Istvánt, a „magyar Faustot” (* 1718., † 1786.), aki a mese szerint gonosz lelkekkel cimborált. De az okkultus tudományoknak még a múlt században is voltak hívei; megtévelyedett elmék ismeretlen erőket kerestek és a boszorkány pörökben annyiszor működött autoszugesztio révén maguk is hitték, hogy ők az ördög szövetségesei. Föl lehet hát vetni a kérdést: nem tartozhatott-e Hatvani István ezek közé a daemonomániás betegek közé? A válasz a leghatározottabb nem. Hatvani István mint pap, orvos, természetvizsgáló és filozófus egyaránt igen józan elme volt, munkái korának legmagasabb színvonalán állanak, levelezéseiből pedig megismerszik igen szeretetreméltó alakja; egészségtelen irányú kutatásoknak, lelki bajnak a gyanuja sem férhet hozzá és alig hihető, hogy már életében az ördögösség híre vette őt körül. Annál kevésbbé, mert a debreceni kálvinista nép gondolkodása sohasem hajlott babonák felé. A Hatvaniról szóló mesék elterjesztője Kazinczy Sámuel hajdúböszörményi főorvos († 1855.), ki e mende-mondákat föl is jegyezte. Úgyszólván valamennyi vándoranekdota, melyeknek eredetijét többnyire megtaláljuk a régibb és újabb daemonológiákban. A három lehetetlen kívánság, a homokba rajzolt kocsi, az éjféli prelekcio (melyet Arany János is kölcsön vett), az elkölthetetlen garas, a kidöntött palackból keletkező vízáradás, az uborkává, dinnyévé változott orrok, fülek, a „*cras, cras*” (ezt már csak Jókai Mór vonja bele a Hatvani-legendák körébe) mind idegen motivumok, melyek közt van keleti is (a vízáradás.) A Faust-meséiből kevés jutott a Hatvani-legendába; a rokon vonás csak a doktorság, a kölcsönzés pedig az uborka-orr (mely különben előfordul az *Ezeregy éjszakában* is.)

Kazinczy Sámuel ez igen jóízű kis munkája sokáig csak másolatokban forgott a közönség kezén míg végre a *Vasárnapi Ujság* 1874-ben kinyomtatta. Már az előbeszédéből is kitűnik, hogy az egész voltaképpen csúfolódás a babona ellen. Kazinczy tizennégyéves korában, 1816-ban került a debreceni kollégiumba s ott hallotta Hatvani bűvös viselt dolgait. Később a felvilágosodott orvos, a józan kálvinista, úgy látszik, röstelte, hogy a diákság ilyen babonás dolgokat fecseg. Eltökélte hát magát, hogy az ostoba meséknek végét veti; és mint okos ember, a gúny fegyveréhez nyúlt. «Találkoznak olyan balgatagok, akik nagy trallával prédikálnak a babona ellen», írja a bevezetésben, «és iszonyú szemtelenséggel esküsznek, hogy nincsen kísértet, feljáró lélek, garabonciás diák, varázslás, tátos, ördög és pokol... Hogy annak okaért a szemtelen urakat megszegyenítsem és a babonaságot, ezen praerogativáját az emberi nemzetnek, lábra állítsam, ime kezedbe adom Hatvani István biográfiáját. Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, aki ismét maga szája vallása szerint, hiteles embertől hallotta. Ezt azért mondom, hogy ha valaki kételkedne ennek igazsága felől: azt én egyenesen Örzse nénémhez igazítom, ő pedig haladék nélkül Katira, a pap szolgálójára, aki megint kétség kívül tovább.» Kazinczy Sámuel végül azt mondja: «Biztos a reménység, hogy ez a kis könyv a Biblia mellé fog tévődni.» A csúfolódásnak azonban csak az lett a foganatja, hogy a Hatvani-legenda nagyon elterjedt és akadt ember, aki egész komolyan feszegette a kérdést: vajon nem foglalkozott-e a híres debreceni professzor csakugyan mágyiával, mint a múlt század közepe táján annyian.

⁶³ A „magyar jakobinusok” összeesküvését, egy igen elterjedt anekdota szerint, a Martinovics apát inasa fődözte föl pusztá véletlenségből. A legény (így szól a mendemonda) egy este maga volt a házban és csupa unalomból az az ötlete támadt, hogy felfróbálja gazdájának misemondó ruháit. Magára rakván az egyházi ékességeket, infulásan, kezében a pásztorbottal állt a tükör előtt s gyönyörködött magában, mikor, egyszerre, nagy rémületére, hangokat, lépteket hall, - az apát tért haza több barátjával. A megszeppent legény, hogy ne haragítsa magára a gazdáját, menekülni akart; de már nem volt ideje, hát az ágy alá bujt. A következő percben Martinovics és társai már a szobában voltak és egész éjjelig tanácskoztak összeesküvésök dolgairól. Az inas mindent hallott s másnap esze nélkül futott, följelenteni a jakobinusokat; akiket aztán másnap a rendőrség elfogott. Mindez pedig történt volna az apát Lipót-uccai házában. Ez a kis földszintes épület egész 1878-ig megvolt eredeti mivoltában s kapuja fölött látni lehetett Martinovics kőbe vésett apáti címerét. De a ház csaknem egy egész öllel kijebb állt az ucca vonalánál; tehát a főváros kényszerítette a tulajdonost, hogy a kirugó részt vágassa le. Ez meg is történt; egyben emeletet raktak a házacsára, de a kapu fölébe föltették az eredeti címet. E nyáron (1895.) még egy emeletet építettek rá s a kapuról levették a címet, úgy, hogy a ház régi formájának nyoma sincsen többé a mai kétemeletes épületen. A ház most a 15-ös számot viseli. Egyéb történeti emlék nem fűződik hozzá, mint hogy a Martinovicsé volt. Az összeesküvést nem benne fődözték föl. És nem igaz az ornátusba bújt inas dolga sem, ez a régi anekdota.

Az apát inasa azonban makacsul kísért más mendemondákban is, mert a titkos szövetség elárulásáról vannak egyéb verziók is, mint Fraknoi Vilmos Martinovics-monografiájában említi. Magyarországon általán azt hitték, hogy az apát vigyázatlansága vezetett mindennek a nyomára. Beszélték, hogy egyszer késő este fáradtan térvén meg bécsi lakására, elmulasztotta zsebeiből kiszedni az összeesküvésre vonatkozó irományokat, melyeket aztán reggel a szolgálja ruhatisztítás közben elolvasott s legott a rendőrséggel közölt. Ez már csak azért sem hihető, mert Martinovics annyira óvatos volt, hogy még a Szabadság-kátékat sem tartotta házában. Egy más mendemonda szerint, mely hasonló az elsőhöz, s melyet Szirmay Antal is közöl, az apát inasa ura távollétében bent a szobákban mulatott szeretőjével, midőn Martinovics több barátjával együtt váratlanul haza tért. A szolgálja ijedségében az ágy alá rejtette a

leányt, ki ott tanuja volt a forradalom dolgában tartott tanácskozásnak, s mihelyt kiszabadult rejtekéből, a rendőrségre sietett, hogy a hallottakról jelentést tegyen.

Az összeesküvés fölfedezésében kevés a romantikus véletlenség. A porosz udvar bécsi követének jelentéséből megtudjuk, hogy a Londonban vád alá helyezett demokraták lefoglalt irományaiban a bécsi titkos társulatra vonatkozó részletek voltak, amelyekről az angol hatóságok a bécsi kormányt azonnal értesítették. Ez igen valószínűnek látszik. Éppen ez időtájt folyt Londonban az angol alkotmány fölforgatására szövetkezett demokraták egyikének, Horne Tooke híres nyelvtudósnak pere.²³ Az államügyész a vádiratban említi, hogy a lefoglalt irományokból kiderült az angol demokraták összeköttetése németországi, hollandiai és magyarországi társaikkal. A vádirat 1794. június 17-én került a törvényszék elé. E szerint az angol kormány jelentése július második felében már a bécsi kormány keze közt lehetett. Ekkor kezdődtek Bécsben a nyomozások, melyeknek csakhamar az összeesküvés fölfedezése lett a foganatja. Július 24-én és 25-én közel husz embert fogtak el, közöttük Martinovicsot is.

⁶⁴ Sándor Lipót királyi herceg nádor halálát (1795. július 12.), a magyarok szerették a bécsi udvar ármányának tulajdonítani. Még Deák Ferenc is gyakran emlegette, hogy a fiatal palatinust, ki a jozefinizmus híve volt s a Martinovics-pörben is, mint a hétszemélyes tábla elnöke, erősen liberálisnak mutatkozott, a sötét elemek tették el láb alól.

Pedig kétségtelen, hogy az ifjú nádor szerencsétlenség áldozata lett. Sándor Lipót királyi herceg örömet foglalkozott matematikai és kémiai tanulmányokkal; különösen kedvelte a pyrotechnikát. Mikor 1795. július 12-én Mária Terézia, Ferenc császár és király második felesége, meglátogatta őt Laxenburgban, vendége tiszteletére a saját felügyelete alatt készített tűzjátékot. Mozsárdörgés hirdette a császárné jöttét. A nádor maga gyújtotta meg az első röppentyűt, de a szél félresodorta a sziporkázó jóságot, bele a fölhalmozott sok puskaporos holmiba. Egy pillanat alatt fölrobbant az egész tűzjáték és a nádor összeégett. Vele veszett két szolgálja is, akik az előkészületekben segítettek neki.

⁶⁵ Ki fordította magyarra Napóleon proklamációját? - Azt hiszem, e sokat vitatott kérdésnek voltaképpen így kellene szólnia: „ki fogalmazta a proklamációt, és ki fordította németre, franciára?” Mert hogy a schönbrunni kiáltvány magyar észjárás, magyar elégedetlenség, magyar történettudás, magyar közjogismeret műve, az kétségtelen; de még a proklamáció nyelve sem vall fordításra, ellenben úgy a német, mint a francia textuson rajta van az átültetés nyoma.

A történetírás mindazáltal máig úgy fogja föl a kiáltványt, hogy idegen írta s csak aztán fordították magyarra. Ki lehetett volna ez az idegen? Maga Napóleon vagy valamelyik belső embere? A vitéz franciákkal európai diadalútjukban mindenütt velök járt réges-régi hibájuk: az idegen népek, állapotok, nyelvek dolgában való járatlanság. Kicsoda hiheti, hogy ezek a jövevények szinte Rákóczi „*Recrudescunt*”-jának hangján tudjanak szólni a magyarhoz, belefoglalván a kiáltványba a nemzet sérelmeit, emlegetvén az ősi nyelvet, az ősi eredet dicsőségét s a Rákos mezejét, mert a proklamáció azzal végződik, hogy a magyarok tartsanak igaz nemzeti gyűlést a Rákos mezején.

Ezt az igazán magyar ember szája íze szerint való felhívást nem írhatta idegen; legkevésbé pedig francia. Az mendemonda, hogy Napóleon családjában évek óta foglalkoztak a magyar állapotok tanulmányozásával, s hogy a magyar királynak kiszemelt Bonaparte Lucián «három esztendeje egész familiájával magyarul tanult». (Levelezéseiben említi gróf Dessewffy József.)

²³ Marczali Henrik kutatásai a londoni levéltárban.

Nem a proklamáció fordítóját kell tehát a történetbúvároknak nyomozniok, hanem a szerzőjét. Erős hitemet, hogy ez a szerző magyar volt, a logikán kívül támogatja az a feltűnő dolog is, hogy a proklamáció hivatalos textusán kívül (melyet *Szájru! szájra* könyvem 62-63. lapján az eredeti nyomtatvány után közlök) van még két verzió. Az egyiket Keresztesi József adja *Krónikájában*, a másikat, mely úgyszólván csak stílus tekintetében tér el az eredetitől, Váli Béla találta meg a győri benediktinusok gimnáziumának könyvtárában s kinyomtatta a *Hazánk* folyóirat lapjain. (1886.) Ez a két kiáltvány, ha összehasonlítjuk a véglegessel, Brouillon hatását teszi. Semmi lehetetlenség nincsen benne, hogy Napóleon e fogalmazvány-nak fordításai közül választott, illetőleg módosításokat tett rajtok. Keresztesi József talán az egyik vázlat másolatához jutott; és ugyanilyen került a győri benediktinusokhoz is.

De ki lehet hát a kiáltvány szerzője? Bacsányi János mindig tiltakozott az ellen, hogy ő a proklamáció fordítója. Egy életrajzában, melyet Metz százados közölt vele Linchen, vörös krétával kérdőjelet írt ahhoz az állításhoz, hogy a kiáltványt ő fordította s a biográfia végére ezt a megjegyzést tette: «*Ein schändliches Gewebe von Lügen, Verdrehungen und schnöden, perfiden Verläumdungen, nichts weiter.*» Ma még nem tudjuk, nem élt-e pusztán *reservatio mentalisszal* ez a szerencsétlen, üldözött ember, mikor tiltakozott az ellen, hogy ő a proklamáció 'fordítója'. Okaiban mindmáig rejtelmes az a faktum, hogy Napóleon kétezer frank évdíjat adott neki, és hogy Bacsányit hat év múlva, Waterloo után, pörbe fogták, s bár az ítélet felmentő volt, Linche internálták és holtáig rendőri felügyelet alatt tartották.

Napóleon kegyének nem elég magyarázata Bacsányi tudományos érdeme (melyet a franciák vajmi kevésbé ismerhettek) és az osztrákok gyűlöletes zaklatását sem teszi érthetővé az az egyetlen ismeretes vád, hogy ez a jeles író a magyar nyelv fejlesztése körül lelkesen buzgólkodott. Az meg épp nyilvánvaló pletyka, hogy Bacsányit feleségének, Baumburg Gabriellának, egy elutasított kérése üldöztette. Az az egy bizonyos, hogy nem lehetne csodálni, ha a rettenetes zaklatásokat szenvedő ember eltagadta volna minden Napóleonnal volt érintkezését.

Fontos az adat, amelyet Ujfalvy Sándor 1819-ben magától Bacsányitól hallott s a hatvanas évek végén közölt K. Papp Miklóssal, ki viszont leírta a *Magyar Polgár* 1870-iki naptárában. E szerint Márton Józsefet, a magyar lexikon szerzőjét, Bécsben 1809. május elején egy éjjel fölverték álmából, Schönbrunnba vezették és fölszólították: szerkesszen proklamációt a magyar nemzethez. Márton kétségbeesetten szabadkozott; de figyelmeztették, hogy a fejével játszik. Nagy vajudás és szepegés közepett hát megírt egy proklamációt; de Napóleonnak nem tetszett a fogalmazvány. Labedoez ezredes megmutatta a kiáltványt Bacsányinak, ki mosolygott és ajálkozott, hogy majd ír egyet ő. «A magyar emberrel a saját nyelvén kell beszélni», mondta és megfogalmazta a proklamációt, melyet aztán Napóleon is helyeselt. - Décsy Sámuel, a *Magyar Kurir* szerkesztője, föl is jelentette Márton Józsefet, mint a kiáltvány íróját, hanem denunciációjának nem lett fogamatja.

Edouard Sayous, az egyetlen francia tudós, aki valaha bennünket jól ismert, szintén érzi, hogy a kiáltvány nem lehet egészen a Napóleon műve. Kitűnő érzéssel és ítélettel ezt írja róla:²⁴ «Soha nemzethez nem szóltak szót, mely meggyőzőbb, vonzóbb volna ennél. Ez írás fényes és költői részei a szerző képzelmenek természetes gyümölcse. Napóleon Egyiptom népeihez is a maguk nyelvén szólt és rabul ejtette őket; épp ily könnyen ragadhatta tapsra a magyarokat. De ami az embert zavarba ejti, ami megmagyarázhatatlan: e népnek, történetének, közjogának, alkotmányának és gyűlölségeinek ismerete. Nincs e kiáltványban egy szó, mely ne szólna valamely szenvedélyhez, mely ne rezgetne meg egy érzékeny húrt. Megjegyzem, hogy ez a bámulatos okirat azonnal megjelent magyarul is s hogy a Magyarországon elterjesz-

²⁴ *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815*, Paris 1872; 229. l. és a *Histoire générale des Hongrois*ban is (II. k. 393. l.)

tett példányok ezen a nyelven voltak írva.²⁵ A kiáltványban benne van egy történet, melyet Franciaországban éppenséggel nem, Németországban csak kevesen ismertek; ezt csak a magyar tudósok világíthatták meg. Bacsányi, a költő, mint tudjuk, a jakobinus-összeesküvés elítélőjei közzé tartozott és kufsteini börtönében megismerkedett Maretval, a köztársaság követével, akit az osztrákok elfogtak.²⁶ A börtönbeli két jóbarát sorsa tizennégy év óta igen különböző volt; Bacsányi a nyomorúsággal határos középsorsban tengődött, Maret pedig Bassano hercege lett és mint államtitkár kísérte a császárt e hadjáratában. Mikor a franciák bevonultak Bécsbe, Bassano hercegének eszébe jutott a szegény költő, ki neki bizonyítnivalóan beszélt anyanyelvéről és hazafiúi reményeiről. Fölkerestette és kitűnő fordítóra talált benne. Azt hiszem Horváth Mihálylyal, hogy Bacsányi szerepe nem csak idáig terjedt, hogy ő részt vett ez okirat megszerkesztésében és a kiáltványba beiktatott egynehány olyan kifejezést, egynehány olyan, a magyar lélekhez hű vonást, amelyet egy idegen, bármily nagy ember is, soha sem találhatott volna ki. Ilyenek: «Országotoknak mindig tsak a' Haza' őltalmára intézett egész szisztémája», «Hazátoknak Constitutiója, - akár azon állapottyában, a' mint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, a' mellyeket... szükségeseknek ítélni fogtok», «nemzeti Nyelvetek», «ditső eredeteteknek régisége», «Rákos' mezeje»²⁷, valamint a magyar szenvedélyek, ha szabad mondanom: mániák, melyeknek megnyilatkozása régi magyar hazafi kezére vall. Bármint álljon is ez a föltevés, bizonyos, hogy Bacsányi fordította le a kiáltványt, hogy az osztrák kormány ezt tudta, s hogy a költő kéntelen volt Franciaországba menekülni, ahonnan mikor visszatért, a haragtartó kormány hosszú éveken át üldözte.»

A nagyérdemű Sayous ez eszmélkedése azonban a magyar gondolkodót nem győzi meg arról, hogy a kiáltvány mégis Napóleon műve s a magyar vonatkozásokat csak toldozták beléje. Ellene mond ennek az egész szerkezet egységes volta, az úgyszólván minden sorban jelentkező nemzeti vonás, az egynemű hang s a mi a legfőbb: a félreismerhetetlen magyar észjárás és stílus. Bizonyosság ereje van a két egykorú fogalmazványnak is; mire valók ezek, ha az eredeti textus francia s a segítségül hívott magyar írónak nincsen egyéb dolga, mint hogy itt-ott bővítsen, aztán fordítson?

⁶⁶ A Nemzeti Múzeum régiségtárában van egy koszorúba foglalt, kiterjesztett szárnyú, aranyozott ólomból való francia sas, mely a lajstromok adatai és Horvát István deák felírása szerint Napóleon diadalszekeréről való. Orosz András, a Járossy-gránátosok őrmestere hozta 1815-ben Franciaországból. Kétségtelen, hogy ez a tárgy a Párizsba bevonult szövetséges hadak zsákmányai közül való, de a Napóleon diadalszekerén sohasem lehetett, abból az egyszerű okból, mert a császárnak diadalszekerere nem volt. A világverő korzikai sok komédiára vetemedett, a római imperátorokat majmolván; koronázásakor nem átalotta sceptorum gyanánt használni egy XVII. századbeli karmester dirigáló botját, azt hirdetvén erről a jámbor szerszámról, hogy valamikor a Nagy Károly királyi pálcája volt. Azt az otromba ízléstelenséget azonban még sem követte el, hogy diadalszekerén vonúljon be Párizsba. A római vexillumot másoló arany sas, melyet a vitéz Orosz András strázsamester haza hozott, alkalmasint egy udvari díszhintó ékítményei közül való.

⁶⁷ Fölvetek itt egy furcsa kérdést: igaz-e, hogy a híres Simonyi óbester Napóleon trónusán kiverte a pipáját? Vitézvári Simonyi József huszárezredesről (* 1777., † 1837.) mi új kor fiai, szinte csak a Jókai Mór genialis anekdotáiból tudjuk, a mit tudunk. A mi nagy mesemondónk

²⁵ Ebben téved Sayous. A proklamáció nagy íve hasábosan francia, magyar és német. Világot vet arra a korra, hogy a nyomtatvány azonnal eltűnt a föld színéről. Ma a legnagyobb ritkaságok közzé tartozik. Én csak a József nádor titkos levéltárában őrzött példányról tudok.

²⁶ Napóleon Bassano hercegévé tette.

²⁷ Az eredeti magyar betű szerint.

is említi ezt a pipás történetet. Mikor a magyar huszárság 1815-ben Fontainebleau vadaskertjében táborozott, Simonyi óbester és tisztjei meg akarták nézni a császári kastélyt. A palota felügyelő kapitánya igen hűvösen, csaknem fitymálva vezette végig a kastélyon a magyar urakat, mintha ezek a barbár betörők még arra sem volnának méltók, hogy a fejedelmi hajlékot lássák. Simonyi, a büszke szabolcsi úr, erre azzal válaszolt, hogy a díszteremben felült Napóleon trónusára és megtömve makra pipáját, rágyújtott.

- «Szerették-e a franciák Mária Lujzát?» kérdezte a hüledező francia tisztől.

- «Ó, nagyon szerették.»

- «Akkor jól van», szólott az óbester és nyugodtan kiverve pipáját, lejött a trónusról.

Mária Lujza hálósobájában a huszártisztek mind levették csákójukat és némán nézték az ágytakaró selyem hímzeteit, melyeket a császárné saját kezével készített. A palota tisztje kínálta az óbester, hogy vigyék magukkal azt a takarót. Simonyi felháborodva, büszkén vágott vissza:

- «Mi nem rabolni jöttünk. A császárné a mi királyunk leánya. Az ő keze munkáját nem szentségteleníti meg semmi magyar. Csak tartsa meg az úr azt a takarót a palota számára; és ha ide jön valaki, mondja el neki, hogy a magyarok itt jártak, de nem vittek el semmit. Mondja el azt is, hogy egy magyar huszár a Napóleon trónusán kiverte a pipáját, de a császárné szobájában hajadonfőtt, tisztelettel állott».

Báró Simonyi Lajos miniszter, a híres ezredes fia, nekem a hetvenes években azt mondotta, hogy ez a pipakiveréses história nem igaz. Ő ugyan gyermek volt, mikor atyja meghalt; tőle magától semmit sem hallott a dologról. De a családi hagyomány, s ami több, a magyar lélek ellene mond annak, hogy egy szabolcsi nemes úr, bármilyen fránya huszár volt is, ilyen neveltlenséget követhetett volna el. «A magyar ember a legyőzött ellenséggel szemben mindig gavallér,» mondta nekem a báró; «mi a szabadságharcban a muszka hadi foglyokkal karonfogvást szivarozgattunk. Hogyan lehessen föltenni az én édesapámról, hogy olyan hencegésre vetemedett légyen? Mária Lujzát ő mindig császárnénak nevezte; kicsoda hiheti hát, hogy a trónust, mely a mi főhercegasszonyunké is volt, így meggyalázta volna?» Annál kevésbbé lehet igaz, hogy Simonyi a császári termeket huszáraival berondíttatta.

Mindmáig homályos dolog, hogyan szakadt egyszerre félbe Simonyi óbester fényes hadi pályája. Jókai Mór és mások borzalmas egy anekdotát tudnak erről a dologról. Az történt volna, hogy valami kadét egyszer az ezredestől szabadságot kért egy délutánra. «Jól van, öcsém, menjen,» mondta Simonyi. «De ma ne legyen az a fegyelmetlen fráter, a kit én ismerlek; mert ha takarodóig nincs a kaszárnýában, bizonyisten főbe lövetem.» A kadét mosolygott ezen a beszéden és csakugyan takarodó után vetődött vissza a kaszárnýába. Simonyi óbester pedig állott a szavának és másnap reggel minden teketória nélkül főbelövette az úrfít. A vitéz ezredes e hatalmaskodását aztán nem tűrte ám a katonai kormányzat sem; Simonyit legott elfogták, elítélték és az aradi várba zárták, a hol a harmincas évek végén meg is halt.

Mi igaz ennek a szerencsétlen kadétnak a históriájából, ma még nem tudjuk. Az bizonyos, hogy Simonyi óbester, a Mária-Terézia-rend vitézét és negyedik huszárezred fejét, 1828-ban hivatalos hatalmával való visszaélés miatt hadi törvényszéki vizsgálat alá vonták. Hogy miért és hogy benne volt-e a dologban az a boldogtalan kadét: ma még nem lehet eldönteni, mert Bécsben az óbester pörének íratait nem adják ki a vizsgálódóknak. Hogy miért nem adják ki? Mert nem adják ki; ez az ok. Csak azt tudjuk, hogy Simonyi József ezredest 1832. április 23-án *simpliciter* elbocsátották a szolgálatból. A vitéz huszár, annyi legenda hőse, öt esztendő múlva, félig elfeledten halt meg szabolcsi birtokán.

⁶⁸ Magyar volt-e Hauser Gáspár? - A Nürnbergben 1828. május 26-án felbukkant rejtelmes jövevény világcsaló volta ma már annyira bebizonyított dolog, hogy szinte nem is érdemes ezzel a képtelen kérdéssel foglalkozni. Antonius von der Linde *Kaspar Hauser, eine neugeschichtliche Legende* könyvében (Wiesbaden, 1887) meggyőző okokkal mutatja ki, hogy ez a furfangos parasztsuhanc, ki alkalmasint lovászgyerek volt, csak azért találta ki az ő csodálatos fogsága történetét, csak azért színlelte, hogy őt még beszélni sem tanították meg, hogy az érdeklődést maga felé vonva, ingyen élhessen. Célt ért, mert világraszóló szenzáció kerekedett körülte; a szenvedélylyé fokozódott kíváncsiság találgatta származásának titkát, s miután végiggyanúsította Európának úgyszólván minden fejedelmi családját, megtevéen a fickót hol badeni elsikkasztott trónörökösnek, hol I. Napóleon fiának, hol egyéb láb alól eltett hercegnek, Magyarország felé is fordult és azt hirdette, hogy Hauser Gáspár egy magyar mánáscsalád sarjadéka, akitől valamely fontos okból menekülni akartak a szülei.

Ez a magyar epizód bizonyítja legjobban, hogy az a rejtelmes jövevény imposztor volt. Ime a dolog rövid előadása. Az 1830-iki év márciusában von Pirch porosz gárda-hadnagy Nürnbergbe jött. Kevéssel az előtt Magyarországon járt s eszébe jutott: vajjon minő hatást tenne Hauser Gáspárra, ha magyarul szólának hozzá. Megkérdezte Hausert: emlékszik-e e szavakra: „egy, kettő, három”? A fiú mély gondolatokba merült, aztán megindult hangon azt mondta, hogy neki úgy rémlik, mintha ezt álmában hallotta volna valamikor. A „száz”-ról megjegyezte, hogy az nagy szám, mikor pedig a tiszt magyarul káromkodott előtte, Hauser Gáspár rémülten húzódott össze és félve mondta, hogy ilyen formán beszélt, mikor egyszer meg akarta őt verni, az az ember is, aki rejtelmes fogságában ételt hordott neki.

Von Pirch kísérletei Saphir M. G.-t, a magyarországi származású bécsi humoristát, arra indították, hogy 1830. augusztus 9-én fölkeresse Hauser Gáspárt. Az eredmény az volt, hogy a rejtelmes fiú sok közül az egyetlen „sétálni” szónak féligmeddig eltalálta az értelmét és Pozsony város nevének hallatára reszketni kezdett. «Biztosan emlékszem», mondta, «hogy e szót gyakran hallottam s mintha azt emlegették volna előttem, hogy az apám ott van vagy oda ment. Ennek a szónak helynevet kell jelentenie.» Aztán sírt, görcsösen rángatódzott, úgy hogy Saphir csak másnap folytatta a kísérletet. Eredménye nem lett több, mint első ízben; Hauser vaktába találgatta a magyar szók értelmét.

De mégis csakhamar világgá terjedt a hír, hogy Hauser Gáspár magyar és pedig mánás-családból való. Stanhope lord aztán többször is beszélgetett vele magyarokat, és a fiú úgy tett, mintha megértene egyet s mást; de ez csak pusztá ámitgatás volt. Bizonyos, hogy Hauser nem tudott egy kukkot sem magyarul. Stanhope lord az excentrikus angol, ki megfogadta, hogy kideríti a rejtelmes jövevény titkát, 1831 júliusában Magyarországra küldte a fiút, hogy keresse föl mánási kastélyát és anyját. Hauser és két kísérője álnév alatt utaztak. De csak Pozsonyig mentek, mert a kolera épp legjavában dühöngött. Fölfedezni semmit sem földöztek föl; Hauserra sem a magyar élet, sem Pozsony nem tett semminemű hatást. Bécsben a fiú az Esterházy-család ősi képei közül egyre meghatottan mutatott rá: «Ezt az embert én már láttam valamikor.» A kép azonban XVII. századbeli volt; az, akit ábrázolt, 1646-ban halt meg. Szóval Hauser Gáspár ügyetlenül és szerencsétlenül játszotta a magyar mánásfiú szerepét is. Stanhope lord 1832 februáriusában ismét Pozsony vidékére küldte Hauser Gáspárt, de az ámitó ekkor is egyik ellentmondásból a másikba keveredett. (V. ö. *Reform*, 1872., 33. sz.)

Talán épp ez a kudarc keltette föl elsőben a gyanut hogy az a fickó imposztor. Meddő pszichológiai bűvárlatok helyett, melyeknek alája vetették, hogy tanulmányozzák benne az „öseibert”, aki a világ milieujén kívül nőtt fel, egyszerűen figyelni kezdtek rá; és minduntalan hazudságon kapták. Ekkor támadt a sejtés, hogy az a «fekete orgyilkos», aki 1829. október 27-én Hausert megsebesítette a homlokán, alkalmasint ő maga volt, így akarván újra fölébreszteni személye iránt az immár szunnyadó érdeklődést. Sebének topografiája bal oldalról

való szúrásra mutatott; Hauser pedig balogsüti volt. Magyarországi kalandozása után ügyetlen hazug volta mindjobban kiderült, s a legénynek oka volt attól tartani, hogy egy szép nap csak leleplezik. 1833. december 14-én ismét sebbel (s megint balfelől szúrt sebbel) tért haza. A józan kritika ma már megegyezik benne, hogy Hauser ezúttal is maga tett kárt magában. Öngyilkos akart-e lenni, turpisságának kiderülésétől való félelmében; vagy megint csak azért rendezte az orgyilkosság komédiáját, hogy bizalmat, részvétet keltsen? Ez kérdés. De elég az hozzá, a szúrás - talán a legény akarata ellenére, - vitális részeket ért és Hauser Gáspár december 17-én meghalt. Ma már szinte csak szentimentális angol író hölgyek, (aminő Mrs. Evans) hiszik, hogy a nürnbergi jövevény életében és halálában rejtelmes büntett áldozata volt.

⁶⁹ Ki volt Sobri?... Ezt a kérdést még ma is gyakran halljuk. Teljes fél század nem bírta megsemmisíteni a híres haramia emlékét s a hozzá fűződő romantikát. Mert a nagy zsványok mind romantikus alakok. Helytelenség azt mondani, hogy csak nálunk; nyakatekert magyarázat, hogy az üldözött szegénylegényhez azért fűzött bennünket valami jóindulatféle, mert hiszen magunk is mindnyájan többé-kevésbé üldözöttek voltunk. Nem; hőst csinálni a haramiából általános emberi vonás. A francia Cartouche, az olasz Fra Diavolo meg a többi világ-hírű bandita megannyi legendás alak: bátor, igazságos, a nők iránt lovagias, a szegényekkel szemben nagylelkű, aztán mindenekfölött ügyes, ötletes és mellette a zsandár az ostoba, az aljas fogdmeg, kinek minden kudarcán örül az ember lelke... A híres haramiák származását arisztokrata homályba burkolni szintén közszokás. Az országos lóköttőkben mindig egy-egy gróf vagy legalább is úgynevezett 'jó családbeli fiú' lappang; az olasz földön pedig többnyire pap, aki még deákul is tud. Az 1721-ben kerékbe tört Cartouchet, a csapláros fiát, incognito-ban rabló marquisnak tartotta a nép hite; az 1806-ban akasztófára került Michele Pezza nápolyi harisnya-szövő pedig azért lett 'Fra Diavolo', mert azt mesélték róla, hogy klastromból megugrott barát.

Nálunk közhiedelem volt, hogy Sobri nem más, mint Vay József gróf.²⁸ A betyár szűkebb hazájában, túl a Dunán, azt rebesgették ugyan, hogy Sobri voltaképpen a becsehelyi Csúzi család egy elzüllött fia, aki a harmincas évek elején az apai fegyelmet nem tűrve, neki vágott a világnak, bujdosott, a Bácskában csikós volt s csak tíz év múlva tért vissza, elfoglalni dús örökét; de a nagy általánosság mégis Vay Józsit sejtette Sobriban. A gróf, mint mondják, azzal tréfálta meg a világot, hogy úgy tett, mintha maga is hinné ezt a mesét. És a mende-monda épp úgy meggyökeresedett, mint az az erdélyi, mely a híres Fatia negra oláh haramiát egy személynek tartotta a farkadi Nopcsa báróval. (Jókai Mór *Szegény gazdagok* regénye [1859.] e kétalakuság körül forog.) Mondom, országszerte komolyan hitték, hogy Sobri Vay József gróf; és bár kétségtelen dolog, hogy a rablóvezért 1837-ben agyonlőtték, a világ a halálában sem akart hinni. Az ötvenes években a Sobri-legendában furcsa fordulat állott be. A Vay Józsi alakja egyszerre eltűnt, mert Amerikába emigrált magyaroktól az a hír érkezett, hogy Sobri New Yorkban él és a Broadwayn fényes - patikája van. Ezt a dolgot az édesapám még 1862-ben is hallotta Londonban Rónay Jácinttól és Kmety tábornoktól, akiknek viszont amerikai emigránsok beszéltek. És járta ez a mendemonda még a hetvenes évek végén is, Sobri Jóska veszte után negyven esztendővel.

Hát New Yorkban lappanghatott valami magyar, aki nem szeretett a múltjával dicsekedni és lehetett akár patikárus is; de a Dunántul híres haramiája nem volt, mert Sobrit, mint Eötvös Károly a *Budapesti Hirlap* 1887. októberi számaiban egy tárcaciklusban bebizonyította, 1837 februárius 16-án agyonlőtték Somogy és Tolna határán, a lápafői erdőn.

²⁸ Fia gróf Vay Ábrahám valóságos belső titkos tanácsosnak, Máramaros vármegye főispánjának; * 1806. Felső-Vadászon, † 1865. Bogáton. 1848-ban honvéd őrnagy volt.

... De hát ki volt Sobri? Eötvös Károly kutatásai arra is megfelelnek. Sobri egy vasmegyei, endrédi kovácsnak a fia volt és igazán Pap Józsefnek hívták. A Sobri csak álnév, melyet a haramia-életéhez választott. (Megjegyzem a magam részéről, hogy én egy felcsuthi öreg paraszttól, ki e haramia idejében legényember volt, a névnek „Zsubrik” változatát is hallottam.) Valamint, hogy a szegénylegények mindig szerettek *nom de guerre*ekkel élni, a „becsületes nevők” megkimélése végett. Így volt a Sobri Jóska társai között Mógor, Zsidó, Fűmag, Kalarábi, Francli, Virrasztó, Liliom, Csuka, Görhes, Cifra. Ezek is mind álnevek. És valószínű, hogy Milfajt (másképpen Milfai) Pap Andor, Király Jancsi, Pityerész Istók sem igazi nevek. Volt Sobrinak több legénye, szökött katonák, akiket csak keresztnéven ismertek.

Az endrédi kovács fiából úgy lett haramia, hogy egyszer disznót lopott. Ritka szép legény volt, elkényeztették a falubeli lányok, menyecskék, szeretett szépen öltözködni, a kocsmán mulatni; s hogy pénzhez juthasson, tolvajságra vetemedett. Megcsípték, börtönre ítélték; mikor kiszabadult, megint lopott, megint a vármegye kezére került, s ott mint csinos, tiszta, ügyes fiú a várnagy konyháján, mint pecsenye-forgató szolgált. Innen szökött meg és Fényes Istók nevű pajtásával kirabolta a kolomposi számadó juhászt. Társát elfogták, fölakasztották, ő maga megugrott. Ez történt 1835. májusában, ettől fogva lett Sobri Jóska erdön bújdosó haramia. Első társai Milfajt, Mógor, Király Jancsi, Pap Andor és Francli voltak. A banda közel másfél évig Vas, Sopron, és Győr vármegyében garázdálkodott rabolva, míg végre Sopronmegye 1836. nyarán katonaságot kért, sőt valóságos népfelkelést indított Sobri ellen, kihajtván üldözésére a föld népét is. Sobri ekkor átvonult Veszprém- és Györmegyébe s végrehajtván a túskevári és tornai rablásokat, elhatározta, hogy nagy számra fölszaporodott seregét két részre osztja. Felének Milfajt vezetése alatt átadja Veszprém, Fehér és Komárom megyéket, maga pedig megtartja Győrt, Vast és Zalát.

Mielőtt azonban e szándékát megvalósította volna, még két nagy rablást követett el. Kónyban az uradalmi számtartót megrohanta és elvette tőle a fegyvereit, ezüstjét, ékszereit meg a győri káptalan pénzét. E rablást 1836. október 10-én vitte véghez huszonnyolcad magával. December 8-án este Veszprémmegye északi részén a szolgagyőri kastélyba tört be és kirabolta Hunkár Antalt, a vitéz inzurgens-ezredest. A cselédséget előbb összekötöztette és a pincébe hányatta, aztán magát a kastély urát rohanta meg és összeharácsolt mindent, a mi a házban volt, még az úrnő ujjáról is lehúzgálta a gyűrűket. Hunkár ez eset után felment Bécsbe V. Ferdinánd királyhoz és József nádorhoz és kemény hangon követelte, hogy őt, a nemes embert, a ki vérét áldozta fejedelméért, az ország védje meg a haramiák ellen. Hunkár fellépésének lett foganatja, mert valóságos sereget indítottak kilenc vármegyéből Sobriék elfogására. Milfajt ezalatt Komárom megyében fosztogatott, de egyszer véletlenül keresztüllötte a combját, magával jötehetetlenné lett és kézre került. 1836 karácsonyának szombatján akasztották föl Veszprémben. Mógor és Király januárus 5-én került melléje a bitófára.

Ekközben egyre folyt a szegénylegények üldözése és Sobrinak több társa került kézre. 1837 februárius 16-án történt a lápafői összeütközés, melyben Sobri elesett. Lápafő Tolnamegyében fekszik, de egészen a somogyi határon. Erdős vidék. Sobrit Tamási és Szakcs felől szorították oda. Köröskörül nyomában volt nyolcvan zsandár, félszázad dzsidás, a megyékből kirendelt népfelkelés s vagy huszonöt fiatal nemes, kik önkényesen kalandra vágyva vettek részt az üldözésben. Sobri mintegy tizennegyed magával lehetett. Társaival együtt el volt szánva, hogy nem adja meg magát mindhalálig. «Az én kezemen még más vére nem szárad,» mondta Sobri; «én csak egyszer fogok vért ontani.» «A magáét értette alatta,» írja Eötvös Károly. «Egy kis patak van ott a lápafői határban, a Magyarád patakja, a melynek egyik oldalán letarolt ritka vágás, másik dombos oldalán ritkás szálás erdő volt akkor. Havas és zuzmarás volt az erdő. Pandurok és felkelők messze maradtak, de a lovasság s a lovas csendbiztosok nyomon üldözték Sobrit. Ez a patak mögé a szálás erdő szélére vonult társaival s bízva abban, hogy a lovasság a gyöngén befagyott patakon talán nem tud áthatolni, ez állásból több mint

egy órán át folyton tüzelt a támadókra. A támadók sűrű tüzelése alatt egyik embere a másik után esett el vagy sebesült meg. Végre közelegtek minden oldalról a pandurok is. Ezt az ulánusok bátor kapitánya is észrevette, ő pedig nem szerette volna, hogy a híres haramiavezért ne ő kerítse birtokába, hanem a pandurok. Megsarkantyúzta tehát lovát s egy közlegény kezéből kikapott lándsával Sobri felé rugtatott s neki ment a pataknak. Sobri ezt jól látta. Puskáját megvizsgálta s a legbiztosabb lőtávolságban arcához emelé, hogy a kapitányt lelőjje. Azonban egy pillantással körülnézett az üldözők nagy seregén, villámgyorsaságu elhatározás lobbant föl benne, archoz emelt puskáját leereszté maga mellett a földre s egy pisztolyt rántván elő, magát szíven lőtte. Egyetlen hang, egyetlen mozdulat nélkül rögtön meghalt. Piros vére befesté a havat körülötte.» (Eötvös Károly.)

Sobri elestével társai megfutamodtak, a kik még épen valának. Négy meg volt halva, Varga Pistát sebesülten elfogták, Rece Marci és Liliom Peti gyorsan eltűnt az üldözők látköréből, Pap Andort még sokáig látták, a mint ment fölfelé a hegynek, s száznál több lövés ment utána - eredménytelenül. Ezzel be volt fejezve Sobri élete. De be volt-e hát? Vajjon Sobri Jóska volt-e valóban az az elszánt legény, a ki ott szíven lőtte magát? Ez a kérdés a tudomány körében, sőt országszerte is beszéd tárgya volt éveken át és nagyon sokan élnek, a kik ma is hiszik, hogy nem Sobri volt az, a ki ott a lápafői erdőben meghalt.

Akkoriban nem volt még agnoszkálás, boncolás, jegyzőkönyvcsinálás. A holt betyárt eltemették ott, ahol vére kiomlott. De az bizonyos, hogy nála volt Hunkár legszebb, aranyveretes, dömöckölt puskája és szürkötő gyanánt ugyancsak a szolgagyőri rablásból került drágaköves mentecsatot viselte. A zsákmány e legértékesebb része csak a haramiavezérnek juthatott. Más bizonyíték, hogy a halott csakugyan Sobri volt, később elfogott társának, Rece Marcinak vallomása, ki halálos óráján is erősítette, hogy az a szép fiatal legény, aki Lápafőnél agyonlőtte magát, az ő vezérük volt. Egy ellenvetés van arra nézve, hogy Sobri meghalt a lápafői erdőben. Az ütközetben kézre került társa, Varga Pista, kivégzése előtt is megmaradt a mellett, hogy Sobri még él. De ez a betyár vagy hazudott vagy tévedett. A haramiavezér 1837 februárius 16-ika után csak a mendemondákban élt. Nyomát sem látta többé senki. Egész bandájának kiirtása még sok időbe került. Pap Andor eltűnt; azt regélték róla, hogy jó útra tért és mint igaz ember halt meg élemedett korában.

⁷⁰ Ki találta föl a foszforos gyújtót? Ez a kérdés előttünk magyarok előtt nem vitás többé. Tudjuk, hogy a világ a ma használatos tűzi szerszámot Nagylétei Irinyi Jánosnak (* 1811. † 1895.) köszöni. Az aztán megint a mi vérünkben levő hagyományos indolencia dolga, hogy mi magunk is csak a hatvanas évek elején tudtuk meg elsőben, hogy az 1836 óta ismert gyújtó igazi föltalálója kicsoda. Az *Athenaeum*, mint alább olvasható, 1840-ben hírül adta hogy Irinyi «gyufagyárat» állított Pesten; de még a keresztnévét sem tudta s annál kevésbé sejtette, hogy a gyáros maga a föltaláló. S mig Irinyi János nem mondta el a *Vasárnapi Ujságban* a gyújtó történetét, csak épp az ő bizalmas barátai tudták, hogy ez a nagy találmány az övé.

⁷¹ Mielőtt előadnám a foszforos gyújtó föltalálásának hiteles történetét, röviden szólok azokról a régi, bonyadalmas tűzi szerszámokról, amelyekkel a civilizáció ki akarta szorítani az ősi acél-kova-taplót. Az első talán a baseli Fürstenberg 1770-ben készült gyújtó-masínája, melyben elektromos szikra lobbantja föl a hydrogént. 1824-ben találta föl Döbereiner jénai kémikus²⁹ a róla nevezett és fizikai gyűjteményből ma is ösmeretes gyújtószerkezetet, mely valamikor igen elterjedt volt és abból áll, hogy a benne fejlesztett hydrogén platinataplót tesz izzóvá, aztán maga is meggyúl. Igazi gyújtószálkákat legelőször 1832-ben kezdtek csinálni. A híres angol pyrotechnikus, Congreve agyába ötlött az a gondolat, hogy kénbe mártott fapálcácskák végét káliumchlorát és kénantimon keverékével kenje be. Ezek a szálkák aztán

²⁹ A franciák szerint Gay-Lussac, 1823-ban.

meggyúladtak, ha fejüket érdes üvegpapíros közt rántották végig; de ez valóságos robbanással járt s a Congrève-gyújtókat, mint sok szerencsétlenség okozóját, a legtöbb országban tilos volt árulni. A Congrève-gyújtók módosulása voltak aztán a jó sokáig használt szálkák, melyeknek káliumchlorátos fejét vitriolba kellett mártani és gyorsan kirántani, hogy meggyúljanak. Ez a 'kémikus' tűzi szerszám, a magyar nép szájában: 'masina', alkalmatlan egy eszköz volt; az embereknek vitriolos üveget kellett hordania a zsebében s a maró folyadék, gyújtás közben szétfröcscsenve, gyakran kiette a ruhát. Nem segített e bajon az sem, hogy az üveget azbeszttel töltötték meg s azt itatták tele vitriollal. És mégis mindenki ezzel a szerszámmal élt, aki nem akart az acél-kova-taplóhoz és kéngyertyához folyamodni; s a vitriolos gyújtó uralkodott, míg 1836-ban nem lett a világé Irinyi János találmánya.

Mi magunk is az idegenben kerestük a fölhalálót. Hol ezt, hol azt a németet emlegettük, egyebek között a bécsi Preschelt és a darmstadti Moldenhauert, akik pedig nem találtak föl semmit, harmincasévekbeli egyszerű gyújtógyártók voltak s ma már csak a germán chauvinizmus követeli számukra a találmány dicsőségét. Némelyek azt hirdették, hogy a foszforos gyújtó fölhalálója egy bécsi magyar ember: Rómer István; ez azonban, mint majd alább kiderül, csak az első gyújtógyár alapítója.

A németek újabban azt állítják, hogy a gyújtó feltalálója Kammerer J. Frigyes nevű württembergi deák. Ez állításnak alig van több értéke, mint annak a hollandiai legendának, mely szerint a könyvnyomtatást nem Gutenberg találta fel, hanem Coster Lőrinc harlemi képfaragó. Kammerer is mesés titokzatosságba burkolt alak. Csak annyit tudni róla, hogy Ehingenben született és a harmincas években (mikor? az nem bizonyos) politikai vétség miatt a hohenaspergi várba került, mint státusfogoly. Kémikus lévén, a vár kormányzója megengedte neki, hogy kísérletezéssel üzze unalmát. (A fogságban experimentáló kémikus erősen emlékeztet bennünket Böttgerre, aki szintén fogságban és véletlenül bukkant rá a porcellánkészítés módjára.) Kammerer ekkor találta föl a foszforos gyújtót, de nem lett belőle semmi haszna, mert az új találmányt Németországban mint veszedelmes portékát eltiltották s csak évek múlva (?) engedték meg használatát, miután a gyújtó már Angliában is (?) elterjedt. Kammerer, mikor kiszabadult a fogságból, még soká nyomorgott és 1857-ben a ludwigsburgi örültek házában halt meg. Erről a rejtelmes emberről semmi megbízható adat nincsen; annál kevésbé támogatja valami, hogy a találmány prioritása az övé. Még a németek is csak annyit tudnak, hogy Kammerer valamikor a «harmincas években» kísérletezett a várfogságban.

Az angolok is vetélkednek a gyújtó feltalálásának dicsőségéért. Szerintök a gondolat bizonyos Holden Izsáktól származik, az első gyártó pedig (1832.) valami Watt nevű ember volt. Az oroszok szintén maguknak vindikálják a gyújtó feltalálóját; azt mondják, Vorcsakov Iván volt az az érdemes ember; de a nevénél nem is tudnak egyebet mondani.

Mindezeknél a mendemondáknál komolyabb cáfolatot kíván a franciák prioritás-követelése, melynek egész irodalma³⁰ van. A franciák tudnak a gyújtó magyar feltalálójáról, de abba a mulatságos tévedésbe esnek, hogy ez a feltaláló voltaképpen két ember: Irinyi és Ironyi. Irinyi, «*étudiant à l'Université de Border Hest [Budapest], vers 1830, mort en octobre 1880 à Fenijes-Littre [Fényes-Litke]*» (Chapoy); Ironyi pedig egy volt patikárusnövendék, a ki 1885-ben halt meg koldusan egy magyar faluban. (Elsiratta a *France* 1885. október 23-iki számában Fulbert-Dumonteil, *Un inventeur* című fantasztikus cikkelyben.) Chapoy tünődik: kicsodák ezek a hasonló nevű magyar emberek, a kik mind gyújtót találnak föl? A professzor úr, a ki olyan határozottan állítja, hogy a foszforos gyújtó francia találmány, okosabban teszi vala, ha tünődések helyett kérdést intéz Magyarországra, a honnan bizonyynyal megkapja a

³⁰ V. ö. A *Revue occidentale* positivista folyóirat 1894. IX. k. 108-145. 1. Léon Chapoy besançoni orvos-professzor előadását: *L'invention des allumettes chimiques et son origine franc-comtoise*.

választ, hogy Irinyi János még is él vértesi birtokán és kész az ő prioritását megvédeni. Chapoy azonban kutatások helyett előadja, hogy a gyújtó feltalálója Charles Sauria. Ez a Charles Sauria, a nagy forradalom híres Sauria generálisának fia, Polignyban (Jura) született 1812-ben és ez év (1895.) augusztusában halt meg. Eleinte gazdasági tanulmányokkal foglalkozott és professzor akart lenni valamelyik gazdasági akadémiában; de 1852-ben mint republikánus, reményét vesztette, hogy valaha katedrához juthasson, és orvosi diplomát szerzett. Nem igen gyakorolhatott, mert gyermekkorától béna volt mind a két lábára. Inkább csak gazdálkodott polignyi kis birtokán és ismertté lett, mint a pozitivizmus buzgó apostola. A francia-porosz háború alatt jutott eszébe, hogy a foszforos gyújtó feltalálásának elsőségét követelje. Egy *Les allumettes chimiques; revendications françaises à certaines prétentions allemandes, par Sauria* című füzetkét adott ki. E kis munkában elmondja, hogy a foszforos gyújtót ő találta föl 1831. januáriusában, mikor a dôlei kollegium növendéke volt. Az ötletet az adta neki, hogy Nicolet, a kémia professzora, mozsárban ként és káliumchlorátot dörzsölt össze s a keverék durrogott, de nem gyúlt meg. Az ifjúnak eszébe jutott, hogy, ha ebbe a keverékbe foszfort is tennének, bizonyosan meggyúlna. Este felé elment hát a patikába és (bár nem volt orvosi rendelvénye) sikerült kikunyorálnia egy kevés foszfort. Kis szobájában legott kísérletezéshez fogott, de nem tudta mindjárt eltalálni a keverék kellő arányait; a kálium-chlorát minduntalan felrobbant, egyszer fel is gyújtotta az ágy kárpitját és többször megsebesítette a fiatal kutatót. Társai csak nevettek ez experimentumokon. Sauria azonban nem csüggedt. Napok múlva egy kénes végű szálkát meleg káliumchlorátba mártott s aztán végighúzta a falon: vajjon meggyúlad-e. Most belenyúl a dologba a véletlenség keze. A fal azon a helyen, a hol a fiatal ember végigrántotta a szálkát, foszforos volt; mert Sauria előbbi kísérleteiben foszforos fácskákat is próbált meggyújtani a falon. A kénes-káliumchlorátos fácska a foszforral érintkezve legott lobbot vetett - az első szál gyújtó megvolt! Sauria erre foszfort is elegyített a keverékbe és azonnal több szál gyújtót készített. A dolog nagy feltűnést keltett az intézet professzorai között, sőt a városban is. Egynehány nap múlva Sauria ismerősei már a kávéházakban használták az újmódi gyújtókat. A fiatalember nem titkolta a találmány nyitját. Egy Chapuis nevű csatornaépítő figyelmeztette az ifjút, hogy szabadalmat kellene szereznie. A szabadalom azonban akkortájt még 1500 frankba került és Sauria is, barátai is szegények voltak. Abba maradt minden; az új gyújtót nem gyártotta senki. Történt pedig, hogy Nicolet professzor 1831-ben Németországba utazott és ott kémikus kollégáinak jóhiszemű nyíltsággal elfecsegte: mit talált ki az ő dôlei deákja és mi a dolog nyitja. A németek figyelmesen hallgatták; olyan figyelmesen, hogy Sauriát 1833-ban már boltosok kínálgatták az ő saját találmányával: német gyárak kezdték széjjelárasztani a világon a foszforos gyújtót. Sauriának soha egy batkányi haszna nem volt alkotásából. Szegényen élt, szegényen halt meg.

Sauria dr. és a mellette tanuskodók jóhiszeműségét nincsen okunk és jogunk kétségbe vonni; a dôlei deák 1831-ben megcsinálhatta az ő negyven évig homályban maradt kísérletét a kén, káliumchlorát és foszfor elegyével, de azért még sem tekinthetjük őt a gyújtó feltalálójának. Az ő meggyúladó szálkája nem egyéb, mint a Congrève-féle káliumchlorátos és antimonkénes gyújtó, e veszedelmes, robbanékony szerszám csekélynemű módosítása. A Congrève keverékébe elegyített foszfor csak növelte a gyújtók veszedelmességét, mert könnyebben történhetett explózió. A mivel a jó Sauria doktort 1833-ban már a boltosok is kínálták, bizony csak a Congrève-gyújtó valami formája lehetett és nem az ő elplagizált találmánya. Az bizonyítható dolog, hogy Németországban 1836 előtt nem volt olyan gyár, a melyben káliumchlorát nélkül való, foszfor és ólomhyperoxyd keverékéből álló gyújtót készítettek. És bizonyítható az is, hogy ilyen gyújtóról 1836 előtt nem tudtak. Az Irinyi János nagy találmánya egészen más dolog, mint a Sauriaé; ez az első, Congrèvetől teljesen független és nem robbanó gyújtó. Sauria találmányát inkább a svéd gyújtó megelőzőjének tekinthetnők, ha világossága valaha kihatott volna a véka alól s ha az amorffoszfort már ismerik 1831-ben. (V.

ő. a 143. lapon a svéd gyújtóról mondottakat.) És a Sauria találmánya egyszersmind méhében hordozta az Irinyi-féle gyújtó - ma divatos - hamisítását is. A drága foszfor kémelése miatt ugyanis káliumchlorátot kevernek az elegybe, minek révén csak igen kevés foszforra van szükség s a gyújtó mégis meggyúlad; igaz, nagy csattanással és sziporkázva, mint egykoron a Congrève-féle szálkák, de a gyártó szép pénzt takarít meg így. Ez a rózsaszín fejű, úgynevezett „kakasgyújtó”. - De térjünk át a találmány igaz történetére.

Irinyi János 1811-ben, Nagy-Létán született; atyja uradalmi inspektor volt. A jogot 1836-ban elvégezte, de nem igen vonzódott a prókátor mesterséghez, és alkalmasint gróf Széchenyi István lelkesítő szaván buzdúlva, technikus lett. Tanulmányait a bécsi polytechnikumban kezdte s itt, 1836 közepén, találta föl a foszforos gyújtót. Ime saját előadása erről a nevezetes momentumról:

«Mikor a bécsi polytechnikum kémia tanára, Meissner élt, én az ő, ő az én kedvencem volt. Többek között az ólom hyperoxydjáról tartott felolvasást s a barna port kénvirággal dörzsölgette üvegmozsárban, igérvén a figyelmes hallgatóságnak, hogy a kén meg fog gyúlni. Mikor ez nem történt,³¹ nekem hamar eszembe jutott, hogy, ha kén helyett foszfort vett volna, ez már régen égne. *Ebből áll a találmány.*

«Egyik társamnak, kinek atyja Fünfhausban gyáros s az Istvántéren boltos volt, mondtam: hozzon nekem ólompirt, választóvizet s egy huszast adtam neki foszforra, melyet talán inkább adnak neki a „fekete kutyánál;” mert, mondtam, cündhölclit akarok csinálni. (Még akkor a gyufa szó nem volt megteremtve.) A foszfort forró vízben granuláltam (most már nem így készül); kihűlés után a megmért barna porral és, hogy a fára ragadjon, arab mézgával össze-kavartam s tíz szál olyan cündhölcliről, aminőt akkor üvegbe szoktak mártani, lefaragván az üvegben meggyúló (Berthollet párisi tanár által föltalált) keveréket, ennek helyére a magam keverékét kentem s a fácskákat az ablak párkányára tettem száratni.

«Este aztán hazajöven az Alser-külvárosi Bacci-kávéházból, hova magyar lapokat járattunk, megpróbáltam cündhölclijeimet. Vacsoránál (mely rendesen a holdvilágnál volt) megmutattam társamnak, a debreceni V. L.-nek. Másnap előadás előtt megmutattam Meissner tanárnak is s a még mellette levő vagy négy fiatalnak; készítése módját is elbeszéltem elejétől végig. Egy F. nevű fiatal ember azt a tanácsot adta: vegyek magamnak rá privilégiumot.

«Van 1836-ban egy fiatal magyar, Bécsbe megy a polytechnikába, a nélkül, hogy Pesten lett volna; lenézi az odavaló szegény alkotmánytalanokat, mert Magyarországon alkotmány volt; a privilégiumot csak két oldalról ismertük: az egyik a nemesi, a másik a gyöngyösi; s még csak 1843-ban készítettünk Pesten az iparegyesület választmányában szabadalmi törvényjavaslatot és Pestmegye ezt követi utasításul adta, de törvény akkor sem lett belőle; így hát 1836-ban még kevésbbé volt a magyarnak szabadalmi törvénye. S ha most az az 1836-iki fiatal magyar azt találta mondani, hogy neki osztrák privilégium nem kell, azt a kinek tetszik, a szemére hányhatja; de ő, ha netalán száján kiszalasztotta, többé vissza nem vonhatja. Mehetünk tovább.

«Másnap délután ugyancsak a polytechnikumban Pf. mechanikusnak mutattam a zajtalan gyúfát. «Mutattam-e már másnak is s kiknek?» kérdé. Sajnálta, miért nem neki először. Ennek azután én mondtam, hogy még nem késő, tán még senki sem folyamodott, ha akarja, vehet rá privilégiumot. Pf. elment s visszajött. Magához hív, hol rám valaki vár. Elindulván, monda, hogy Rómer István Bécsben lakó magyar kereskedő vár, kinek sok pénze van, meg akarja

³¹ Csakis azért nem történt, mert Meissner nem elég gondosan készítette a keveréket; két rész barna ólomhyperoxyd és egy rész száraz kénvirág, ha mozsárban dörzsölik össze, csakugyan meggyúlad. T. B.

venni találmányomat, ha semmit sem ér is, csak hogy más valaki e cím alatt gyúfát ne készíthessen. Kérhetek tőle akármit.

«Én azt mondtam: adjon három garast, mert nekem ennyibe került a foszfor. (A többi társam Piller ingyen adta.) Pf.-nél már ott volt Rómer s elhozott magával minden szükségest. Pf. a polytechnikumból kért egy kis ólomhyperoxydot. Itt aztán próbát csináltak. Én néztem, mert már Rómer tudta Pf.-től, mikép kell eljárni; csak előttem akarta megpróbálni, igaz-e, a mit Pf. mondott.

«A következő nap délutánra a boltba ígérkeztem s itt Rómer már papiros-tokokba rakta elem az én barna keverékemet, fára, viaszra, papirosra, taplóra (kénnel és a nélkül) kenve. S a mellékszobában azt nyilvánítván, hogy tökéletesen meg van elégedve, monda, hogy holnap privilégiumért folyamodik. Kérdé: mit kívánok tőle. Én e kérdésre azt válaszoltam: miért? hisz ő engem nem is látott, mikor már tudta, hogy kell készíteni és semmi szüksége sem volt rám. Ő azzal vetett véget a dolognak, hogyha valamely szegény családtalan ember meghal, vén asszonyokat fogadnak, hogy a temetésen sírjanak, pedig a halott annak semmi hasznát nem veszi; ő pedig az én találmányomnak hasznát veendi, ingyen nem fogadhatja el stb. Ajánlatát³² kénytelen voltam elfogadni, hogy haza jöhessek.

«Midőn az időben T. S. gróffal Bécs utcáin sétáltam, a wieden hid mellett már árulták a gyerkőcök a gyúfát. Társam arra az észrevételre fakadt, hogy ezek klienseim. Arra kértem: hagyjon már békét ezzel a gyúfával; mert ha én a kémia teóriájának nem tudnám egyéb hasznát venni e haszontalanságnál, még ma kitekerném a nyakamat. Ez, meglehet, nagy szó volt, de annyi áll, hogy mindig untam, ha még azon túl is említette valaki a gyúfát. - Így elvonulva atómnyi (a parány szót még nagyolom) tanyácskámban, a kémiai ismereteknek veszem annyi hasznát, a mennyit lehet és telik. Mert hiába, ha eső nem esik, mikor kell, nem bírom megöntözni a száz szekérrel hamuzott szántóföldet s kaszálót.»

Ez előadás hangja egy kicsit fanyar. De van-e mit csodálkoznunk rajta, ha elgondoljuk, hogy Rómer István, a gazdag bécsi kereskedő, nagy vagyont szerzett a szabadalomból, melyet Irinyi találmányára azonnal kért és még 1836-ban alapított nagy gyújtógyára egy negyedszázadon át virult Bécsben. A fiatal kémikus később, úgy látszik, maga is megbánta, hogy olyan könnyen mondott le a gyújtó privilégiumáról; és 1840-ben konkurrálni kezdett Rómerrel - a saját találmánya körül. Gyújtógyarat alapított. Erről az Athenaeum 1840. május 17-iki számában a következőket olvassuk:

Gyújtó fák' gyára Pesten. Ha igaz, mit a' természetről mondanak, hogy kicsinyekben is nagy, a' vegytanról szinte meg kell vallanunk, hogy a' gyufáknál (Zündhölzel) olly jeles, mint a platina felolvasztásánál villám által. Ne gondoljuk tehát, hogy a vegytanár csekélységgel bibelődik, mikor gyufákat gyárt: tudományát ő igen szépen és közhasznúan gyakorolja, erszéyenek szinte úgy javára, mint az *uracsnak*, ki hamar akar tűzhöz jutni szerelmes levélkéjét bepecsételendő, és mint az *öreg úrnak*, ki kényelmesen akar pipára gyújtani 's végre mint a' kisasszonykának, ki égő gyertyára szorúlt, de épen most nincs akaratjában más segedelemhez folyamodni. És mi szép dolog a' gyufák ügye! Ha Augustus' és a' rómaiak' idejében gyufák lettek volna, a' szent tűz elalvásáért egy szűzet sem temettek volna el elevenen, mert a szerencsétlen csak egy dörzsöt adott volna a' gyufának, hogy a' láng lobogjon. Egy ilyen nem régiben keletkezett gyufa-gyára van Irinyi József³³ úr hazánkfiának Pesten a' József városban, az Ősz és József utca' alsó

³² *Pallas Nagy Lexikona* szerint hatvan forintot kapott Rómertől; Irinyi maga e pénzkérdésről, tudtommal, soha sem nyilatkozott.

³³ Így, tévedésből, János helyett.

szegletén, *Tajnay-házban*, honnan a' legolcsóbb és legjobb gyufákat rendelhetni meg *serczegőket* és *zajtalanokat*, a' látogatóknak pedig szabadságokban áll ingyen - - czigaróra gyujtani. Ára e' különféle gyúszereknek:

5000 kénes gyufa	1 frt 15 kr	(Bécsben 1 frt 45 kr.)
1000 kéntelen	- » 40 »	(» - » 50 »)
100 szercse ³⁴ vagy tapló	- » 6 »	(» - » 10 »)

Ki ezen gyufákat veszi, a' mellett, hogy olcsóbbal és jobbal látja el magát, mint közön-
ségesen, még azon örömben is részesülend, hogy egy honi vállalatot segél elő. - jd -³⁵

Irinyi János e gyára, mely, mint a pesti és bécsi árak egymással szembe helyezése is mutatja, a Rómerével akart versengeni, 1848-ban szűnt meg, s a genialis kémikus, mint mondják, belévesztett. - Meg nem állhatom, hogy ne írjak le itt egy debreceni anekdotát, melyet Ujházi Edétől hallottam. A gyújtó feltalálójával a gyár bukása után gyakran évődtek, hogy a világra szóló vívmányért csak potom egynéhány forintot kapott s mások gazdagszanak meg az ő gondolatából. «Sebaj,» mondta Irinyi, «találok én ki még különb dolgot is.» És kitalált egy kenőcsöt, mely arra való, hogy a kopott piros csizma egyszeri bekenésből olyan legyen mind az új. A kenőcs hatása csakugyan meglepő volt; de Irinyi nem boldogult ezzel sem. Mert a debreceniek azt mondták: «Nem veszünk mi olyan subickot, akit nem kell kefélni.» S a feltalálónak mind nyakán maradt a kenőcs.

Ez az anekdota persze csak anekdota. Az őszuccai gyújtógyár azért szűnt meg, mert Irinyi János a szabadságharcnak szentelte magát és tudományát. A nagyváradi puskapormalom és ágyúöntő körül nagy érdemet szerzett. Aztán a debreceni István-gőzmalom körül buzgólkodott soká és nyugodt, derült öregségben élt vértesi pusztáján, mindig figyelemmel kísérve a természettudomány haladását. Midőn 1891-ben a négy még élő alapító között megjelent Budapesten a Természettudományi Társulat félszázados jubileumán, tisztelet és szeretet környékezte. Meghalt 1895. dec. 18-án, Vértesen.

Nem érdektelen tán, hogyan jelent meg nem sok híján hatvan éve ez a magyar találmány Párizsban. E bohóságot, egykorú források után, a *Temps* közölte 1895. szeptember 5-iki számában.

A Place de la Bourseon 1836-ban egy csepűrágó jelent meg trombitása és dobosa kíséretében. Elhelyezvén egy asztalt, melyen égő gyertya és sok apró csomó volt, zajos működésre indította kis zenekarát s mikor az emberek összezsúfoltak, megemelte a Napóleonéhoz hasonló pofoncsapott kalapját és dörgő hangon így kezdett szót szólani:

«Hölgyeim és uraim! (*Tarara! bumbumbum!*) Midőn először jelenek meg e kiváló piacán Párizsban, a világosság városának, én aki szintén világosságot terjesztek, a gavallér ember és a francia legszentebb kötelessége ellen vétenék, ha beszédem nem azzal kezdeném, hogy önöket, hölgyeim és uraim, a legmélyebb tisztelettel üdvözlöm. (*Tarara! bumbumbum!*) Rövid leszek; én nem vagyok csepűrágó, nem ajálok önöknek holmi orvosságot, mely jó a tyukszem ellen is, meg segít a vajudásban is; én csak azt mondom, hogy világosságot terjesztek! (*Tarara!* A jeles férfiú ez ünnepies bevezetés után tréfás hangon

³⁴ Így hívják a gyújtó-papírost, mert „serczegő”.

³⁵ Vajda Péter chiffreje; igen valószínűnek tartom, hogy a rossz „gyufa” szó csinálója ez a fiatal természetvizsgáló-költő, ki Cuvier fordításában a legszörnyűbb magyar zoológiai terminusoknak sokaságát alkotta meg.

kezd szólani.) Tegyük fel, hogy önök egy este hivatalosak a Tuileriák palotájában. Ott van Lajos Fülöp király ő felsége, a királyné és az egész udvar. Egyszerre eszébe jut önöknek, hogy jó volna pipára gyújtani. (Kivesz a zsebéből egy pipát.) Megtömik jól, így ni, de azért nem keményre, mert az a fő, hogy szeleljen. A fényes termet egyetlenegy gyertya világítja meg, a minő ez előttem. Önök szépen engedelmet kérnek, aztán fogják a gyertyát és rágyújtanak a pipára... Így ni... (Most a csepűrágó elfújja a gyertyát, mintha a pipa szele oltotta volna el.) Terringette, elaludt ez az izé és az összes nagy királyi perszónák mind sötétségben vannak!... Trombitásom, fújj valami szomorút, hogy ilyen baj történt! (*Tratratra!*) Hogy lehessen már most ezt a hibát jóvá tenni? Talán az ősi acél-kova-taplót veszik önök elő? Az nehezen gyúlad meg. Vagy talán a vitriolos gyújtóhoz folyamodnak? Isten ments, ki találna égni az udvarihölgyek ruhája. Nem! Önöknek, mint elmés embereknek és a haladás barátainak van a zsebökben egy szál német kémiai gyújtó. Előveszik, végigrántják, így ni... és a gyertya ég! Tessék német kémiai gyújtó, mesés olcsó áron, öt szál egy garas!»

A sokaság valósággal törte magát a «német kémiai gyújtóért», és vasárnaponként, ha a gyermekek jól viselték magukat, a szülék megmutatták nekik: hogy lehet egyszerre világosságot terjeszteni, mikor a király és családja sötétben van.

De milyen gonosz portéka a dicsőség! Mennyire igaza van a múlt századbeli filozófusnak, a ki azt mondja, hogy vannak nagy emberek, a kik még maguk sem ösmerték magukat, nem hogy a világ ismerte volna őket! Ennek a gyújtóárusnak már a nevét sem tudja senki és szobrot sohasem állítanak neki. Pedig ő találta ki azt a gyönyörű mozdulatot, a melyet ma már az egész világ ismer, kivéve a vadembereket, a kik meztelenül járnak. Ez a csepűrágó, mikor azt mondotta a gyújtóról: «Végigrántják így ni...» fölemelte a jobb lábát és végighúzott a tomporán egy szál gyújtót, mely rögtön lángra lobbant. Ime, ez a csepűrágó találta ki azt a nagy művészetet, hogyan használhatja az ember a nadrágja fenekét gyújtó szerszámnak!

A svéd gyújtó föltalálója nem Böttger, mint a németek mondják, hanem alkalmasint Landström, ki 1845-ben állította föl Jönköpingben az első *Säkerhets tändstickor*-gyárat. E gyújtók feje káliumchlorát és kén-antimon keverékéből áll, mely csakis az amorf foszforral bevont barna papirosra, a skatulya szélén gyúlad meg. Az amorf foszfor a közönséges foszfornak 250 centigrád fokig való hevítéséből keletkezik; nem gyúlékony, nem mérges és minden veszély nélkül lehet vele bánni. Előbb-utóbb el fog következni az idő, mikor az álladalmak nem tűrik meg többé másféle gyújtó készítését. A svéd gyújtó egyrészt nem okozhat annyi szerencsétlenséget, mint a közönséges; másrészt pedig gyártása nem jár a munkások romlásával. Európában évenként a gyújtógyártók százai kerülnek a kórházba a foszfor mérgetől okozott, többnyire gyógyíthatatlan csontfenével. Jönköping városa 1895-ben szobrot állított Landströmnek.

A gyújtó feltalálásához egy furcsa mendemonda kapcsolódik, melyet kevesen, de arra elegenden ismernek, hogy minden bolondsága mellett is méltó legyen az említésre. E mese szerint a nevezetes magyar találmánynak része van abban, hogy gróf Batthyány Lajos miniszterelnököt kivégezték. A pragmatika valóban mindmáig hiába keresi az okot: miért kellett elvéreznie ennek az inoffenzív és erős dinasztikus érzelmű főúrnak. És mikor az oknyomozás megakad, legott előterem a mendemonda. - Gróf Batthyány Lajos 1835-ben Bécsben mulatott és sokat fordult meg a magyar testőrök között. E daliák furcsa romantikus dologról suttogtak akkoriban. Hogy ismeretlen, de alkalmasint magasrangú hölgy a magyar tisztekkel olyan légyottokat rendez, aminők csak a régi német rémregényekben szokásosak: a szép leventéket félig-meddig raboltatja magának, bekötött szemmel viteti őket senki sem tudja hová, vak sötét szobában fogadja a látogatást és a kaland hősei sohasem sejtik, kinek kegyében részesültek. -

Batthyány gróf egy este a régi Bécs egy néptelen uccájában járt. Egyszerre hozzácsatlakozik egy jövevény; szemig lehúzott nagy kalapjával és orrig feltűrt köpenygállérjával épp oly elburkolt, mint valami álarcos. «Asszony forog szóban,» súgja. «Jöjjön velem. Szálljunk abba a kocsiba. Ne tartson zsiványok kelepcéjétől. Nem látja, hogy egyenruhás rendőrök állanak a kocsi körül?» Beszállanak. Ekkor a rejtelmes ember kendőt vesz elő: «Be kell kötnöm a szemét, gróf úr.» A kocsi pedig robog, ki tudja merre, teljes fél óráig. Végre megérkeznek. Az ismeretlen vezeti a magyar főurat folyosókon és lépcsőkön, lépcsőkön és folyosókon. Aztán nyílik és záródik egy ajtó. A kötelék lehull a szemről; de koromsötétség van. És nemsokára egy nő közelsége érzik... Ekkor a gróf előveszi a zsebéből a csodálatos *„cündhölclit”*, melyet Irinyi János alig egy hete, hogy föltalált, meggyújtja, - talán épp azzal a mozdulattal, melyet a franciák maguknak vindikálnak - és a lángot a nő arcába tartja... És meglátja, hogy ez a nő egy igen magas rangú hölgy... Nos, így szól a mendemonda, ez a hölgy akarta, követelte Batthyány vesztét még tizenhárom év múlva is. A magyar miniszterelnök áruló módon történt elfogatása és kivégzése, ez az okatlan vérengzés a megalázott asszony bosszúja volt. - Ez a könyv, igaz célja mellett, arra is való, hogy megőrizzen olyan dolgokat, amelyek nem igen kerülnek papírosra, mióta *Historia arcanak*at írni nem divat. Néha a legképtelenebb hazudság is korfestő, mert nagy szeretetre, nagy gyűlölségre vet világot; s ilyenkor, ha tárgyában valótlán is, igazat beszél.

⁷² Windisch-Grätz Alfréd herceg híres *«mit rebellen unterhandle ich nicht»*-jéről közönségesen azt vélik, még történetírók is, hogy e dölyfös szavakat az osztrák fővezér az 1848-iki országgyűlés ama küldöttségének mondotta, mely 1849. januárius 3-án járt nála a bicskei táborban. Igaz, hogy Windisch-Grätz a küldöttség tagjai közül gróf Batthyány Lajost nem akarta fogadni s csak Deák Ferenc, Lonovics József, Majláth Antal és Majláth György járulhattak eléje; ama híres szálló ígét azonban nem ez alkalommal mondotta. A bicskei táborban ő csak *«unbedingte unterwerfungot»* követelt. «Majláth György országbírája», írja Deák Ferenc az országgyűléshez 1849. januárius 4-én intézett jelentésében, «előadá, hogy mi a magyar országgyűlésnek küldöttei vagyunk s erre a herceg főtábornok azonnal azt felelte, hogy ő a magyar országgyűlést el nem ismeri, minthogy azt ő felsége feloszlatta. Elmondá mégis az ország bírása békekiegyenlítésre célzó kiküldetésünket, de a herceg főtábornok határozottan azt válaszolá: hogy azok után, mik az országban történtek, sem fegyvernyugvásról, sem bármi egyéb egyezkedésről szó sem lehet, hanem egyedül csak feltétlen alávetésről (*unbedingte Unterwerfung*). Ő az országot fegyverrel fogja elfoglalni, katonai kormányt hozand be, s majd akkor ő felsége fogja elhatározni a jövőre teendőket. Most azonban ő felségéhez sem bocsát minket, mert ötet ő felsége teljhatalommal ruházta fel, s ő felsége sem adna egyéb feleletet. Ő tehát tanácsolja, hogy feltétlen alávetéssel igyekezzünk kegyelmet nyerni ő felségénél» sat. Windisch-Grätz a *«mit rebellen unterhandle ich nicht»*-tel Ivánka Imre honvédezzredest és Dobay nemzetőr-főhadnagyot utasította vissza, kik 1848 októberében Kossuth amaz, a pahrendorfi főtáborszálláson kelt, Pázmándy Dénestől és Csányi Lászlótól is aláírott levelét vitték meg neki, mely az ország jogait adja elő.

⁷³ Sokan ismerik és ma is hiszik azt a mendemondát, hogy Bónis Sámuel (* 1810., † 1879.), mikor a koronát 1848. utolsó napján Budáról Debrecenbe szállította, Szolnokon túl nem egészen bátorságos helyeken utazván, óvatosságból a fejére tette a szent ereklyét és báránybőr süveget húzott rá. Midőn a szent koronát 1880 májusában tudományos vizsgálat alá vették, épp én voltam az, aki ez anekdotát fölelevenítette a sajtóban. Bónis Sámuel özvegye, Darvas Erzsébet úrasszony, akkor a *Hon* május 14-iki számában megcáfolta a báránybőr süveg mendemondáját s egyszersmind igen fontos adatokkal szolgált a korona Debrecenbe szállítását illetőleg. Ez adatokat Ipolyi Arnold felhasználta a szent korona monografiájában, s az egész történetet így adja elő:

«1848 december 30-án a honvédelmi bizottmány meghagyásából annak elnöke, Kossuth Lajos, nyílt rendeletet intézett Bónis Sámuel képviselőhöz, őt mint országos biztost kirendelve, hogy Ürményi Ferenc koronaőrt felszólítsa a koronának s a többi koronázási jelvényeknek vele egyértőleg vagy nélküle is, őrizet mellett egyelőre Debrecenbe, aztán pedig oda, a hová tanácsosnak látandja, elszállítására. Bónis budai lakásáról rögtön a várba ment, hogy Ürményi koronaőrt értesítve, a korona átvételére a készüléket megtegye. De egyelőre a Dunán áthozatala nagy nehézségekkel járt. A Duna beállott volt, a legszükségesebb közlekedést a lánchíd tartá fenn, melyre még csak ideiglenesen, nagyjából voltak padlók lerakva az ágyuk átszállítására, mit a híd végén ki nem egyenlített mély üreg nehezített. Bónisné asszonyság e végett átment a kormányelnökhöz, hogy őt e nehézségekről tudósítsa. Azonnal kiadatott a rendelet az üreg betöltésére, és Bónis saját üveges hintájába fogatott, hogy a koronát rajta áthozzák. Az alatt Bónis a koronát átvéve, kíséretére a koronaórság huszonnégy gránátosát kirendelve föleskette. A hintón azonban a korona ládája csak úgy fért el, hogy az üvegek levétettek, s mind a két felől oldalt menő őrség a ládát tartva támogatta. Ekkép szent István koronája mintegy első szállítatott volna át a lánchídon. Bónis a koronát a vasúti pályafőig kísérte, hol külön vonatot rendelt számára Szolnokig. Innét Debrecenbe szállítva, ott Kossuthnak átadta.»

Ipolyi Arnold ez előadását kiegészítem Bónis Sámuelné említett közlésének következő érdekes részletével: «Midőn a vonat indulófélben volt, a nagy sürgés-forgás közepett egy úri ember férjemnek azt sugta: «Uram, innen kétfelé vezet az út, egy Vácra, a másik Szolnokra; ha az úr reá áll, Vácra szép százezreket nyerhetne.» (Akkor éppen az osztrák hadsereg volt Vácra.) Erre férjem zsebéből egy pisztolyt húzván elő, azt mondá: «Ha a vonat nem Szolnok felé indul, a golyó, biztosítom, találni fog.» - «Uram, csak tréfa volt!» Férjem felelete volt: «Én is tréfából gránátosokat rendelek az úr mellé, akik az indulást szemmel tartják.» És így esküjéhez hű lévén, mint mindig, a koronát Debrecenbe szállítván, azt Kossuthnak a városházánál átaladta és ő másnap Nyíregyházára indult, mint szabolicsmegyei kormánybiztos. A lánchídon a szent korona volt az első, ami a kocsin átjött és azon kocsit a Kölber kocsigyártó raktárában egy Budáról jövő bomba zúzta szét.»

⁷⁴ Az a mendemonda, hogy Bónis Sámuel a fején vitte a szent koronát Debrecenbe, eszembe juttat egy ma is gyakran emlegetett pletykát: hogy Kossuth Lajos 1848 telén a budai várban, felesége előtt magára szedte az összes koronázási ékességeket. Komoly ember alig tehet föl ily gyermekességet komoly emberről; de viszont az is bizonyos, hogy akinek a kezében van egy korona négy fal közt, nehezen állhatja meg, hogy ne próbálja föl a diadémot, már csupa kíváncsiságból is. Ime Szemere Bertalan maga is megvallja, hogy ezt a dolgot megcselekedte. Mikor 1849 augusztusában Aradon a koronázási ékességek nála voltak, 10-én a klenódiumok ládáját lakatossal kinyitatta és megvizsgálta az összes kincseket. Az időben szájrul szájra járt, hogy V. Ferdinánd a koronát súlya miatt (2056 gramm) alig bírta el fején; Szemere Bertalan, kideríteni ezt a kérdést, fölpróbálta a koronát és meggyőződött, hogy viselésre csakugyan nem való.

⁷⁵ Hogy az első kocsi, mely a lánchídon átment, a szent koronát szállító hintó volt, Bónisné közlése előtt is mindenkinek tudták. Sőt némelyek azt állították, hogy a lánchíd ekkor nyílt meg a forgalomnak s a korona hintaja után a nép mint az áradat tódult a hídra. Ez nem igaz. A lánchídat, mint a fent olvasható előadásokból is kiderül, akkor még csak pallók tették járhatóvá. Nem közlekedtek rajta még több mint tíz hónapig s ünnepies megnyitása 1849. november 20-án déli 12 órakor történt meg. Az első, aki átment rajta - Haynau volt, Geringer báró polgári adlátus és a fényes generalitás kíséretében. Katonák hosszú sora állotta végig a hidat s a *Gott erhalte* harsogott. Éjjelig ingyen járhatott rajta a nép s föl is használta az alkalmat, seregestül vándorolván Budára és Pestre; «de» írja a *Magyar Hírlap* 1849 november 21-iki számában, «holnaptól kezdve mindenki, még a nemes ember is fizet rajta.»

⁷⁶ Ki nem tudja, hogy a lánchíd négy méltóságos kőoroszlánjának nincsen nyelve, és pedig azért nincsen, mert a szobrász elfelejtett csinálni! Ezt a hibát jó soká nem vette észre senki - így szól a mendemonda - míg végre egy vargaines elkiáltotta magát: «Nini, az oroszlánoknak nincs nyelve!» Ekkor aztán ország-világ észrevette és kacagta a művész feledékenységét. A szegény művész pedig kétségbeesett szégyenében s még aznap este beleugrott a lánchíd közepéről a Dunába. Ő volt a «hídavató,» az első öngyilkos, aki e világsodát választotta utolsó útjának. - Eddig a mendemonda. Tudjuk, hogy nincsen benne egy csöpp igazság sem; de mégis valahányszor átmegyünk a lánchídon, eszünkbe jut: hát igazán nincs ez oroszlánoknak nyelve? Alulról nézve csakugyan úgy látszik, mintha nem volna. Az oroszlánok félig kinyitott, hatalmas szájában ürességet látunk a fogak között, ha épp verebek nem ugrálnak benne. Az oroszlánoknak azonban mégis van nyelve; természetesen nem akkora, hogy lássák, mert ilyen művészietlen dolgot bizony nem faragott volna e szép szoborművek alkotója, Marsalkó J. Az az országossá lett mendemonda, úgy tudom, igen bosszantotta a művészt notórius hazudságával. «Nem vagyok én húsfüstölő, aki a nagy nyelveket keresgéli», mondotta még 1883-ban bekövetkezett elhunyt előtt is. Mert az öreg művész, bár bántotta, hogy mindig évődnek vele az oroszlánnyelvek miatt, még sem lett öngyilkos, hanem az aggok szép csöndes halálával, végelgyengülésben múlt ki a világból.

Képeken, szobrokon, épületeken mulatságos hibákat keresni, ősrégi mulatsága a népnek. Már Apelles egy képén is fölfedezte a varga, hogy valamelyik alak cipőjén egy fűzőlyukkal kevesebb van kelleténél. A folklóre mindenütt emleget templomokat, amelyeknek elfeledtek ajtót vagy ablakot csinálni. Örökké megújuló anekdota hőse a szerencsétlen piktör, aki császároknak és királyoknak cudar szórakozottságában a jobb oldalára festi a kardot, s aztán szégyenében elemészti magát. De a nép maliciája olykor igazi hibákra is bukkan. Így az 1891-ben leleplezett bécsi Radetzky-szobron már első nap észre vették, hogy a marsál nem ülhet a nyergében biztosan, mert a művész a ló hasa alá elfeledt terhelőt csinálni. E mulatságos hibát aztán később ki is javították.

⁷⁷ Pulszky Ferenc *Életem és korom* (Budapest, 1880.) könyvében (II. k. 213. l.), Scherr és Helfert romantikus, egymástól eltérő közléseit cáfolva, Szontagh Pál elbeszélése után leírja, hogyan menekült Bem tábornok Bécsből Windischgrätz 1848-iki betörésekor. Pulszky Ferenc híven közli a nyert adatokat; de Szontagh Pál, a történelmi esemény egyik legfőbb részese, egynémely pótlásokkal óhajtja amaz előadást még teljesebbé tenni és engemet tüntetett ki vele, hogy a dátumokat ezen könyvemben közli. A Pulszky Ferenc előadásába zárójel közzé tett *dőlt betűs* beiktatások a Szontagh Pál aprólékosságukban is becses jegyzetei.

«B. Huszár, az államcancellaria tanácsosa», írja Pulszky Ferenc, «mindjárt Bécs ostromának kezdetén hat oly útlevelet adott át Vargának,³⁶ melyeken a személyleírás nem volt kitöltve; az egyiket, mely Herr Johann Schneider, gräflích Széchenyischer Wirtschaftsbeamter-re szólt, én vettem magamhoz, midőn Bécset elhagytam, nem volt szükségem reá, visszaküldtem Veszter Sándor által Pahrendorfból, így került ismét a cancellariába Szontaghhoz, a többi ötöt is szétszötták, a mint Windischgrätz a bécsi kapituláció szerint Messenhauser, Bem, Fenneberg, Schütte, a német parlament tagjainak kiadását s az enyimet követelte. Messenhauser a neki adott útlevelet eltépte s maga adta fel magát, Fenneberg felhasználta a magáét és szerencsésen menekült.

«Bécs bevétele napján Szontagh és Varga a cancellariában voltak, este bejött Messenhauser s megkérte őket segítsék Bemet megmenteni, rejtsek el a cancellariában. Vargha a cancellaria épületét erre alkalmatlannak találta, hiszen itt lesz az első házmotozás, más helyről kellene

³⁶ Wargha István, külügyminiszteri titkár, ugyanaz, a ki 1853-ban az elrejtett magyar szent koronát az osztráknak eladta. T. B.

gondoskodni; de Messenhauser megjegyezte: «Er folgt mir auf dem Fuss», s Bem csakugyan benyitotta az ajtót, az akadémiai légió egyenruhájában, oldalán megsebesülve. Zsuvalszkyval (*Kossuth sógorának testvérével*) ő volt az utolsó, ki a Praterben az úgynevezett csillagtorlaszt hagyta el, s azon pillanatban egy vadászgolyó (*Bem szerint «une pièce d'obus» tehát kartács*) által meghorzsoltatott. Panaszkodott, hogy a nemzetőrök elhagyták, «ils ont eu peur», féltek. Szontaghnak nagyobb lakása lévén, elhatározták, hogy a tábornokot odavigyék. Henszlmann fiakerért ment, Szontagh hazavitte azon a nélkül, hogy észrevették volna, Bemnek holmija egy kocsiládába volt pakkolva, minek nehezebb volt az elszállítása. Szontagh inasát (*Schäfer Pál nevűt*) kereste fel előbb, de az elbújt feleségénél, egy bécsi kofánál, mert a mobilgárdához volt beírva; és félt, hogy ahoz keresik; a magyar cancellaria portása mentegetőzött, hogy öreg; az erdélyi cancellaria portását ismertük mint Schwarzgelbet, de ez mégis elvitte (*ketten, gyalog, a portás és Szontagh*) a podgyászt Szontagh lakására; gyanította, hogy Bemet rejtik el, említette azért, s Szontagh csakugyan azt mondta, «ezen segítenünk kellene». Lakásán legelőbb is Bem sebéről akart gondoskodni, de ez megjegyezte: «Ich hab' eine gute Leib», s egyszerűen angol tapaszt (*patikai „heftplaster“*) ragasztott rá, azután átpakkolták a holmit egy új bőröndbe, Szontagh (*Henszlmann*) felsőruhát és cylindert szerzett Bemnek (*Nagy Lajos akkori udvari titkártól, később soproni törvényszéki elnök; a Bem akadémiai légiói egyenruháját és kalapját Szontagh égette el a hivatali helyiség kályhájában*) s fiakeren elkísérte a Kácsához a Wiedenre, hol egy szobát tartottunk. (*Nem elkísérte, hanem elküldte, t. i. a ruhát; ezt Henszlmann szerezte, de Szontagh a hadi törvényszék előtt tett vallomásában magára vállalta, nem akarva Henszlmant kompromittálni.*) Bem nem akart elválni kardjától,³⁷ Szontagh azt a Burg-istálló egyik nyílt ablakán bevetette, a hol több évvel később meg is találták. (*A lapok azt írták akkor, hogy néhai Ürményi József váltotta magához.*) Bem elment a Johann Schneider-féle útlevéllel, fiakeren ájtott a lineán s minden további akadály nélkül Pozsonyba érkezett. Szontaghot néhány nappal később elfogták s egy évi vizsgálati fogság után vásra verve két évi várfogságra elítélték azért, hogy Bemet megszöktette.»

Szontagh Pál ítélete a *Wiener Zeitung* 1849. október 16-iki számában jelent meg és így szól:

«Paul v. Szontagh, aus Széccén, Neograder Comitatus in Ungarn gebürtig, 29 Jahre alt, evangelisch, ledig, gewesener Ministerial-Concipist des vormahligen ungarischen Ministeriums des Aeussern, ist durch sein mit dem erhobenen Thatbestande übereinstimmendes Geständniss überwiesen, dem mit der Proclamation Sr. Durchlaucht des Herrn Feldmarschalls Fürsten zu Windischgrätz vom 26. October 1848 zur Auslieferung bezeichneten, an der Spitze des bewaffneten Aufruhrs in Wien gestandenen Rebellenführer Bem zur Flucht behilflich gewesen zu sein, indem er ihm nicht nur ein Asyl in seiner Wohnung anboth, sondern ihn auch nach 48stündiger Beher[ber]gung bewog, durch Benützung des von ihm, Szontagh, selbst herbeigeholten Fiakers³⁸ sein Entkommen aus Wien zu bewerkstelligen. Inquisit Paul Szontagh ist daher wegen Vorschubleistung zur Flucht eines staatsgefährlichen Verbrechers von dem über ihn abgehaltenen Kriege nach den Bestimmungen der Proclamationen vom 20. und 23. October, dann des Strafgesetzbuches 1. Theils §. 193 und 194 über den ausgestandenen eilfmonatlichen Untersuchungsarrest noch zu zweijährigen schweren Kerker verurtheilt, und diese Sentenz am 12. d. kundgemacht worden.»

³⁷ Szontagh Pál figyelmeztette őt: «*Vous êtes maintenant bourgeois*», mire Bem azt mondta: «*Eh bien, je prendrai au moins mon parapluie*».

³⁸ Nem igaz, hogy a kérdéses fiákert én magam hoztam. De így vallottam, mert Henszlmann kollégámat, a ki a fiákert hozta, bele nem akartam - a rám vonatkozó vizsgálat már úgyis tisztázva lévén - a dologba keverni. - Szontagh Pál jegyzete.

Szontagh Pál még ezeket írja nekem: «Bem evasiojának sikerültéről Sopronban kelt és «Johann Schneider» aláírású levélben értesítette Vargha Istvánt. Ő ugyanis azt hitte, hogy menekülésének fő tényezője Vargha, mert Messenhauer első sorban hozzá, Varghához vezette őt. (Én akkor a Vargha hivatalos helyiségében akartam tölteni az éjet, mert Windischgrätz a gazometert elfoglalván, a belváros már nem volt kivilágítva. Bem e levele a mi ügyünkben eljáró Hauptmann-Auditor, Josef Maszak Edler von Ottenburg) kezéhez került, mint ezt nekem a százados-hadbíró később, kiszabadulásomkor, jóakaró mosolylyal említette is. Ha szigorúskodni akart volna Ottenburg, tehette volna mert «Johann Schneider» írása a Bem kezére vallott. Csak Ottenburg jóakarátán múlt, hogy ez irányban is nem terjesztette ki a vizsgálatot. Ennek oka részben az volt, hogy Vargha kedvese, Gyra kapitányné (a később Italiában szerepelt forradalmi katona Gyrának az anyja, Ottenburghoz is közelebb baráti viszonyban állott.) Ezen asszonysághoz juttatta Vargha a neki Bemtől átadott fekete táskát is, melyben bizonyos rendjele és katonai rangra való kinevezésének okmánya volt. Elvette-e a rendőrség ezen táskát Gyránétól (mert kereste nála) vagy pedig sikerült neki ezt megmentenie, bizonyosan nem tudom. Bem különben e táskát akkor egy Grácban lakó, ha jól emlékszem, Branicky nevű lengyel grófnak rendelte volt átadandónak. A Bem evasiojának történetét tehát semmiféle homály sem fedi; hiába írta a minap egy hazai német lap, hogy még mindig nem eléggé kiderített dolog.»

⁷⁸ Számtalan reprodukcióban, képek alatt, sőt versbe szedve is ösmeretes az a szép imádság, melyet Kossuth Lajos 1849 februárius 27-én, a kápolnai szerencsétlen csata után, mikor Dembinszky Schlicktól vereséget szenvedett, az elesettek fölött állítólag mondott. Az imádság textusa sok mindenféle változtatáson ment keresztül; hiteles betűje azonban ez:

Kossuth imája a kápolnai elesettek felett.

Felséges úr!

Árpád hadának nagy Istene! Nézz alá csillagtrónusodról könyörgő szolgálra, kinek ajkairól milliók imája száll eged kárpítja felé, magasztalva, áldva mindenhatóságodnak munkás erejét.

Istenem! Felettem napod ég s térdeim alatt elhullott hős vitéz testvéreimnek csontjai nyugosznak! Fejem felett kék az ég; lábaim alatt pirossá lett a föld ősapáink unokáinak szent vére által. Csak hadd égjen napod teremő sugara, hogy a vér felett virág nőhessen; mert e porlandó tetemek koszorú nélkül el nem hamvadhatnak!

Isten! Ősapáink s népeknek nagy Istene! Hallgasd és áldd meg ágyúink torkának bömbölő szózatát, melyben vitéz népednek lelke mennydörög, széjjelzúzni az önkény bilincseket osztó vas karjait!

Mint szabad ember térdelek ez új temetőn, véreim roncsolt tetemein; ily áldozatok után szentté válik földed, ha bűnös volt is, Istenem!

Szent föld; szentelt sírhalmok felett rab népnek élni nem szabad.

Atyám! Atyáknak nagy Atyja! Milliók felett hatalmas úr! Ég, föld s tengereknek mindenható nagy Istene! E csontokból dicsőség nő és nemzetem homlokán ragyog. Szenteld meg e porokat kegyelmeddel, hogy a szent ügyért elhullott testvér bajnokok békével nyugodjanak hamvaikban. Amen.

E megható imádság szerzője azonban nem Kossuth Lajos, hanem Roboz István, a kaposvári érdemes író (* 1828.), ki kérésemre nem csak a költői mű egyedül hiteles textusával szolgált nekem, de 1895 október 17-én kelt levelében részletesen el is mondta a kápolnai fohászkodás keletkezésének történetét. Íme érdekes sorai: «1848-ban mint pápai jogász haza jövén

Kötsére, ott voltam birtokunkon; s mint igénytelen szereplő, de kuruc szónok belekeveredtem a tabi képviselőválasztásba. A mi jelöltünk volt Csapody Pál nagybirtokos s neves lótenyésztő, szabadelvű ember; a nép jelöltje volt Madarász. Madarász annyit ígért a népnek, hogy mi nem bírtunk vele s a választáson el is buktunk, habár nem csúfosan. 1849 márciusában Csapody Pál meghívta ádándi kastélyába választóinak törzskarát, többek között engem is, ki egyik szónoka voltam. Mi már ott találtuk, mint véletlen vendégeket, báró Wesselényi Miklóst, báró Kemény Zsigmondot, gróf Viczayt stb. Estve, vacsoránál a kápolnai csatáról vitatkoztak s mohón olvastam fel a Kossuth Hírlapjának erre vonatkozó közleményét. A világtalan báró Wesselényi lelket megható felköszöntést mondott, mely célzás akart lenni; többek közt a következő szavakra emlékszem: «A nap, maga bár hideg, a magasból oly erővel lövelte rám sugarát, hogy belevakultam.» Vacsora után maga Csapody kísért fel Kazay Miklós barátommal (jelenleg megyei tesztviselő) egyik emeleti szobába, hálásra. Itt írtam éjfél órákban a Kossuth-imát. Másnap tíz órakor reggelinél engedelmet kértem, hogy felolvashassam; ami meg is történt. Báró Wesselényi melegen szorította meg kezemet; báró Kemény pedig így szólt hozzám: «Meghatóan szép, meg kell örökíteni.» Midőn haza jöttem, kinyomattam Kaposvárott Knezovics nyomdájában pár ezer példányban s elküldtem Pestre, a szomszéd megyékbe stb. Egynehány hét múlva már ott volt a táborokban. Európa minden nyelvére lefordították; lengyel fordítása egy nagy szentkép alatt van. Az imádságot névtelenül írtam s csak itt a megyében és ismerőseim tudták, hogy én vagyok a szerzője. Noszlopy kormánybiztos titkára levén 1849-ben, magam is bujdostam, s a zsandárvilágban nem lett volna tanácsos az imádság szerzőségével dicsekedni. 1880 januárius 20-án mint Somogy-megye gazdasági egyesületének küldöttje a Köztelken voltam, midőn épp azt vittatták a lapok, hogy ki írta a kápolnai imát? Valaki azt állította, hogy szerző egy alföldi pap. Ekkor aztán a *Pesti Napló*, *Ellenőr* sat. januárius 21-iki számaiban előrukkoltam, hogy bizony én írtam s csak a Kossuth szájába adtam. Kevés időre rá elküldtem Kossuthnak az imádságot Turinba. A halhatatlan soha sem tiltakozott a szerzőség ellen. Vargyas Endre a *Magyar Szabadságharc* történeti munkájában még Kossuthnak tulajdonítja az imádságot; de 1880-iki nyilatkozatom óta sok képes lap, vállalat már a nevem alatt közli, bár elferdítve, torzítva a sok utánnyomás révén.»

⁷⁹ Roboz István a költők szabadságával élt, mikor nemes érzéstől sugallt imádságát megírta. De Kossuth nevében gyakran bocsátottak ki igazán hamisított iratokat is, nem mindig a legtisztább célzattal. Legismeretesebb az a nemzethez intézett búcsú-szózat, mely Kossuth menekülése után az európai sajtóban egész körutat tett. «Az költött szózat,» mondja Kossuth *Iratai* I. kötetében. «Én sem azt, sem mást nem írtam.» Ugyancsak jogtalanul használták Kossuth nevét az 1853 februárius 6-án Milanóban tervezett fölkeléskor. «Ezen forradalmi kísérletnél igen rút visszaélés történt az én nevemmel,» írja Kossuth (*Iratai*, IV. k. 369. l.) «Mazzini milanoi bizottmánya meghamisította egy még Kutahiában kelt iratomat azon számítással, hogy általa hatást gyakorolhat a Lombardiában tanyázó magyar katonaságra; kárhózatosan bűnös visszaélés volt, mely nekem igen sok kellemetlenséget okozott; a dolog lefolyását mindjárt akkoron írásba foglaltam, mely - ha már magam nem hozhatom nyilvánosságra - majd előkerül irományaim zagyva halmazából halálom után.» Giovanni de Castro *I processi de Mantova e il 6 febbrajo 1853* (Milano, 1893; 367. l.) azt mondja, hogy ez «*fu causa di un' incresciosa polemica,*» de hogy a kellemetlen tollharc hol folyt, nem említi. Kossuth, úgy látszik, maga nem vett részt benne.

⁸⁰ Damjanics Jánosról, a dicső hősről, akárhány történeti munkában is olvassuk, hogy a szerb pártütés leverése után kiáltványt intézett a lázadókhoz, melyben az egész rácságot kiírtással fenyegeti. A debreceni *Esti Lapok* révén (1849. februárius 22-iki szám) ismeretes még e kiáltványnak „szó szerint” való fordítása is: «Kutyák! Én elmegyek, mint ellenségek. De visszajövök, mint bosszuálló. Ha ti az alatt fel mertek támadni a magyar nemzet ellen, kiirtalak

benneteket a föld színéről, s hogy magja ne maradjon a rácnak, utójára magamat lövöm föbe, mint a legutolsó rácot.» Ez a proklamáció koholmány. Damjanics ilyesmit soha sem írt.

⁸¹ Szinte kiírthatatlan az a hit, hogy a bitófán halt kilenc aradi vértanú közül Damjanics tábornokot végezték ki utolsónak. (Horváth Mihály is ezt írja *Magyarország függetlenségi harcának történetében*.) A kilencedik vértanú azonban gróf Vécsey Károly tábornok volt, és pedig azért, mert az osztrák különösen gyűlölte őt Temesvár megvétele miatt. Damjanics Jánost nyolcadiknak hagyták. Mikor Utycha, a cseh porkoláb, leszállította őt a szekérről, melyen lábatörötten ült, a hős ezt mondta: «Már azt hittem, én leszek az utolsó; pedig a csatákban mindig elül szoktam járni.» Az ellenben igaz, hogy Damjanics, a bitófa felé mentében eldobta mankóit: «Úgy sem lesz többé rájok szükségem», s hogy midőn Bott brünni hóhér a nyakára tette a kötelet, így szólt a bakóhoz: «Csínyján bánjék a szakállammal, mert világéletemben nagy gondot viseltem rá.»

⁸² Bem József honvédaltábornagyot marosvásárhelyi szobra (készítette Huszár Adolf, leleplezték 1880. október 17-én) kezében lovagostorral ábrázolja. Ez a lovagostor arra az ismeretes epizódra céloz, mikor Bem korbácsát suhogtatva üzte el az ellenséges katonákat, kik már-már elfoglalták egy batteriáját s akközben ezt kiáltotta; «*Canaille, das sind meine kanonen!*» Mire az ellenség megdöbbenve hátrált meg. A legendás hősiesség e példáját Szász Károly is említi a szobor fölavatására írt ódájában. Hol történt ez a dolog? Legtöbbször azt mondják Piskiné; mások az erdélyi győzelmeknek hol ezt, hol azt a helyét emlegetik. Nem hivatkozom arra, hogy Piskiné nem lehetett, mert akkor Bem seblázban feküdt; azt sem említem, hogy a nagy hős méltó bajtársa és történetírója, Csetz János, az ő annyi apróságra kiterjedő könyvében egy szóval sem emlékszik meg e jelenetről; ilyen cáfolatra nincsen szükség, mert minden gondolkozó ember annélkül is látja, hogy ez a dolog sehol és soha sem történhetett meg. Fegyveres ellenség egy szál lovagostor elől nem hátrál meg; és nincs az a hadvezér, aki ilyenképpen szállana szembe előre nyomuló csapattal, mert ez nem hősiség, hanem örültség, s aki elköveti, a másik percben holtan hever a földön. Bem, e nagy katona és nagy ember nemes alakjának semmi szüksége az ilyen mendemondákra; úgy is csodálattal és szeretettel néz feléje minden magyar.

⁸³ Hentzi Henrik tábornokot, Budavár osztrák védőjét, életében és halálában gyakran illették a hazaárulás vádjával: hogy t. i. magyar származásu léteire küzdött ellenünk. A generális magyar eredete mendemonda, mely egyrészt abból keletkezhetett, hogy Hentzi Debrecenben született (1785. október 24.). Ez pusztán véletlenség. A legmagyarabb város úgy lett e szomorú emlékü katona bölcsőjévé, hogy svájci eredetű atyja, Lajos, szintén osztrák zsoldos, épp Debrecenben állomásozott születésekor.³⁹ A mendemonda keletkezésének másik oka alkalmasint a Hentzi név⁴⁰ magyaros hangzása. Henc község ugyan nincs az országban: de van Hencida és a Dunántúlnak ismert úri családja a nyilván hienc eredetű Hencz. Mindezek a dolgok megtévesztették az embereket, akik aztán magyart sejtettek a szabadság földéről származó osztrák katonában. Hentzi Henrik egyenes leszármazottja⁴¹ annak a Hentzi Sámuel nevű svájci békétlennek, aki a múlt század negyvenes éveiben forradalmat akart támasztani a kormány ellen és vérpadon végezte életét. Hentzi Sámuel 1701-ben született Bernben. Pályáját mint tisztviselő kezdte a sóházak körül, aztán olasz katona lett és mint kapitány szolgált a modenai herceg csapataiban. Visszatérve hazájába, 1744-ben többet magával azt követelte, hogy a város tanácsába a nem-patricius családok tagjai is beléphessenek. Bern városa erre

³⁹ Ez a Hentzi Lajos mint a János-főherceg-dragonosok ezredese halt meg.

⁴⁰ Franciák és németek írása szerint hol Henzi, hol Henzy, hol Hentzi, hol Hentzy. Nálunk többnyire Henczinek és Henczynek írták. Ő maga a Hentzi ortografiát követte.

⁴¹ Wurzbach azt sejtí, hogy unokája.

száműzte Hentzit, ki Neuchâtelbe ment s ott egy *Messengeries du Pinde* című satirikus verskötetet adott ki. Egy év múlva megengedték, hogy visszatérjen Bernbe. Hentzi később a városi könyvtáros állásáért folyamodott; helyette azonban egy tizenhét éves patricius-sarjat választottak meg. Az elkeseredett ember most összeesküvést indított az alkotmány ellen; diktátor akart lenni; de szándéka kitudódott és Hentzi Sámuel 1749. július 17-én két társával együtt lefejezték. Följegyzik róla, hogy bátran halt meg. Lessing tragédiát kezdett írni Hentzi Sámuel sorsáról; de a műből csak töredékek készültek el. Különös véletlen, hogy az egyenlőség és szabadság svájci hőséne kivégzése után épp száz évvel: 1849. május 21-én esett el Buda várában leszármazottja, ki az elnyomás szolgája volt.

A Debrecenben megjelent *Esti Lapok* szerint, (1849. 79-ik szám), Hentzi utolsó szava ez volt: «Die ungar sind brav.» Ennek semmi bizonyosága sincsen.

⁸⁴ A budavári Hentzi-émlék német fölírata ezt hirdeti. «Hentzi tábornok, vele Alnoch ezredes 418 hőssel együtt itt halt meg a császárért és a hazáért 1849. május 21.» Ez a fölirat, amennyiben Alnoch ezredesre vonatkozik, hazudság. Alnoch ezredes, a gyászos emlékü osztrák katona, ki Budavár megvételének reggelén levegőbe akarta robbantani a lánchidat, nem a várban halt meg, hanem attentátumának színhelyén.

A lánchíd felrobbantásának kísérletét ellentmondóan adják elő a szóbeli hagyományok, az egykorú hírlapok, a történetírók. Egyes szóbeli hagyományok szerint a robbantó kísérlet a budai hídoszlopon történt. E hídoszlopon, a vízmérő rovátkok fölött, egy nagy fekete folt van ma is; sokan azt hiszik, hogy ez a fellobbant puska nyoma, pedig nem egyéb, mint a hídról leszórt szemét és sár szennye. Mások a hídoszlop déli oldalán, a felső párkányhoz közel levő csorbulást gondolják a robbanás emlékének; holott azt a lyukat csak a Gellért-hegyről rosszul irányzott honvédségi lövedék ütötte a sósúti kőben. Némelyek a hídoszlopon egy vörösréz srófot mutogatnak: hogy az jelöli meg a helyet, a hol az Alnoch aknája volt; ez a sróf pedig csak arra való, hogy rá csavarják a nivelláló eszközt, mikor a hidon lejtőméréseket végeznek. Fürkészőbb elmék úgy gondolták, hogy az osztrák ezredes attentátumát a híd legérzékenyebb helyén: az egyik (és pedig a budai) lánckamarában követte el. Akadtam olyan emberre, a ki azt állította, hogy ő lent járt a lánckamarában, a hol még most is látni a rosszul készített akna robbanásától kiszakadt köveket, sőt a fehér kőfalon az ezredes vérének. Hevesi Lajos azt írja *Budapest és környéke* (Budapest, 1873) című, tévedésektől különben példásan ment könyvében: »Alnoch égő szivarját dobta azon löporos hordóba, mely a lánchíd oszlopába fűrt aknával vezeték által össze volt kötve.«

Csoportosítom az egykori hírlapok följegyzéseit. A *Pesti Hírlap* 1849. május 22-iki számában ez van: «A budai hídfőt Auer ezredes légből akará röpteni, hanem az csak keveset sérült, de a gaz barbárt eltalálta az isten boszuló keze, mert a felröptült pár kő őt sújtá agyon és csonkítja meg. Budára átmenni azonban még sem szabad.» Két nappal később ugyanez a lap ezeket írja: «Auer ezredes jellem volt. Bizonyos vesztére veté a mázsa löporral telt hordóba égő szivarát. Véghetetlen szerencsére csupán ezen egy hordó lobbant föl s nem a hídfőbe rakott többi tizenhárom is s így a hidnak csak igen csekély sérülése történt.» A kolozsvári *Honvéd* pesti levelezője a lap május 26-iki számában így ír: «Auer ezredes a hídfő aknáiban volt nagymennyiségű löport meggyújtotta, hogy a lánchidat légből röptesse. Azonban, talán mert állítólag Clark, a főmérnök, az irtózatot tervet meghiusítandó, titkon vizet öntetett a löporba, a hid igen kevésbé sérült meg. Hanem a gazember elvette érdemlett jutalmát, mert a felrepült egy pár kő agyon sújtotta.» Ábrányi Emil a Debrecenben megjelenő hivatalos lap, a *Közlöny* május 24-iki számában így ír: «Láttam az olasz ezredes holttestét, ki a hidat légből akará röpteni. Iszonyuan lakolt a gaz vandál büntetésért. Jobb karját és oldalát egészen elvesztette.» A *Pester Zeitung* május 24-iki számában ez van: «Hentzi és méltó kollégája Auer vagy Alnoch ezredes tegnapelőtt egész nap közszemlére volt kitéve a generalkommando épületében egy

folyosón, széttört székek, íróasztalok, cserepek, papirosok és rongyok között. Auer ezredes egy rézsút föltámasztott széttört ajtón feküdt. Ez a látvány egymaga alkalmas volt arra, hogy a pestbudai közönség bosszuérzetét kielégítse.» Néhány sorral alább: «Mint halljuk, Auer, vagy Alnoch ezredes saját kezével gyújtotta meg a puskaport, mert az erre kirendelt négy horvát nem akarta magára vállalni ez ocsmány műveletet.» Mint látható, az egykoru följegyzések még a merénylő nevét sem tudják s csak a *hídfőbe* rakott hordókat és aknákat emlegetnek, de igen határozatlanul, mert a hídfőhöz tartozik a lánckamara is.

Hasonlóképpen beszélnek az összes történetírók, sőt Görgey Artúr maga is ezt írja május 23-ki hivatalos jelentésében: «Az ellenség a győzelmes ostromlás végperceiben még az utolsó czudarságot is elkövette s a lánchidon alkalmazott aknákat (Mienen) elsütötte.» Hogy ezek az aknák, hordók hol voltak s hogy miképpen történt a gonosz kísérlet, arra nézve hallgat.

A lánchíd megsemmisítésének sötét gondolata nem Budavár elvesztésekor támadt az osztrákok fejében; rég forralták e szándékot, fenyegető és bosszúálló sakkhúzásnak tartva fönn a magyarok drága kincse, a remekmű megsemmisítését. Már április 22-én hirdetmény volt a falakon, mely szerint Welden tábornok kijelentette a hatóságoknak: ha a császári hadak békés és rendes kivonulása Budapestről háborítatik, kénytelen lesz a virágzó Pestet és a lánchídat elpusztítani. Hentzi a fenyegetést ismételte május 2-iki parancsában, a világ nyolcadik csodájának nevezve a lánchídat, melyet «vérző szívvel bár», de saját kezével röpít levegőbe, ha kell. Görgey Artúr a felhívásban, melyet válaszképpen Hentzihez intézett, ezeket írja: «Ha pedig ön az ugynevezett Budavárnak végsőig való megvédésével összekötendi a lánchíd megrontását, vagy Pestnek bombázását, honnét ön megegyezésünk folytán megtámadástól egyáltalán nem tarthat és mely tett nyilván csak alávalónak lenne mondható, akkor önnek becsületszavamat adom, hogy a vár bekövetkezett megvétele után az egész várórség kardra fog hányatni.»

Clark Ádám főmérnök (* 1814., † 1866.) e baljóslatu hírek hallatára elhatározta, hogy remekművét minden áron megvédi a pusztulástól. A tudomány fegyveréhez nyúlt: megnyitatta a zsilipeket, melyek a híd lánckamaráit összekötik a Dunával. Clark tudta, hogy a híd legsebezhetőbb oldala ez a két mély üreg, a hol a láncok végződnek s a hol a robbanó akna tönkre tehetné az egész szerkezetet. Megtöltvén vízzel a kamarákat, biztos volt benne, hogy ott többé semmi pokolgépet elhelyezni nem lehet. De hogy az osztrákok ki ne szivattyúzhassák a kamarákból a vizet: széttörette a szivattyúkat hajtó gőzgépek hengerét. Akkoriban még ilyesmit nem tudtak volna Magyarországon kijavítani, Clark tehát megnyugodhatott benne, hogy a rombolók semmi szín alatt sem férhetnek a lánckamarákba, a hol a híd négy akhillesi sarka van. Azzal ágyba feküdt budai lakásán, betegnek tétette magát s mikor Hentzi hozzá küldött, hogy az elárasztott kamarákat szárítsa ki, azt üzenve vissza, hogy mozdulni sem bír. A lánchíd megmentője tehát Clark Ádám: mert ha ő nem folyamodik e fogáshoz és az osztrákok lent a kamarában vettetik föl a láncok kapcsolását vagy az egész szerkezetet tartó gránitmasszát: a dicső alkotásnak vége van.

Hentzi látva, hogy a lánckamarához nem juthat, május 20-án délután puskaporos hordókat rakatott magára a hídra, azzal a szándékkal, hogy kint a szabad levegőn vetteti föl a lánchídat. A hordók a budai hídfőbe lefutó déli (tehát Budáról jobbkézt eső) lánc alá voltak rakva, azon a kettős vasrúdból álló rácson, mely a gyalogút és a kocsit között van. A hordók sora kezdődött azon a ponton, a hol a lánc a köoroszlánnál rézsutos földel alatt a földben tűnik el és tartott hat lánctag mentén, egész addig a lámpáig, mely a láncon mintegy két embermagasságban áll. Ezen a térségen mintegy tizenhárom-tizennégy közép nagyságú hordó férhet el. Hentzi a hordók tetejébe gerendákat és nehéz köveket rakatott, abból a célból, hogy az ellennyomást fokozza.

Gelich Rikárd tábornok könyvében azt az adatot találom, hogy Hentzi mást gondolva, még az nap elrendelte, hogy a gerendákat és köveket távolítsák el. Miért tette volna ezt? Vajjon azért, mert maga is sajnálta végképp megsemmisíteni a hidat és a megfélemlítésre és adott szavának beváltására elégnak vélte a puskaapor fellobbantását egymagát is? Ez homályos. Inkább bizonyosnak látszik, hogy a gerendákat és köveket nem szedték el a hordókról.

A felrobbantást igen primitív módon tervezték. Két deszkából összeütött, V átmetszetű csatornát készítettek és ezt a csatornát végigvezették a hídon a jobboldali vámházacskától a hordóig. A csatornát puskaporral kellett végighinteni; az volt a szándékuk, hogy a csatornának a parton levő végébe tüzet vetnek, mire a láng belerohan a hordókba és megtörténik a robbanás. A csatorna úgy volt egyes darabokból összerakva, hogy minden deszkahosszúságban meg lehetett szakítani egyszerű félretolással.

Érdekes és egészen ismeretlen adat az, hogy Hentzi eleve meg akarta akadályozni azt is, hogy a hidat esetleg kijavíthassák, ha a pusztulás nem lesz teljes. A Dunán egy hajó volt, teli a lánchídhöz való tartalék keresztgerendákkal. (A keresztgerendák azok a kovácsolt vas szerkezetek, melyek a láncszemekből lefüggő vaslécekhez vannak erősítve és a szó szoros értelmében vett hidat alkotják.) Hentzi ezt a hajót levontatta a soroksári Dunaágba és megfűratva elsúlyesztette. A magyarok később bűvárral szedették fel a keresztgerendákat, mikor a robbanás után pótolni kellett a híd hiányzó részeit.

Mikor május 21-én hajnalban a honvédek már-már fölhágtak Budavár falaira, Edelstadti Alnoch⁴² Alajos, a 23-ik gyalogezred ezredese, leküldött egy tüzért a lánchídhöz, hogy a puskaporos csatornát gyujtsa meg. Maga pedig kiállt a bástya fokára, ugyanarra a helyre, a hol ma a gőzsikló várbeli állomása van és várta: hogyan fog levegőbe repülni a lánchíd. A tüzér lesietett. De az ezredes hiába leste a robbanást. Azt idő mult, az első honvédek már a várban voltak, Hentzi keresztüllőve rogyott össze. Ekkor Alnoch maga rohant le a hídhöz, végrehajtani a rettenetes szándékot és beváltani Hentzi adott szavát. Gelich szerint egy honvéd nyomon követte, de az ezredes visszafordult és agyonlőtte üldözőjét. Más, szóbeli hagyományok szerint, a tüzért lőtte le, a ki nem gyujtotta föl a hordókat. A tanuk szeme láttára történt faktum az, hogy Alnoch a vámházacskánál észrevette, hogy a puskaporos csatorna félre van tolva; vagyis a pokoli szerszámot messziről nem lehet föllobbantani. Beszaladt hát a hidra, keresve, hol szakad meg a tűzcsatorna. Ez a pont közvetlen a hordók közelében, körülbelül három lépésre a kőoroszlántól volt. Alnoch Alajos kivette szájából az égő szivart és belevetette a deszkahosszaságu csatornába. Roppant durranással robbant föl a sok puskaapor. De a híd láncát nem sértette meg, csak tizenegy keresztgerendát szakított le, egyszersmind összevisszagörbítve egy csomó függő vaslécet. Alnoch felismerhetetlenné égett össze; Gelich szerint nem maradt belőle semmi épen, csupán bal keze, melyen a fehér katonatiszti kesztyű megpörkölődött. A levegőnyomás oly nagy volt, hogy egy ausztriai gránitfaragót, aki a jobboldali vámházacska mellett állott, nekilökött a kőfalnak s az ember szörnyet halt. Hogy a hordókon kövek is lehettek, arra egyrészt az egykori hírlapok közlése vall, mely szerint Alnoch ezredest kövek ütötték agyon; másrészt az a faktum, hogy a puskaapor nem fölfelé a láncra, hanem le a keresztgerendákra hatott, a hol az ellentállás kevesebb volt. A magyarok, mint említettem, bűvárral szedették föl a Dunába súlyesztett alkotórészeket és a kitépt tizenegy keresztgerendát gyorsan pótolták. A sietségben nem volt elég idő a vasgerendákon kellő számú lyukat fűzni; tehát épp csak a legszükségesebb srófokat alkalmazták. A tizenegy gerenda ma is ez állapotban van s bár teherbírása tökéletesen biztos, megerősítése még sem oly pontos, mint a többieké. Annyi bizonyos, hogy a pokolszerszám szerkesztése szerfölött együgyű volt s csak minden technikai ismeret nélkül való emberek gondolhatták, hogy a hidat megsemmisítheti. Közvetlen közelből való felgyújtásához kétségbeesett vakmerőség kellett,

⁴² Wurzbach szerint „Alnoch”. * 1799 szeptember 22-én Tolnán.

mert biztos volt, hogy a robbanás feltétlenül megöli azt, aki tüzet vet a puskaporba. (Ez adatokat Clark Ádám közölte Eckermann Ede főmérnökkel és Goldinger Vilmos műszaki segéddel, kik viszont nekem beszélték el.)

Clark Simon kisterennei gyógyszerész, Clark Ádám fia, most is őriz egy okíratot, melyből az derül ki, hogy két hónappal később Dembinski honvédtábornok akarta a hidat elbontatni. Ez az okírat így szól: *«An den Herrn Clark, Ober-Ingenieur bei der Pester Kettenbrücke. Haupt-quartier Pest, Juli (?) 1849. Sie haben die Kettenbrücke augenblicklich abtragen zu lassen, widrigenfalls bin ich genöthigt Befehle zu ertheilen, selbe zu zerstören.* Aláírva: Henrik Dembinski, *Feldmarschall-Lieutenant*. Láttam és helyeslem: Mészáros Lázár *altábornagy*.» Rajta piros pecsét Magyarország címerével, korona nélkül és e körirattal: „Dembinski Henrik, altábornagy”.

⁸⁵ Görgey Artur mindmáig egy súlyos kardvágás nyomát viseli a koponyája hátulsó részén. A sebhely most, negyvenhét év múltán, is oly érzékeny, hogy többnyire be kell fedni, selyem-kötéllel. Erről a sebről egy országszerte ismeretes kegyetlen mendemonda jár szájrul szájra; hogy t. i. ezt a nagy sebet egy honvédhuszár ejtette Görgey fején. A huszár ugyanis a komáromi csatában (1849 július 2-án napfelköltekor) a vezér mögött lovagolván, észre vette, hogy Görgey az ellenséggel titkos jeleket vált. Hazafias elkeseredésében hirtelen eltökélte magában, hogy az árulót legott megöli; és hátulról irtóztató csapást mért kardjával a koponyájára. A kard azonban félre csúszott s a seb nem lett halálos. E szörnyűségből nem igaz egy szó sem. Kétségtelen, hogy Görgey Arturt a komáromi csatában a körülötte száguldozó dsidások valamelyike sebesítette meg. Ő maga *Mein Leben und Wirken* könyvében e kardvágásról alig ír egynehány szót: [«hirtelen erős ütést kapok hajadon fejemre és érzem, hogy megsebesültem»] (II. k. 200. l.): ennyi az egész. Hogy ki vágta meg, arról nem szól. A seb bekötözéséről, melyet avatatlan kezek végeztek, már bővebben emlékszik meg. Ama huszár meséjét nem hiszi semmi komoly történetíró. Görgey e sebe miatt több napig nem avatkozhatott az ügyek vezetésébe s ezalatt nevezték ki Mészárost fővezérré s őt magát a hadügyminisztérium vezetésére hívták.

⁸⁶ Gróf Batthyány Lajos 1849 október 6-ára virradó éjjel, kivégzése előtt egynehány órával, takarója alá húzódva, sebeket ejtett nyakán, hogy a bitó gyalázata elől meneküljön. A felől nincsen hiteles adat: meg akarta-e magát ölni, vagy csak az volt a szándéka, hogy a nyakát összebebezzze. Ezzel is kikerülte a halál legmegalázóbb nemét, mert régi, hagyományos szokás - mely ellen még az osztrák sem vétett soha - hogy sebes nyakú embert nem akasztanak föl. Bennem a hitben való hit és a kegyelet mondja, hogy az a dicső mártir nem lehetett örült Fannius, aki a haláltól való félelmében megöli magát. Ő csak a hóhér kezétől borzadt. A fegyverek előtt másnap reggel fenséges hősiséggel tárta ki kebelét. Nevét nem az öngyilkosság árnyékával, hanem a vértanúság fényében adta át a magyar történetnek.

Arról sok mendemonda járt, hogy ki csempészte be a börtönbe az eszközt, melylyel Batthyány összebebezte magát. Csak a legismertebb verziót említem. E szerint a gyóntató pap vitt be az elítéltnak egy parányi kis kést a nyelve alatt; így sikerült kijátszania az öröket, kik még a cipője talpát is fölféjtették, mielőtt a fogolyhoz bocsátották. E mendemondáknak véget vett Eötvös Károly szép emlékezése gróf Károlyi Gáborról, ki az eszköz becsempészésének történetét így mondta el: «Haynau szeptemberben a fővárosba hozatta Batthyányt is, s bizonyos volt, hogy akasztófára ítélik. Nejének, nagynénémnek megengedték, hogy meglátogathassa, de anyámnak,⁴³ legközelebbi rokonának nem. Anyám azonban hőslélkü asszony volt s a porkolábot megnyerve, álöltözetben mégis meglátogatta szerencsétlen rokonunkat. Batthyány kijelenté anyámnak, hogy ő a gyalázatos kivégzést minden esetre ki fogja kerülni, csak titkon

⁴³ Gróf Károlyi Györgyné.

egy kis késre vagy törre van szüksége. A gondos titkolódzás azért volt szükséges, mert a gróf mellett éjjel-nappal felváltva két katonaőr volt s ezek minden öngyilkossági kísérletet nyomban meggátoltak volna. Volt anyámnak egy kis töre, acéltokban, keresztalakú. Markolatán Ádám és Éva alakja a kigyóval körülövezve; pengéje mintegy négy hüvelyk. A markolat végén pecsétnyomó az „ifjú Olaszország” e jelszavával „*ora e sempre*” Magyarul azt teszi: „most és mindig.” A hazafiak jelszava volt ez: örökké fentartani a független és szabad Olaszország eszméjét s örökké küzdeni érte. Anyám Velencében vette ezt két év előtt, amikor engem mint gyöngy, beteges gyermeket üdülni magával oda vitt. E tört anyám egy kis pihenő fejevándosba rejtette s így csempészte be a katonák szemei előtt Batthyány kezébe. A többit már jól tudod a történetből.»

«Félbeszakítottam elbeszélését», szól Eötvös Károly. «Azt mondom, hogy a történelmi hagyomány szerint valami gyóntató pap vitte be a tört gróf Batthyánnak. - «Ez tévedés», felelte barátom. «Volt igenis nálunk akkor egy Bourges nevű francia abbé, jezsuita atya, aki gróf Károlyi Sándor unokatestvéremnek volt nevelője s gróf Batthyánnak utolsó gyóntatója.⁴⁴ Alacsony, köpcös, kis szögletes fejű ember volt; sokat evett és sokat imádkozott. Batthyány kivégzése után úgy megijedt, hogy rögtön hazafutott Franciaországba. Többet nem is tudunk róla. A kis fejevándost anyám nem tudta visszaszerezni, de a tört visszaszerezte, néhány évig az én birtokomban is volt, de anyám elkérte tőlem s most is nála van szomorú, de becses emlék gyanánt.»

⁸⁷ Máig tisztázatlan kérdés: tudott-e Kossuth Lajos a szent korona 1849. augusztusában Orsova mellett történt elásásáról, s ha tudott: mit tudott.

Ipolyi Arnold a korona monografiájában az elásásról számos adatot közöl, melyek különösen azért fontosak, mert az egyik szemtanú: Házmán Ferenc (* 1810., † 1894.) előadásán is épülnek. - Mikor a kormány 1849-ben kénytelen volt Pestet újra elhagyni, Kossuth és Dusek azt kívánta, hogy a korona a fővárosban maradjon; de Szemere Bertalan ellenkezett és követelte, hogy a koronát elszállítás végett adják át neki. Így vitte Szemere a koronát Szegedre, hol már el akarta ásni egy lakatlan házban, majd július végén Nagyváradra, Aradra, Lugosra és Karánsebesre, hol a királyi ékességeket magában rejtő ládát Fülepp kormánybiztosnak adta át, azt mondva, hogy fontos iratok vannak benne. Fülepp vállalkozott, hogy a ládát elrejtípija, Hoffmann, egyik bányájában. De még sem cselekedte meg, mert nem kerülhette volna ki a bányászok figyelmét, s egy úri asszony, kinek udvarán menetközben etettek, azt kérdezte, hogy a szekeren levő ládában a magyar korona van-e? Mikor Fülepp ezt elmondta Szemerének, ez gyanakodott, hogy megbizottja csak ki akarja tőle tudni a titkot. A hadsereg már mindenfelé lerakta a fegyvert, tehát Szemere is a határra, Orsovára sietett és töprengedett: mi tévő legyen a koronával? Egyelőre egy lakatlan házban ásta el és tüzet rakott fölötte, hogy a friss ásás ne lássék. Közölte a dolgot gróf Batthyány Kázmérral, ki azt mondta rá, hogy törje össze a koronát, vagy vesse a Dunába. Szemere végre az elásásra szánta el magát. A súlyos ládával egy maga nem birt, beleavatta hát a dologba Grimmet, Házmán Ferenc helyettes államtitkárt és Lóródit, «ki becsületes magyar».

Házmán a dolgot úgy beszélte el Ipolyinak, hogy Szemere Bertalan Orsovára jövet titkolta a láda tartalmát s csak azt mondta, hogy fontos irományok vannak benne. Házmán nyíltan kijelentette, hogy ő a ládában a koronát gyanítja; mire Szemere azt mondta, hogy nem titkolódik tovább, ha már úgy is sejtik a dolgot; de nem tudja hova rejtetni a koronát, hát kénytelen lesz a

⁴⁴ Tehát nem az a Patzkó nevű, svecgelbség hírében állott, öreg, sánta, excentrikus pap, ki a belvárosnak ismert alakja volt, mert többnyire hajadonfőtt és vállán kockás plaiddal bicegett az uccán. Az egynehány éve elhunyt öreg különben előttem nem egyszer tiltakozott a közhiedelem ellen, hogy ő a Batthyány gyóntatója. «Nem mintha szégyen volna, de mert nem igaz.»

Dunába dobni. Házmán ez ellen állást foglalt; kinyilatkoztatta, hogy ő ezt a szándékot a többiek segítségével meg fogja akadályozni. Reá bírta Szemerét, hogy a koronát az elhagyatott házból bátorságosabb helyre vigyék. A korona ládája kis szekeren állott az udvaron. Házmán és Lórodi kimentek a vidékre, az elásásra alkalmas helyet keresni. Házmán, mikor visszajöttek, Egressy Gábor eladó lovait fogta a szekérbe, az alatt az ürügy alatt, hogy ki akarja őket próbálni. Mind a négyen felszállottak a láda mellé. Csilitos, vízjárta helyre mentek, az Oláhország felé vivő úttól balra. Itt ásták el a nemzet kincsét. Megjelöltek egy fát, mely a helylyel és a híddal háromszöget alkot. Grimm lerajzolta a helyet s a képet átadta Szemere Bertalannak. Szemere, mielőtt Viddinből menekült, közölte a titkot gróf Batthyány Kázmérral, Füleppel és később, Párizsban, gróf Teleki Lászlóval.

Házmán Ferencz elbeszélése és Szemere Bertalan gyanítása szerint, nyilván Kossuth is tudta az elásás helyét. Házmán Ferenc és Szemere Bertalan szerint később, Lóroditól értesült. Lórodi többekkel is közölte a titkot és mondogatni szokta, hogy a rejtekhelyet föl kellene földözni. Kossuth Törökországban kérdezősködött Házmántól a korona felől és látszott, fáj neki, hogy a volt államtitkár nem akarja őt beleavatni a titokba.

Szemere Bertalan egy kevesektől ismert névtelen verses pamfletjében⁴⁵ a Kossuthról szóló epigramm mellett ezt jegyzi meg csillag alatt: «Kifutásakor Kossuth a koronáról sem gondoskodott, sőt Budán akarta azt hagyni. Egy oktanál által csak Kutahiában értesíteték, hogy elrejtteni sikerült. Kossuth Londonba jutván utóbb, onnan embereket küldött Magyarországra a koronát felvenni és azt *neki* kihozni. Mint mindig, ekkor is rosszul választván embereit, közülök egy a kincset az osztráknak elárulta. Így vesztette ő el a hazát is, a koronát is.»

Helfy Ignác azt mondja nekem, hogy Kossuth Ada-Kalén volt,⁴⁶ mikor Szemeréék a koronát elásták; tudta, hogy a dolog megtörténik, de a helyet nem ismerte s talán nem közölték vele a titkot később sem. Helfy szerint teljességgel valótlán, hogy Kossuth a koronát ki akarta magának csempésztetni Londonba.

⁸⁸ Az már ma is kétségtelen, hogy a koronát pénzen megvásárolt ember árulta el az osztráknak. A feladás alkalmasint 1853 tavaszán történt. A Karger Titus őrnagyhadbíró vezetése alatt folyt hosszas kutatások szeptember 8-án reggel értek véget. Akkor pendült meg egy utászkatona ásója az 1608-ban készült pántos ládán. Nem lehet igaz, hogy a kutatókat a fákra vésett jelek és egy ott felelt órákulcs meg egy kapanyél vezette nyomra. A korona elrejtői csupán egy fát jelöltek meg, azt is úgy, hogy avatatlan szem ne lássa meg a rovást és a hely színén nem feledtek semmit. A megtalált kincseket hadi gőzösön Budára, onnan Bécsbe s aztán szeptember 20-án ismét Budára vitték, rendkívüli pompával.

Hogy a titkot kicsoda adta el az osztráknak, arról úgyszólván évről évre új mendemonda bukkanik föl. Nem közlöm a gyanúsítottak hosszú névsorát, mely csak sérthetne, de az ügyet nem tisztázná; azt azonban meg kell említenem, hogy, Helfy Ignác szíves magánközlése szerint, Kossuth körében mindig valami Balog nevű embert tartottak a korona eladójának. Holott a titok elárulója teljes bizonyossággal ismeretes és nem más mint Wargha István, az 1848-iki magyar kancellária titkára, később nagyváradi főjegyző.

Két kitűnő forrás állítja ezt. Az egyik Szontagh Pál, közéletünk e nagyérdemű alakja, ki fölhatalmazott engemet, hogy szíves közléseit adván, egyenesen őreá hivatkozzam. - Hajdúböszörményi Wargha István Pécskán⁴⁷, Aradmegyében született 1808-ban. Később oly kalandossá lett pályáját mint piarista kezdte, de 1830-ban, másodéves filozófus korában a rend előtt

⁴⁵ *Lombok és Töviskek*, forradalmi jellemképek, írta... Párizs 1854, in-6, könyvnyomtatvány, 73 számozott oldal.

⁴⁶ Ez tévedés. Kossuth augusztus 19-én már Viddinben volt, Szemere pedig 23-án ásta el a koronát.

⁴⁷ Nem Nádudvaron, Szabolcsban, mint némely forrás állítja.

is ismeretlen okokból kilépett. Előbb nevelő, majd gazdatiszt volt Bohus Zsigmondnál. Feslett élete és gyanús pénzkezelése miatt nem lehetett maradása az aradmegyei úri család közelében. Pestre költözött és hírlapíróskodott, különösen politikai és közgazdasági kérdésekkel foglalkozott. Mellesleg fiúnevelő intézetet tartott. Kiváló tehetsége oly figyelmet ébresztett, hogy a Magyar Tudóstársaság (akadémia) 1840-ben tagjává választotta. Kossuth Lajosnak egyik legbizalmasabb embere, és mintegy titkára volt. 1846-ig a *Pesti Hírlap*nál dolgozott; midőn Kossuth kéntelen volt ez ujságtól megválni, Wargha István lett szerkesztője a *Hetilap*nak, melyben azontúl Kossuth cikkelyei megjelentek. Wargha e lapot még 1848-ban is szerkesztette. Ekkor Kossuth fogalmazónak nevezte ki őt herceg Esterházy Pál Antal Bécsben székelő külügyminisztériumába, Szontagh Pállal és Henszlmann Imrével egyszerre. Hármójuk közül ő lett elsőben titkár. Mikor Windisch-Grätz bevette Bécset, november 12-én őt is elfogták hivatalbeli társaival együtt és 1851-ig Olmützben raboskodott. Kiszabadulva Pestre jött és igen rosszul folyt a dolga. Nyilván csak pártfogóinak adományaiból tengődött. Egy időben újra magánnevelőházat nyitott, de vállalkozásának bukás lett a vége. 1853. végén, a korona megtalálása után, egyszerre eltűnt; Londonba ment. Utazásának okát, előzményeit nem tudta senki; de suttozták, hogy 1853. tavaszán két amerikai járt nála és cipősarkukba rejtett levélkét hozott neki az emigráció részéről. Wargha magával vitte Londonba Dániel nevű fiát is, ki csakhamar a híres Longman könyváros cégnél nyert alkalmazást s ma is mint előkelő kereskedő él az angol fővárosban. Wargha István Londonban kalandos életet élt. Angol kereskedőházak megbízásából utazásokat tett Indiában és Khinában. Majd nagy trafikot nyitott, de belebukott. Később játékházat tartott és, mondják, sok pénzt harácsolt össze. Már itthon is nem egyszer kapták hamis kártyázáson. A beavatottak mint kétségtelen valóságot emlegették, hogy Wargha István a korona elárulásáért kapott pénzzel ment ki Angolországba. A ki csak ismerte őt, egy pillanatig sem kételkedett, hogy se jóban, se rosszban nem hívó ember léteire elkövethette amaz aljasságot. A hatvanas évek elején tért vissza Magyarországra. Egy ideig Pesten élt, árulgatta Kossuth amerikai bankóit, majd Nagyváradra költözött, hol, állítólag Lukács György polgármester befolyása révén, városi közigazgatási tanácsosnak, később az iskolaszék főkurátorának, 1872-ben árvaszéki ülnöknek és 1875-ben jegyzőnek választották meg. E tisztségében szolgált 1876. március 12-én, Nagyváradon elkövetkezett haláláig. Egyszer, mint sok nyelvet tudó embert, főkapitánynak is akarták, de ez állást nem nyerte el. Hírlapírói működése mindvégig nem szünetelt; magyarországi levelezője volt egy nagy angol ujságnak és gyakran írt politikai cikkelyeket a nagyváradai kormánypárti lapba. Haláláról a sajtó csak igen röviden emlékezett meg. A nagyváradai *Bihar*, melynek dolgozott, egynéhány sornyi hiányos életrajzában csak azt mondja róla, hogy «Kossuth egyik legmeghittebb embere volt, így például egyike azoknak, kik a szent korona elrejtésénél közreműködtek»[!]. A Nagyváradon megjelenő szélsőbaloldali *Szabadság* egyetlen egy sorral tudatta halálát. Temetésén a polgármesteren és négy tanácsoson kívül egy lélek sem jelent meg a város tisztviselői közül, a mit a *Bihar* megró. Ez is arra vall, a mit Lovassy Andor közöl velem, hogy t. i. Nagyváradon később mindenki tudta e kalandos élet titkát s a főjegyző neve csak «a koronás Wargha» volt. Wargha István, a korona elárulásával gyakran vádolták szemtől szembe is, és akárhány ismerőse nem akart vele kezét fogni, midőn Londonból visszaérkezett. Kerülték, mint a belpoklost; de azokban a körökben, a melyek nem ismerték vagy nem akarták ismerni viselt dolgait, kiváló tehetségeinél fogva igen kedvelt ember tudott lenni.

A Wargha István árulását bizonyító másik forrás Pétery Károly, a teljes hitelt érdemlő történetbúvár, ki az *Abauj-Kassai Közlöny* 1877 januárius 11-iki számában a következőket írta: «Szemere, midőn a koronát feltalálták, többeket gyanúsított az emigrációból, köztük Batthyány Kázmért is. Nekem mindig fájt, hogy nem lehetett nyilatkoznom e tárgyban, ki részletesen tudom a korona feltalálásának előzményét, részleteit s tényezőit. Minden részletezés nélkül, röviden csak annyit tartok szükségesnek kijelenteni, hogy a koronának a bécsi kormány, Wargha István feljelentése folytán jött nyomára. Ő ment le szeptember 3-án, egy

policzáj főnökkel a Bánátba s mutatta meg a helyet, hová Szemere három társával, öt évvel az előtt, 1849-ben, a koronát elrejtette. Wargha István mult tavasszal halt meg, mint nagyváradi főjegyző; 1848-ban az Esterházy herczeg külügyminiszteriumában volt miniszteri tanácsos. Több évig a korona megtalálása után Angliában lakott családjával. Mikor jött vissza és hogy lett városi főjegyző, nem tudom. A korona feltalálásának körülményeit rajtam kívül kevés ember ismeri. Itt csak annyit adtam elő, amennyi szükséges, hogy a gyanu árnyéka ártatlankat ne sujtson. A korona feltalálóját szükségesnek tartom felemlíteni, mert ez a titok aligha velem el nem hal. Kossuth bizta meg a korona felvételével és kiküldésével. Az osztrák rendőrség nyomára jött ezen kiküldetésnek. Warghát, midőn Londonból visszajött, Prágánál elfogták s Bécsbe vitték. Sokáig vallatták, végre négy havi vallatás és ígéret után elárulta a titkot. 150,000 forintot kapott a feladásért s ezzel Angliába ment ki, a hol szivarüzletet vitt s más spekulációba ereszkedett, mig rövid időn megbukott. Nekem bizalmas barátom volt; minden titkát ismertem. Igen ügyes, eszes ember volt.»

Szontagh Pál és Pétery Károly előadása között csak az a különbség, hogy Szontagh szerint Wargha István amerikai emisszáriusok révén értesült a korona hollétéről; Pétery szerint pedig maga járt kint Londonban s mint Kossuth küldötte tért vissza. Ismétlem: Helfy Ignác kereken tagadja, hogy Kossuth ki akarta magához csempésztetni a koronát. - Közlöm még azokat az adatokat, amelyeket Boleszny Antal orsovai plébános a Délmagyarországi történelmi és régészeti Múzeum-társulat 1889 május 23-iki közgyűlésén e kérdésről felolvasott:

«Mielőtt a korona feltalálását előadom, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy Szemerén, Házmánon, Lórodyn és Grimmen kívül tudta még gróf Batthyány Kázmér, gróf Teleki László, Fülep Lipót és Kossuth Lajos is Viddinben, hogy hol van a korona elrejtve. Szemere felfedezte gr. Batthyány Kázmérnak többszöri kérésére és pedig Viddinben már hatan tudták a titkot. Párisban gróf Teleki Lászlót avatták a titokba s így már heten voltak. Midőn Karger a Dunaparttól kiindulva az Allion-hegység irányában parallel-árkokat kezdett ásni, akkor az emigráció is tudta, hogy a korona rejtekhelye nem sokáig fog titokban maradni. 1852. évben a semleges területen is, mint mindenütt, nagy vízáradások voltak. Kossuth Magyarországra titkos ügynököket küldött, hogy a magyar korona rejtekhelye körül kémleléseket tegyenek; de ezek, mielőtt feladataiknak megfelelhettek volna, elfogattak és Bécsbe kísértettek. Itt ezen években minden a semleges területen átutazó magyart, ha nem volt biztos útlevele, elfogtak, azt átkutatták mezítlábig, kihallgatták és felkísérték. Az emigráció talán a múlt években is küldött le ügynököket, hogy a koronát kiássák és kiküldhessék, de azok is bizonyosan elfogattak, mert itt akkoriban számos elfogatások történtek. Kossuth 1853. évi május havában Wargha Istvánt küldötte Magyarországra, hogy a koronát rejtekhelyéből kiassa és kiküldje. Miután Wargha többé Kossuthnak hírt nem hozott, mert Prágánál elfogták és Bécsbe vitték, másokat is küldött ki és pedig egy fiatalabb egyénről az akkori hatóságok egyik szemtanuja azt állítá, hogy Konstantinápolyból jött és néhány napig Ada-Kálé várban tartózkodott, honnan a vidéket észlelvén, a semleges területre lépett, melyen a szerezsanok észrevették és elfogták. Ennél a vidéknek legkiválóbb pontjait, falvait, hegyeit és Ada-Kálét papírra lerajzolva találták cipőjében és mint igen gyanús ember Bécsbe kísértetett. Egy másik egyén pedig gőzhajón érkezvén Orsovára, a Csernahídon át a semleges területre akart menni, de a vámháznál létezett katonai örök visszautasították, mert helyhatósági különleges engedélye nem volt; azonban a Cserna torkolatánál a Csernán átúszott, de alig hogy a semleges területen mutatkozott, már is elfogták, a ki magát ugyan mentegette, de mint hasonlóan igen gyanús embert, Bécsbe kísérték.»

⁸⁹ A népek jogérzete, ha nagy sérelmet szenved, igazságszolgáltatást keres már itt a földön is, s ha nem talál: a képzetemhez folyamodik és szörnyű mesét költ a bűnös haláláról. Hiába húnyta le a szemét valamely átkos ember a jámborok nyugalmaival: legott kész a mendemonda, hogy rettentő volt a vége. Olvasóm ennek példáit találja e könyv 34-ik lapján.

Az Isten büntető kezét kereső magyar lélek iszonyú halált mér a legsötétebb emberre, Haynaura. Ma is sokan emlegetik még, hogy ez a vérengző szörnyeteg elevenen került a boncoló asztalra. Hirtelen halt meg, 1853. március 14-én éjjel, Bécsben. Másnap, a halál okának kiderítése végett, obdukciót hajtottak rajta végre. A bontás, mint rendesen, a koponya felfürészelésével kezdődött; de mikor a véső felpattantotta a koponya fedelét, az orvosok borzadva látták, hogy az agyvelő még lüktet, vagyis Haynau él. Az egyik orvos menten elájult. (Az ilyen természetű mendemondák mindig nagyon részletesek.) A másíknak azonban volt annyi lélekjelenléte, hogy felkapott egy hosszú kést s beleütötte az elevenhalott agyába, - megkímélni őt a viviszekció kínjaitól.

Hogy ez a borzasztó legenda nem a nép fantáziájából eredt, talán mondanom sem kell; mert bizonyos orvosi ismereteket tételez föl. Keletkezésére nyilván hatott Prévost d'Exiles abbé, a jeles francia író köztudomású esete. Az abbét a chantillyi erdőn, 1763. november 23-án, sétaközben, gutaütés érte. Parasztok élettelenül találták egy fa alatt. A bíróság büntettet sejtett s elrendelte az abbé felbontását. Mikor azonban a kirurgus belevágott a testbe, Prévost feljajdult és rögtön meg is halt: a bontókés ölte meg. S ez csak egy az elevenhalottakról szóló tömérdek sok borzalmas história közül, melyeknek azonban ritkán van annyi hitelök mint a Prévost abbé esetének.

⁹⁰ W. L. Hertslet *Treppenwitz der Weltgeschichte* könyvében (Berlin, 1895., 4-ik kiadás, 319. l.) ez olvasható: [«Midőn Ausztria 1859-ben olaszországi vereségei után alkotmányosan akart kormányozni, a magyar országgyűlés tudvalevőleg nem küldött delegátusokat a bécsi *reichsrat*ba. Erre az osztrák miniszterelnök, Schmerling (* 1805., † 1893.) állítólag ezt mondta: «*die Ungarn werden uns schon kommen, wir können warten.*» De valójában nem Schmerling mondta ez alkalommal: «*wir können warten*», hanem Deák magyar képviselő; Schmerling e szavakat egy más, jelentéktelen alkalommal, a sajtótörvény megvitatásakor (1862. október 22-én) használta. (Schmerling egyenes közlése.)»]

Schmerling e dologban magára nézve kétség nélkül igazat szolt; de, mi Deák Ferencet illeti, határozottan tévedt, mert a híres '*wir können warten*'-t Deák Ferenc soha sem mondta s ez a szálló ige osztrák eredetű. Ezt erősíti előttem Kónyi Manó, Deák életének egyik legkitűnőbb ismerője.

⁹¹ A Horvátországnak nyújtandó 'fehér lapot', melyről még a kiegyezés idejében annyiszor volt szó, mindenki, a ki csak írt róla, Deák Ferencnek tulajdonítja. Pedig e kifejezést a horvátokra vonatkoztatva, ha nem is egészen úgy, a mint közkeletűvé lett, Somssich Pál (* 1811., † 1886.) használta először s Deáktól soha sem hallottuk. Somssich 1861. május 18-án a képviselőház 'általános élénk tetszése, éljenzése és tapsa' közt (lásd a *Gyorsírói Napló*ban, 185. l.) ezeket mondotta: «És én a véleményben vagyok, hogy Horvátországgal újból egyezkedni fogunk, mindig föntartván számukra alkotmányunkban egy *tiszta lapot*, de soha az erőszakolás vagy a szemrehányás terére nem lépünk.» Azt az eszmét, hogy Magyarország nem akar Horvátországgal szemben erőszakkal eljárni, bőven fejtegette Deák Ferenc *Zágrábmegye körlevele és az egyesülés* címen, a *Pesti Napló* 1861. március 24-iki számában, tehát Somssich Pál beszéde előtt s alkalmasint innen eredt a hit, hogy a 'fehér lap' az ő mondása. Ez a kifejezés különben a régi '*charta bianca*' fordítása. («Tiszta pappiros, mellyen valakinek írott neve és pecsétje vagyon, a' végre, hogy arra az ötet kötelező írás reá tétessék.» Pápai Páriz.) A franciában: '*donner carte blanche: plein pouvoir*'.

⁹² Gróf Andrássy Gyula, a temperamentum, az ötletek s az eredeti forma embere, valósággal arra született, hogy szálló igék alkotója legyen. Maradt is utána vagy tíz szálló ige, a mi ritkább dolog, mint mikor valaki száz kötetet ír össze világéletében. Mert könyveket lehet mondva csinálni, de szálló igéket nem. E ritka adomány dicsőségével azonban vele jár az a baj, hogy a közönség hálásabb kelleténél és az ajándékért ajándékot ad; vagyis többé-kevésbé elmés, de mindig kellemetlen szálló igéket ken a szegény híres emberre. Gróf Andrássy Gyulának e bosszúságos dicsőségben elég része volt. Igazi szálló igéi mellett (v. ö. *Szájrul szájra* 106-111. l.) mindmáig közszájon forog egynéhány hamisítvány is.

Ilyen a híres *„mindent megkaptunk, a mit akartunk”*. Gróf Andrássy 1867. június 21-én a képviselőházban felsorolva a sikereket, melyeket az ország elért, így szólt: «Uraim, az országnak mindezen kívánatai teljesültek.» Az ellenzék fölkapta e büszke mondást és fegyvert kovácsolt belőle Andrássy ellen. A gyakori idézés aztán ezzé fordította ama nyilatkozatot: *„mindent megkaptunk, a mit akartunk”*. Midőn Tisza Kálmán és Simonyi Ernő 1870. március 19-én a képviselőházban ismét Andrássy fejére olvasták ama koholt szálló igét, a miniszterelnök végre igen határozottan tiltakozott ellene: «Én ezt sohasem mondtam. Itt a napló, szívesen átadom a képviselő úrnak, méltóztassék felolvasni. Én 1867-ben a következő szavakat mondtam:... (felolvasta a mondottakat)... Kérem, teljesültek-e az országnak ezen kívánságai? Igen-e vagy nem? És méltóztassanak megengedni, hogy elmondjam: ha én három évig engedtem azt, hogy az ellenzék lapjai és szónokai ezen rágódjanak, ennek csak az lehetett az oka, mert azt hívéim, hogy oly passzív téren állanak, hol az ily táplálékra szükség van.»

Európaszerte ismeretes a gróf Andrássy Gyulának tulajdonított *„politik von fall zu fall”* (esetről esetre való politika) szálló ige, mely oly jámborul őszinte, hogy még egy konzulnövendék se igen eresztene ki a száján. És a mondás az 1872-diki berlini memorandumnak forma és értelem dolgában egyaránt ferde magyarázatából ered. Andrássy, únva a német sajtó ízetlenkedéseit, a magyar delegáció 1878. december 14-iki ülésén a következő felvilágosítást adta róla:

«Mi volt a berlini memorandum? Szalonikiban a török lakosság fanatikus része a francia és német konzult megtámadván, legyilkolta. Ez eset egész Európában nagy visszahatást keltett. Egy találkozásnál Berlinben, hol az orosz fejedelem és minisztere keresztütlutaztak, arról volt szó, mit kelljen tenni, hogy ily esetek ne ismétlődjenek. Oroszország... ez időben igen messzemenő intézkedéseket hozott javaslatba, a török kormánytól tényleges garanciákat követelt és általában nézetei az első impresszió nyomása alatt sokkal messzebb mentek, hogysem azokat az osztrák-magyar kormány elfogadhatta volna. Tehát visszautasította azokat, s a visszautasítás eredményeképp jött létre az úgynevezett berlini memorandum, melynek lényege az, hogy ne a három hatalom egymás közt alkosson ilyen messzemenő intézkedéseket, a melyek következése talán éppen az lenne, a mit ki akarunk kerülni, t. i. a vérengzések ismétlődése, hanem *esetről esetre* egyezzenek meg a többi aláíró hatalommal arra nézve, a mit tenni kell. A három hatalom közt szándékolt radikális elhatározások helyett tehát így jött létre az elv, hogy *esetről esetre* az összes európai hatalmak fognak a követendő eljárásban megállapodni.»

Az sem igaz, hogy Andrássy gróf azt mondta: «Boszniát egy katonabandával s egy század huszárral fogjuk megszállani». Maga tiltakozott e koholmány ellen a magyar delegáció 1882. november 15-iki ülésén, mikor Szilágyi Dezső, reá olvasva e mondást, gyöngye katoná és gyöngye politikus színében akarta őt feltüntetni. (V. ö. *Szájrul szájra* 111. l.)

⁹³ Tisza Kálmán kereken tiltakozik a neki tulajdonított két híres szálló ige: az *„átkos közönség”* és a *„szegre akasztott elvek”* ellen. (V. ö. *Szájrul szájra*, 114-116. l.) Az igaz, hogy a képviselőház 1870. november 23-iki ülésén a delegációról ezt mondta: «Követelem azt, hogy éppen azért, mert ezen, meggyőződéseim szerint *átkos intézmény* természetében rejlik, hogy

ottan az ellenzéknek az ország érdekeinél fogva nem kell és talán nem is szabad jelen lenni, ne méltóztassanak ezen intézménynek hatáskörét mindinkább tágítani.» Deák Ferenc az ülés után Tisza Kálmánt négy szem közt megróttá az „átkos intézmény” kifejezéseért, melyet, úgy mondta, ellenzéki létére sem lett volna szabad kieresztenie a száján. Tisza azonban magát a közös ügyet soha sem nevezte „átkos”-nak. Azt a sok derűtséget keltő szálló igét, egy kis módosítás révén, Csanády Sándor (* 1814., † 1892.) csinálta és adta, törhetetlen következetességgel, Tisza Kálmán szájába.

Ugyancsak Csanády Sándor hirdette rendületlenül, hogy Tisza Kálmán, mikor 1875-ben «politikai hitelveit eladta,... oly szellemű, értelmű nyilatkozatot tett, miként... ő... nem adta fel a multban vallott politikai *hitelveit*, hanem egy időre csak félretette, illetőleg *szegre akasztotta* azokat». (Interpellációja 1885. februárius 7-én és május 13-án, mikor azt kérdezte: «hajlandó-e miniszterelnök Tisza Kálmán úr félretett politikai hitelveit a szegről leakasztani?») Tisza Kálmán 1894. szeptember 2-án, Nagyváradon kijelentette Beöthy Algernon képviselő előtt, kit e kérdés kiderítésére fölkértem, hogy ő soha semmi szegreakasztást nem emlegetett.

⁹⁴ A magyar szent koronát és a többi koronázó jelvényeket 1880. május 9-én és 10-én a törvényhozás engedelmével tudományos vizsgálat alá vetette egy tudósokból és szakértőkből álló bizottság. E vizsgálat alapján írta meg aztán Ipolyi Arnold püspök a szent koronáról szóló és 1885-ben, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent nagy monografiájának műtörténeti részét. A Buda várában az ország kincsei körül két napig folyt munkálkodást az egész nemzet kegyeletes érdeklődéssel kísérte. Az *Egyetértés* című lap május 13-iki számában aztán mindenki döbbenve olvasta a következő sorokat:

«*A budai várban őrizett korona nem Szent István koronája. Ezt a meglepő tudósítást vettük teljesen megbízható forrásból. A legújabb tudományos szakvizsgálat - értesülésünk szerint - kideríté, hogy az úgynevezett szent koronának alsó abroncsa ugyan bizanci mű és semmi ok sincs kételkedni azon történelmi hagyomány teljes alapossága felett, hogy ez csakugyan Dukász Mihály bizanci császárnak Géza árpádházi herceg részére tett ajándéka; de az kétségtelen, hogy azon felső kupola, melyet eddig sok századon át Szent István koronájának tartottak, eredetileg sem korona nem volt, sem Szent Istvánnak nem ez volt koronája, következésképp ezt, mint koronát, Szilveszter pápa nem ajándékozta Szent Istvánnak. A felső kupolát képező belső érclemez sokkal későbbi mű s azon négy párhuzamos lemez, mely a kupolán keresztet képez s melyen a nyolcz apostol zománczban van ábrázolva, igen becses s óriási műértéket képviselő római mű ugyan a tizedik századból, de e lemezek csak valamely reliquia-edény ékítésére voltak szánva eredetileg s csak később és megcsonkítva forrasztattak a Dukász Mihály-féle abroncshoz, a mikor is a zománczok eltöredeztek, miután a vízszintesen készített lemezeket, hogy a korona mai kupolaalakja előálljon, meg kellett félkörűre hajlítani. - Ebből kétségtelen, hogy Szent Istvánnak Szilveszter pápa által ajándékozott koronája nyomtalanul elveszett, s hogy a mostani korona nem az, melyhez a magyar nemzet nyolczszáz év óta kötő rajongó hitét és lelkesedését.»*

A sajtóban legott izgalmas vita támadt a kérdésen. Beszéltek *pro et contra*, emlegettek zűrzavaros legendákat és sejtéseket. Azok jártak el leghelyesebben, a kik rögtön eszébe juttatták a közönségnek, hogy ez a meglepő ujság voltaképpen régi dolog: már Décsy Sámuel is pengeti a koronáról írott monografiájában. Décsy szerint a II. Szilveszter pápa küldte koronát István kanonizálása (1083.) után a szent király tetemeihez tették a koporsóba. E koronát aztán 1440. július 17-én kivették a székesfejérvári sírból, hogy I. Ulászló fejére tegyék; mert az igazi korona akkor Albert özvegyének, Erzsébetnek kezében volt. A szertartás után azonban az ereklyét visszatették a fehér márvány koporsóba és a török dúlaskor Szent István hamvaival együtt elveszett. Mindebben az a fő kérdés: csakugyan a II. Szilveszter pápa koronája volt-e a szent király sírjában? Hihető-e, hogy a nemzet ezt a drága kincsét, örök

időkre lemondva róla, koporsóba zárta legyen? Vagy ha mégis megtette: miért volt minden időben a nagy szimbolum és a szent korona épp az a diadém, a mely Szent István fejét soha sem érintette; a székesfejérvári sírban heverő igazi Szent István koronája pedig csupán minden közjogi jelentőség nélkül való pusztá ereklje, melyhez csak a másik korona híján nyúltak, s a mely a koronázásnak nem adott teljes érvényességet?

Az akkori vitatkozók ebből a szempontból nem beszéltek. Május 15-én az *Egyetértés* csak annak ismételéssel védte közlését, hogy a korona felső része kétség nélkül valamely nem királyi ékességnek szánt zománcműből készült, és sem a szerény Gézáról, sem az áhítatos Szent Lászlóról nem tehető fel, hogy a szent koronát a Dukasz Mihály diadémjának kedvéért összedarabolni, megcsonkítani engedje. Az archaeologiai vizsgálat végső eredménye függőben hagyja a régi kérdést: eredetileg koronának készítették-e a római zománcművet, vagy II. Szilveszter valamely ereklyetartó, oltárpredella, antependium vagy könyvtábla keresztalakú emailremekéből csináltatta a koronát. Erre vallanak a hajlítás, törés, repedés nyomai és különösen az, hogy a legfelső, középső lemezen, mely a Krisztust ábrázolja, durván fűrt lyuk van a kereszt csapja számára, épp az Üdvözítő testében. Így aligha rendezi dolgát az ötvösművész, ha az a föladata, hogy koronát készítsen. Igen valószínű, hogy csakugyan valamely régi tárgy átalakítása történt itt. De viszont mi lehetetlenség van benne, hogy a pápa egy nagybecsű és esetleg ereklyés jelentőségű zománcműből formáltatott koronát a magyar fejedelem számára? Ipolyi Arnold szerint a lemezek belső részén látható repedések s a tíz primitív erősítő kapocs mind későbbi dolog; a javításokra a korona viszontagságainak révén lett szükség. Hogy a felső korona nem az, a melyet II. Szilveszter pápa küldött Istvánnak, semmi komoly ok szerint nem lehet állítani.

II. A RÉGI KELET.

⁹⁵ Mik a piramisok? Királyi temetkezőhelyek. Ezt ma már bizonyosan tudjuk. De amíg idáig jutottunk, sok mendemonda járt a világ e legrégebb és leghatalmasabb épületei körül; sőt a tudományos mendemonda még ma is kísért a tájékukon. Plinius szerint háromféle találgatás van: a piramisokat a királyok vagy gazdagságuk fitogatása végett építették, vagy azért, hogy kincseiket ne legyenek kénytelenek örökökre hagyni, vagy hogy a nép ne heverjen dologtalanul. Az Egyiptomba törő perzsák azt hitték, hogy a piramisok méhébe kincsek vannak rejtve és kutatták is a drágaságokat. Ez épp most ezer esztendeje történt; a királysírok már akkor is fel voltak dülva. Némelyek szerint a piramisok csillagvizsgáló tornyok voltak; akik ezt állították, nem gondolták meg, hogy a piramisokra, sima, csiszolt kőburkolatuk miatt, nem lehetett fölmenni, hogy a három óriás épület mellett az apróknak egész tábora van és hogy a Niluson túl a jóval magasabb Mokattam-hegység arra a célra sokkal alkalmasabb. Mások a József bőséges esztendeiben termett gabona granáriomainak tartották a piramisokat. Persigny herceg (J. G. Fialin) *De la destination et de l'utilité permanente des pyramides d'Égypte* (1843) könyvében azt mondja, hogy e hatalmas körakások a sivatag futóhomokjának felfogására valók. Mahmud bég, az alkirály udvari csillagásza, 1862-ben azzal a fölfedezéssel állott a francia akadémia elé, hogy a piramisok azt az eseményt örökítik meg, mikor a Sirius csillag Kr. e. 3300-ban áthaladt a gizei déllőn. De mégis legmeglepőbb és legbolondabb Piazzzi-Smith skót királyi csillagász, az edinburghi obszervatórium igazgatójának 1867-ben világgá bocsátott theoriája. E szerint a nagy (Keopsz-) pirámis voltaképpen mértékegység; a méterrendszer van meg benne, melleleg pedig az angol hüvelyk és a régi porosz rőf is. Kifejezi egyszersmind a föld sűrűségét és a föld felületének közép-melegét. Megtaláljuk benne az időegységet is, valamint a hét napjait. Építették pedig a nagy pirámist a zsidók, a pátriárkák idejében. Piazzzi-Smith theoriájának Angolországban vannak hívei; nálunk azonban aligha fog akadni egy is. Voltak olyanok is, akik azt hirdették, hogy a piramisok szabadkőműves templomok és belsejökben a mindenféle aknák, alagútak, mélységek a próbatételre szolgáltak.

⁹⁶ A piramisokról szóló mendemondákhoz tartozik az úgynevezett *múmia-búza* dolga is. E század huszas éveiben híre terjedt, hogy a piramisokban volt régi koporsókból, a múmiák mellől, négy-ötezer éves vetőmagvak kerültek ki, melyek - különösen a búza - mesés bőséggel fizetnek és kitűnők. Azonnal kész volt a legenda is: hogy ez a búza Egyiptom «hét bő esztendejében» (Mózes, I, 41) termett; mikor aztán hozzánk is került múmia-búza, mindenkinek feltűnt (egy kis fantázia segítségével), hogy az úgynevezett «istenkép» ezeken a búzaszemeiken olyan jól látszik, mint semmi más búzán. Ez az «istenkép» úgyszólván vidékenkint más-más; hol Krisztus, hol Mária, hol a madonna a gyermekkel és mint Kálmány Lajos (*Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban*, Szeged, 1893) hiszi, pogány magyar eredetű [?] képzelgés.

Alphonse de Candolle *Termesztett növényeink eredete* művében (fordította Pavlicsek Sándor, Budapest 1894.) azt írja a múmia-búzaról: «... a régi egyiptomi koporsókból kikerült magvaknak semmiféle fajtája sem csirázott ki, ha még oly gondos kertészek vetették is el. Nem mintha lehetetlen volna, mert a magvak annál jobban megmaradnak, mennél inkább elzárva a levegőtől és mennél inkább óvottak a hőmérsék és nedvesség változása ellen, a régi egyiptomi emlékekben pedig bizonyosan megvannak ezek a feltételek; tény azonban, hogy az e régi magvakkal történt kísérletek soha sem sikerültek. Legtöbbet beszéltek Sternberg

grófnak Prágában tett kísérleteiről⁴⁸, aki szavahihető utazó állítása szerint múmia-koporsókból kikerült magvakat kapott. E magvak kettejére azt mondják, hogy kikeltek; de meggyőződtem, hogy Németországban jól beavatott emberek csalást sejtene, amelyet vagy az arabok, akik olykor mai magvakat (még kukoricát is, amely pedig amerikai növény!) csúsztatnak a sírokba, vagy a tiszteletreméltó Sternberg gróf alkalmazottai követek el. A kereskedésben *múmia-búza* néven kapható termés régi eredetét soha semmivel sem bizonyították.»

⁹⁷ Théba közelében, a Nilus balpartján van a két világhírű Memnon-szobor, e húsz méter magas kolosszusok. Ülő helyzetben ábrázolják III. Amenhotep királyt, ki Krisztus előtt másfélszáz évvel élt. E szobroknak természetesen semmi köze sincsen Memnonhoz, a görög mondahőshöz, Tithon és Eos fiához, ki Priamos szövetségese volt és Trója előtt Akhilleussal vívott párbajban elesett. Hogy a görögök e kolosszusokat Memnon képeinek tartották, az egyiptomi *mennu* (emlékszobor vagy épület) szó félreértéséből ered. Az óriás kőbálványok és Memnon között még nagyobb összefüggést kezdtek látni a görögök, mikor híre terjedt, hogy az északi szobor napkeltekor zeng; azonnal megtermett a monda, hogy Memnon az ő anyját, Eost, a hajnalt, szomorú, édes szózáttal üdvözlí. A szobor zengése alkalmasint a krisztusi érával kezdődött, mikor a kolosszus felső részét a földindulás ledöntötte; és a tünemény csak mintegy két századig mutatkozott, mert mikor Septimius Severus (193-211) a leomlott részeket visszahelyeztette, a szobor nem szólt többé. (Mesebeszéd hát, amit Strabon ír, hogy Kambyzes, megtudandó a tünemény nyitját, a szobrot derékban ketté vágatta.) A csonka kolosszus zengéséről számos reá vésett görög, latin és egyiptomi verses és prózai fölírat tanuskodik. Ezek mind a tünemény csodájára oda utazott turisták jegyzetei. Például a szobor bal lábán ma is olvashatók e deák sorok: «Én P. Sabinus, hallottam Memnon, másképp Phamenoph szózatot szobrának isteni hangját, a kegyes Sabina királyné (Hadrianus felesége) társaságában. A nap útjának első órájában volt, Hadrianus uralkodásának tizenötödik évében.»

A tünemény az összes tanuságok szerint az volt, hogy a kolosszus, mikor a kelő nap sugarai ráestek, olyas módon zengett, mint az elpattanó húr. Akik ma írnak e dologról, mind azt mondják, hogy a fenomént könnyű megmagyarázni: a kavics- és quarc-eres homokkő éjjel a hűvösségtől és harmattól összehúzódott, mikor pedig reggel rásütött a nap, hirtelen megmelegedett és kiterjedt; ekközben repedések támadtak benne s ezekkel a repedésekkel járt a zengés. Bizonyos igaz, hogy Egyiptomban, különösen a már szubtrópusi tájakon, az éjjeli és nappali hőmérsék között erős különbség van s az alkonyat és a hajnal igen rövid; a nap úgyszólván átmenet nélkül nyugszik és kél. Hogy azonban ez a forró éghajlat alatt mindenütt, minden nap előálló gyors hőmérsékletkülönbség kovakövet repeszsen, én - kellő tisztelettel azok iránt, akik állítják - nem hiszem. Mert ha ez törvény volna, akkor a világ trópusi tájain minden reggel zengenének a kovakövek s a tünemény alig lenne feltűnőbb a hajnali kakas-kukorékolásnál. Mi volt a Memnon-kolosszus szózata? Csalás vagy a tüneményt leső turisták autoszugesztioja, mely a dolog terjedő hírével, lelki járvánnyá lett, mint ahogy csodatévő kút fenekén ma is százan látják a szentképet? Aligha fogjuk megtudni valaha. De azt hiszem, a tudatlanság megvallása okosabb dolog az *obscure per obscurius* magyarázatnál. A Memnon-szobor tompa zengését különben ma is hallani, mikor az arab kalauz nagyot üt kalapácsával a kemény köre.

⁹⁸ A legveszettebb pazarló, akiről a történet tud, mégis csak Egyiptom szépséges királynője, Kleopátra, aki egy hétszázötvenezer forintos gyöngyszemet olvasztott föl ecetben és megitta.

⁴⁸ *Flora*, 1835. p. 4. (De Candolle jegyzete.)

A dolog úgy történt, hogy Kleopátra fogadott⁴⁹ Antoniusszal, hogy egy ültő helyében tíz millió sestertiusba (egy millió kétszázezer forintba) kerülő vacsorát fog elkölteni. A királyné, a fogadást megnyerendő, ecetben akarta felolvasztani két fülön függő remek gyöngyét. Az egyikkel meg is cselekedte ezt a barbárságot; de mikor a másikat is meg akarta semmisíteni, a döntő bíró, Lucius Plancus, Antonius egyik vezére, közbe lépett és kijelentette, hogy a fogadásban Kleopátra a nyertes, amit aztán rossz ómennek ítélték Antoniusra nézve. (Plinius, *Historia naturalis*, 9, 35.) A gyöngy nem egyéb egy kevés állati matériával kevert szénsavas mésznél; tehát valósággal felolvad az ecetben. De az ecetnek igen erősnek és forrónak kell lennie, különben az olvadás - kivált ha a gyöngy nem apró - órákba kerül. Ezt az ellenvetést megtette már Lancelotti is, *Farfalloni degli antichi storici* című könyvében. (Venezia, 1636.) Ma már a kritikusok legtöbbször pusztán anekdotának ítélik Kleopátra e híres pazarlását; de alig jutott valakinek az eszébe az a fontos ellenvetés, hogy az asszonyban a hiúság mellett lakozik egy szinte azon hatalmú szenvedelem: a finnyáság. Az erős ecet, melyben - higgyük - felolvadt egy darab szénsavas mész, azaz gyöngy, cudar, rabvallató ital. Kleopátráról, és minden genialis szép asszonyról hiszem, hogy könnyen dob ki az ablakon kincseket; de hogy meszes ecetet igyék, azt nem hiszem, nem én, ha még Plinius írja is.

⁹⁹ Ki nem látta, aki valaha Egyiptomban járt, a Kleopátra kígyóját? Kairóban az előkelő angol vendégfogadók előtt déltájt, mikor az uraságok megreggeliztek, mindig ólálkodik egynehány arab vagy indus kígyóbüvölő, aki kosárból sípszóval csalja ki az áspist, vagyis Kleopátra kígyóját, az egyiptomi pápaszemes kígyót (*Naja haje* Merr.). Ez az öldöklő állat komédiássá aljasított mivoltában teljesen ártalmatlan, mert mérges fogait kitördösték. A sípszóra (vagy talán inkább az eleség reményében) előbúvik a kosárból és felfújja széles, lapos nyakát, egy kis ennivalót koldulva gazdájától; az európai nézők pedig borzadozva gondolják el, hogy ez az állat, amelylyel Kleopátra halálra maratta magát, mint azt Shakspeare oly dicsően írta meg az utolsó felvonásban. Csakhogy igaz-e ez a dolog? Plutarchos szerint Kleopátra már eleve kipróbálta az áspis mérgeinek hatását halálra ítélt rabszolgákon és meggyőződött, hogy az áspis mérge gyorsan és fájdalom nélkül öl. Rabirius, a költő, szörnyű dolgokat ír e kísérletekről. De az egykorú följegyzések mégis kétségbe vonják, hogy a királynő a halálnak e nemét választotta. Horatius ugyan ezt írja Kleopátráról, hogy

*Ausa et iacentem visere regiam
Vultu sereno, fortis et asperas
Tractare serpentes, ut atrum
Corpore combiberet venenum*

Propertius pedig:

*Brachia spectavi sacris admorsa colubris
Et trahere occultum membra soporis iter.*

És jöllehet a két költő szinte kortársa volt Egyiptom szép királynőjének: a mai kritika nem fogadja el, hogy Kleopátra ily módon vetett véget életének. Georges de Château-Renard

⁴⁹ Anekdotacsinálók nem egyszer használták föl ezt a pompás motívumot, hogy az emberek fogadnak: ki tud jobban tékozolni? A sokból csak a magyar vonatkozásút említem: Bécsben egyszer (mikor?) jutalmat tűztek ki annak, aki egy bálon a legdrágább ruhában jelenik meg. A versengésben részt vett a cinikusságáról híres Sándor gróf (melyik? a merész lovas gavallér? arra nem igen illik ez a mese) és ő nyerte meg a jutalmat, jöllehet durván összeöltögetett, hitvány vászonzubbonnyban jelent meg a fényes úri nép között; mert zubbonya Corregionak vagy tudom is én melyik világhírű művésznek egy felbecsülhetetlen értékű - és barbárul megsemmisített - képéből volt szabva.

1846-ban az orléansi irodalmi társaság előtt fejtegetve e kérdést, arra a konklúzióra jut, hogy Kleopátra és udvari hölgyei méreggel etették meg magukat. (V. ö. E. Fournier, *L'esprit dans l'histoire* Páris, 1883; 11. l.) Bizonyosat nem tudni, mert a királynét már halva, két hölgyét pedig végső vonaglásban találták. Augustus diadalmenetében azonban, Plutarchos szerint, képet vittek, mely Kleopátrát karjára tekergődzött áspiskígyóval ábrázolja; ez nyilván hálás tárgy volt a képírónak.

¹⁰⁰ A mai szkeptikus világban a találmányok történetírói szinte végképp ki akarják küszöbölni a nagy vívmányok históriájából a véletlenséget. Pedig hiába, ennek a vak és buta dolognak mégis része van a legtöbb találmány keletkezésében. Bell mondhatta: «Én most ki akarom találni a telefont», mert az ő találmánya nem egyéb az elektro-mágnességnek egy alkalmazásánál. De Oersted nem mondhatta: «Én most föl akarom fedezni az elektro-mágnességet», mert a természet ez erejének létéről fogalma sem volt. Pusztán véletlen mutatta meg neki, hogy az elektromosság a mágnesűre hat. És mi ebben a szégyelnivaló? A véletlenség kicsinylésére a nagynak nagyításában való gyönyörködés viszi az embert. Szinte csoda, hogy nem akadt még író, aki azt állítsa, hogy Kolumbus e szavakkal indult el Palosból: «Megyek Amerikába!» A halhatatlan génuai bizony nem tudta, hogy ő új világrészt fog fölfedezni; sőt egész életében azt hitte, hogy ő csak Ázsiának egy ismeretlen részébe jutott.

Mi okunk volna kételkedni benne, hogy Archimedes fürdőjébe szállva fedezte föl a törvényt, mely szerint akármely folyadékba mártott test annyit veszít súlyából, mint a mennyit nyom a helyéből kiszorított folyadék? Ezt a törvényt elvégre is nem lehet bebizonyítani kísérlet nélkül. A gőzgép feltalálójának miért ne adhatott volna ötletet a fazék födelét emelgető pára? Kétségtelen, hogy a melegített levegővel töltött léggömb első gondolata akkor támadt a Montgolfier-testvérekben, mikor egyszer annonayi papirosalmuk mellett hulladékokat égettek el s egy ócska papiroszacskó felpuffadva szállt föl a lángok közül.⁵⁰ Böttger a paróka lisztezésére való porban lelte meg a porcellánföldet, mikor aranyat kutatott benne. A foszfor fölfedezését is alkimista kísérleteknek köszönjük. A fotográfia úgy keletkezett, hogy Niepce a rézkarcolásnak valami új módját kereste camera obscurába tett kátrányos lemezekkel. Az érintkezéses elektromosság megismerését Galvani az ő híres békacombjainak köszöni. Miért volna lehetetlenség, hogy a messzelátó akként keletkezett, hogy egy hollandiai pápaszemcsináló, Lipperstey, kis fia két üveglencsével játszva, egyszerre fölkiáltott: «Nini, édesapám, lejött a toronyrul a kakas!» mert a lencséket véletlenül kellő távolságban tartva, a torony csúcsára nézett rajtok s igen közelnek látta. Nobel véletlenül keverte a salétromsavat a glicerinnel, s az így keletkezett robbanó szer mindjárt le is szakította egynehány ujját. A híres kiel professzorról, Esmarchról nevezett rugalmas pólyát, mely annyi embervér hiábavaló ontásától szabadította meg az amputáló orvosokat, mondják, egy kórházi szolga gondolta ki aközben, hogy gumi harisnyakötőjével játszott.

¹⁰¹ Szóval a véletlenséget nem lehet egészen számkivetni a találmányok történetéből. De a véletlenség is csak addig ér valamit, amíg a józan ész és a tapasztalat nem mond ellene. Amit például Plinius (*Historia naturalis*, 36, 26) az üveg véletlen föltalálásáról mond, végesvéig mendemonda. Ez igen ismeretes mese szerint Szíria partján, a Karmelhegy lábánál, ahol a Belus folyó a tengerbe szakad, hajdan egy salétromszállító-hajó feneklett meg. A hajósok főzni akartak, de nem volt kő, amiből tűzhelyet lehessen csinálni; hát nagy salétromdarabokat raktak a fazék alá. Mikor a salétrom megtűzesedett és elegyült a tenger fővenyével, tiszta,

⁵⁰ A budapesti sajtó 1896. januárius 11-én egy hangon, nagy örömmel adta hírül, hogy Stefán Kálmán csáktornyai földmérő «az eddigiektől teljesen elütő», gáz helyett melegített levegővel töltött léggömböt talált ki. Mily kár, hogy a magyar Montgolfiert a két francia Montgolfier már jó rég (1783.) megelőzte a léggömb legelső formájával, a meleg levegővel töltött balonnal! Charles hidrogénes gömbje csak egynehány hónap múlva következett a Montgolfieréké után.

átlátszó test keletkezett: az üveg. Bizonyos igaz, hogy a salétrom és a főveny keverékéből előállhatna valami üvegszerű test, ha a keveréket igen magas hőfokig hevítenék; de a nyílt tűzhely lángja mellett nem olvadhat össze semmi szín alatt. Ha az üveg föltalálása *ettől* a véletlenségtől függ vala: mai napig nem ismeri a világ ezt a vívmányt.

¹⁰² Az alexandriai könyvtárt I. Ptolemaeus Soter alapította Kr. e. 300 körül, a Brucheion nevű városrészben. Első őre phaleroni Demetrius volt. Aulus Gellius és Ammianus Marcellinus szerint vagy hétszázezer tekercs volt benne; későbbi írók kilencszázezerre is becsülik a tekercsek számát. Mikor a brucheioni könyvtár négyszázezer darabra szaporodott föl, Serapis templomában fiókot állítottak neki, melyben csakhamar háromszázezer tekercs volt. A brucheioni könyvtár akkor égett el, mikor Julius Caesar Alexandriát megvette. (Kr. e. 48.) A Serapeion-beli még a pergamumi királyok könyvkincseivel is gyarapodott; e könyveket Antonius ajándékozta Kleopátrának. Ez a gyűjtemény 389-ben a keresztyén türelmetlenségnek esett áldozatául. (Theophilus alexandriai püspök.) A VI. század elején rekonstruálták valamelyest, Abulfarads (Bar Hebraeus, voltaképpen Gregorius Abulfarads ben el Arun; † Aleppóban, 1286. mint püspök) egyik történeti művében azt írja, hogy ezt a könyvtárt Amru vezér égettette föl, midőn az arabok 640-ben Alexandriát elfoglalták. Előbb azonban megkérdezte Omár kalifától: mi tévő legyen e gyűjteménnyel; mire a kalifa azt felelte: «Ha azokban a könyvekben az van, ami a Koránban, akkor fölöslegesek; ha pedig más van, akkor veszedelmesek, e szerint meg kell semmisíteni őket.» Amru tehát, írja Abulfarads, kapta magát és fürdőket fűtetett a tekercsekkel; teljes fél évig tellett belőlük.

A mohamedánusok mindig tagadták, hogy Omar kalifa azt a durva és kába nyilatkozatot tehette volna, melyet Abulfarads tulajdonít neki. Hogy az iszlám a Koránt kivéve minden könyvet elátkoz, csak tudatlan emberek mondhatják, akiknek az arab irodalom és tudomány fényéről fogalmuk sincsen. Az alexandriai fürdőknek könyvekkel való fűtése mendemonda. Christian Gottlob Heyne, az érdemes német régiségbúvár és filologus már 1786-ban megvédelte az arabokat e vád ellen. Alexander Humboldt *Kosmos*ában szintén mithosznak mondja e pusztítást, nemkülönben Ranke. Ezek az erkölcsi okok nyomósabbak annál a föltevésnél, hogy 640-ben, mikor az arabok Alexandriába törtek, ott már nyoma sem volt a könyvtárnak; gyöngé cáfolat az is, hogy négyezer fürdőt (d'Herbelot és mások szerint annyi volt a városban) nem fűthettek fél évig csupa pergamennel. A fürdő az iszlámban vallásos intézmény és mint ilyen változatlan. Soha sem volt a keletnek városa, ahol négyezer fürdő lett volna. Sok, ha azt mondjuk, hogy magának Konstantinápolynak, az iszlám legnagyobb városának is, kétszáz fürdője volt vagy van egyszerre. Az alexandriai négyezer fürdő képtelen nagyítás; tehát okos cáfolatnak nem alkalmas. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha azt hiszszük, hogy, mikor az arabok betörték Alexandriába, ott a kétszer elpusztult könyvtárnak már csak csekély maradványai voltak, amelyek aztán széjjelkallódtak. Egykorú írók följegyzik, hogy Amru vezér a sarcot ugyan kifizettette magának, de nem rabolt és még a keresztyén templomokat is megkímélte.

¹⁰³ A Nyugatnak úgy szólván minden nemzete él ezzel a gazdátlan szálló igével: „Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez.” Egy homályos eredetű mendemonda szerint ugyanis Mohamed ráparancsolt volna egy hegyre, hogy prófétaágának bizonyágul közeledjék feléje; de mikor a hegy csak nem mozdult, Mohamed ment hozzá. Nyugoti tudósok szerint a próféta azzal fenyegette ellenségeit, hogy, ha megmaradnak hitetlenségökben, a hegyek ki fognak mozdulni a helyökből; mikor aztán ez a jóslat nem teljesedett be, a hitetlenek nagyot nevettek Mohameden; és ebből keletkezett az a keresztyén hagyomány. A Korán 20-ik szúrájának több verséből az látszik, hogy Mohamed csakugyan a hegyek kimozdulásával fenyegetődött egy elveszett jelenésében, melyet aztán később visszavont.

¹⁰⁴ Ismeretes mondás: 'ég és föld között lebeg, mint a Mohamed koporsója.' A keresztyének régi - alkalmasint német eredetű - balhite szerint ugyanis az iszlám prófétájának vaskoporsóját erős mágnesek tartják lebegő állapotban. Ha nem is volna bebizonyított dolog, hogy Mohamedet Medinába sírba temették: hihetetlen ez a mendemonda már csak azért is, mert a mai elektrotechnika sem tudna mágnesek segítségével lebegő állapotban tartani valamit. Elméletben ugyan lehetségesnek látszik, hogy van egy semleges pont, amelyben a vas csak függ a mágneztől, de még nem rántódik hozzá; a gyakorlat azonban aligha fogja valaha bemutatni azt a tüneményt.

¹⁰⁵ Ki találta ki a sakkjátékot? Máig megoldatlan kérdés. Némelyek az *Odisszeia* ama sorából, mely szerint Penelope kérői az ajtó előtt kövecskékkel játszottak, azt akarják ugyan ki-magyarázni, hogy a sakk már amaz ősi időkben ismeretes volt. De sem a görög, sem a római irodalomban nincs elfogadható nyoma, hogy erről a nemes játékról az ó korbeltiek is tudtak. Búvárok, kik sok tanulmányt szenteltek e kérdésnek, azt hiszik, hogy a sakkjátékot Kr. után a nyolcadik században, a Keleten találták ki. A játék neve és két műszava szanszkrit és perzsa eredetű; *sah* szanszkrit és perzsa nyelven 'király', *mat* perzsa nyelven 'meghalt', a torony *rok* neve pedig, melyet a 'rokírozni' kifejezés őrzött meg, onnan származik, hogy Indiában a tornyot mindig elefánt viseli a hátán (ilyen figurákat néha nálunk is látni) s az elefánt szanszkritul *rok*. Amit Fréret, a múlt századbeli híres francia orientalista oly határozottan állít, hogy t. i. a sakkjátékot egy Sziszsza vagy Szisza ibn Dahir nevű indiai bráhmán találta föl az V. század elején, épp oly bizonytalan dolog, mint az a mendemonda, mely szerint e játékot egy perzsa sah nagyvezére gondolta ki, bebizonyítandó urának, hogy a fejedelem, bármily jelentős is a személye, tanácsosok és katonák nélkül egymagában tehetetlen.

Pusztá elmejáték az az igen ismeretes anekdota is, hogy micsoda jutalmat kér magának a sakk feltalálásáért Sziszsza ibn Dahir a királytól, ki megígérte, hogy bármely kívánságát teljesíti. A tudós ember azt kérte, hogy a sakktábla első kockájára adjanak neki egy szem búzát a másodikra kettőt, a harmadikra négyet, a negyedikre nyolcat és így tovább, mindig duplázva, a hatvanegy kockán végig. A király (állítólag az indiai Sihram) mosolygott, hogy a feltaláló csak ilyen csekélységet kér; de nagy lőn álmélkodása, mikor kiszámították előtte, hogy a hatvanegyedik kockára már 18,446,744,073,709,551,615 szem búza jut és még jobban elképedt, midőn ezt az észszel fölrhetetlen számot így magyarázták meg neki: «Ha a felséged birodalmában 16,384 város volna, minden városban 1080 granárium, minden granáriumban 174,762 gabonamérték, minden gabonamértékben 32,768 szem búza, - csak akkor telnék ki, amit a bráhmán kér.»

¹⁰⁶ Tudákos emberek még az én gyermekkoromban is sokat emlegették az örökkön égő lámpákat, melyeket az egyiptomi és római sírokban találni s melyek akkor alusznak el, mikor a padmalyt felbontják a kutatók. Ma, az elektromos lámpák napjaiban, már szinte végképp kiveszett ez a furcsa hiedelem. De azért mégis érdemes néki egynehány sort szánni. Az örökkön égő lámpák mendemondájának elterjesztője is a híres Pater Kircher volt. Följegyzí a dolgot, de egyben józan magyarázatát is keresi: hátha csak bolygótűzet láttak ama sírokban, vagy azt a lángot, amely bányákban új arany ér fölfedezésekor lobbanik. (Sajnos, ma már a bolygótűz is csak abba a kategóriába kezd tartozni, amelybe a kincs lángja: alig van hiteles megfigyelő, aki bolygótűzet látott. A bolygótűz alkalmasint csak a korhadó nedves fa ismeretes foszforeszkálása.) De az örökkön égő lámpáról szóló régi krónikák nevezetesei. Leggyakrabban a Pallas sírjában találtat emlegetik. Egy Róma környékén ásogató paraszt bukkant rá 1501-ben. Nem lehetett eloltani se fűjással, se vízzel s a megrémült paraszt végre az ásójával zúzta szét a csodálatos lámpát. Ismeretes az is, amelyet III. Pál pápa idejében (1534-1549) találtak a Via Appián. Erről Guido Pancirolli XVI. századbeli olasz tudós ír nevezetes dolgokat. A kökoporsó telt volt drágálatos olajjal és egy bájos fiatal nő ép teste úszott benne; még az arca se volt halavány, a haja se rendetlen. Lábánál lámpa égett, de kialudt, mihelyt

fölnyitották a sirt. Tudósok kiderítették, hogy a szép halott nem más, mint Cicero kedves leánya, Tullia. Lámpája tehát teljes másfélezer évig égett. «Ilyesmit csak gyerek, vagy tökfes ember hihet el», mondja a Pancirolli korabeli Ferrarius. E század harmincas éveiben az angolok nafta-forrásokban keresték az örökkön égő lámpák nyitját. (V. ö. *Sketches of imposture, deception, and credulity*, London, 1837; 246. l.) Baku mellett, a naftaforrásoknál, valóban vannak örök tüzek: a földből feltörő gáz (CH₄) ég s a tűzimádók búcsút járnak oda. Ez a tünemény azonban nem mutatkozik se Egyiptom, se Itália földjén s az örökkön égő lámpák meséjét ez a magyarázat sem teszi hihetővé.

¹⁰⁷ A legrégibb víziút a Földközitenger és a Vöröstenger között már megvolt I. Szeti korában (Kr. e. 1366 körül). A két tenger ez összeköttetése azonban nem volt egyenes, hanem a Nílusból csatorna vezetett tovább a Vöröstengerig. E csatorna alkalmasint a Földközitengerig is elágazott, mert a karnaki oszlopcsarnok faragványai azt mutatják, hogy Szetinek, mikor ázsiai hadjáratából visszatért, Egyiptom határán át kellett vonulnia egy átvágáson, melyben krokodilusok laktak; tehát okvetetlenül a Nílus vizéről van szó. Ez a csatorna, melynek emlékét régi kövek is őrzik, El-Kantara mellett, később alkalmasint megsemmisült, mert II. Neko (Kr. e. 612 körül) már ismét csatornát épít a Nílus és a Vöröstenger között. Ez a mű befejezetlen maradt, mivel a királynak az orákulum azt javasolta, hogy alkotásának a barbárok fogják hasznát venni. Darius Hystaspis (Kr. e. 521 után) azonban befejezte a csatornát, melyet II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 284 után) annyira kibővített, hogy a Nílusról a földszoros tavain át ki lehetett jutni úgy a Vöröstengerre, mint a Földközitengerre. A rómaiak az arab sivatagon át jártak a Vöröstengerhez, s a csatorna ismét megsemmisült. Amru, Omar kalifa hadvezére, Egyiptom meghódítója⁵¹ ugyan ismét jó karba helyeztette, de aztán mégis újra nyoma veszett; a monda szerint Al Manzur kalifa temettette be Kr. u. 767-ben.

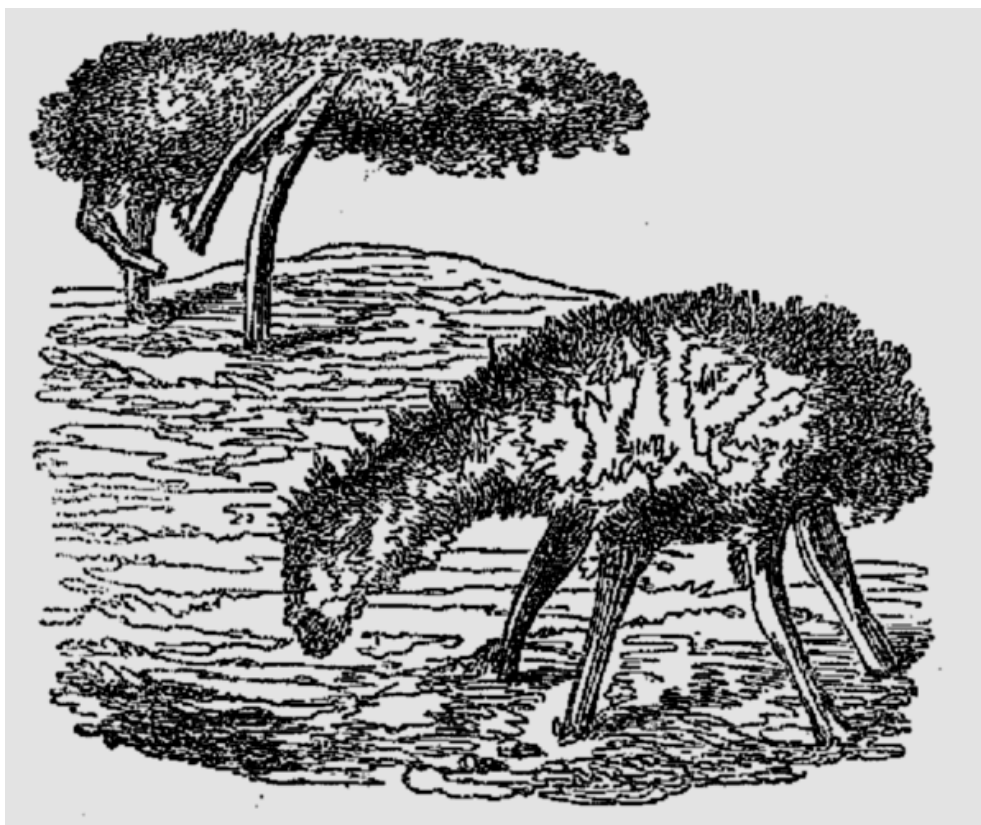
Mindezeket a csatornaépítő kísérleteket tévedés az Indiába vezető tengeri út tervének tekinteni. Bizonyynyal nem volt szó egyébről, mint helyi összeköttetésről Memphis, Pelusium és a mai Szuezi helyén fekvő, alkalmasint Klysma nevű város között. A Kelet-Ázsiát Európa közelébe hozó tengeri csatorna nagy gondolata elsöben a középkori velencések agyában foganhatott meg. Hogy régi szultánok is foglalkoztak e gondolattal: számos író említi. Bonaparte az egyiptomi expedíciókor öntudatosan fogott e hatalmas terv megvalósításához: megbízta J. B. Lepère földmérőt (* 1761., † 1844.), hogy vizsgálatokat vigyen véghez a szoroson. Lepère teljes három évig és három hónapig munkálkodott a hely színén, hallatlan viszontagságokkal küzdve, és méréseinek (számadásbeli tévedések révén) az a képtelenség lett az eredménye, hogy - *a Vöröstenger tükre 9.908 méterrel magasabban van, mint a Földközitengeré*; tehát ha a szorost átvágják, világrendítő felfordulás következik be. Ez a ritka tudományos baklövés (melyet a franciák Lepère életrajzaiban bölcsen el szoktak hallgatni), nagy időre mindenkit visszariasztott a csatornázás gondolatától is. Az 1850-ben szegénység szalmáján meghalt Waghorn Tamás (néhányak szerint bécsi eredetű) angol tengerésztiszt kezdett 1829 után ismét foglalkozni a nagy eszmével és Lesseps az ő nyomdokain járt diadalmasan.

¹⁰⁸ Hadd emlitem végezetül, kuriózum kedvéért, a régi keleti utazóktól annyiszor emlegetett csodálatos növényállatot, a földből növő birkát, melynek neve hol szittya bárány, hol tatár bárány, legtöbbször pedig *baromes* vagy *barometz*, (alkalmasint az orosz *baran*: 'birka' elrontása). A kínaiak sárga kutyának is hívják. MacEncroe írlandi születésű orvos, ki Demetrius de La Croix néven latin verseket írt a múlt század elején, *De connubiis florum* (Lejda, 1727.) művében így énekli meg a földből növő birkát:

⁵¹ Ugyanaz, a kit az alexandriai könyvtár fölégetésével vádolnak. V. ö. e mű 193. lapjával.

*Surgit humo baromes. Praecelsa in stipite fructus,
 Stat quadrupes. Olli vellus. Duo cornua fronte
 Lanea, nec desunt oculi; rudis accola credit
 Esse animal, dormire die, vigilare per umbram,
 Et circum exesis pasci radicitus herbis.
 Carnibus ambrosiae, sapor est succique rubentes
 Post habent quibus aliena suum Burgundiae nectar,
 Atque loco, referre pedem, natura dedisset,
 Balatu si posset, opem implorare voracis
 Ora lupi contra, credas in stirpe sedere
 Agnum equidem, gregibusque agnorum albescere colles.*⁵²

Ez a csodálatos növény-állat voltaképpen egy *Polypodium*-fajta: délszaki haraszt, melynek elég magas, csupasz tőkéje fölött pedig a csipkeszerűen finom, sűrű lomb, miután megsárgult, egy kicsit messzebről nézve, igazán a gyapjat juttatja az ember eszébe. Egy kis jóakaró fantázia segítségével fejet, nyakat, fület, farkat is födözhet föl a néző a lombozat változatos formáiban.

⁵² [A *baromes* földből nő. Nyúlánk szárai: négy láb. Lombja fehér gyapjú. Szarvat göndör feje hordoz, Söt szeme is van. Az eggyűgyű pór azt hiszi: állat, Melly alszik nappal, de sötétlő éjtszaka éber. Helye körül lelegel minden fűvet gyökerestül. Ambroziát eszel, azt vélnéd, ízelve a húsát; És pirosas levinél jobb bort Burgundia sem szűr. Hogyha lerázva nyügét, mozdulni, szökelleni tudna És bégetne segítségért, mikor éhesen ádáz Ordas támad rá: azt hinnéd, birka e cserje S hószerű bárányok sokasága fehérlik a halmon.]

Bell *Journey to Ispahanjában*⁵³ ezt írja e különös növényről: [«Az ember szinte hajlandó volna azt hinni, hogy mesterségesen kiformált bárányt lát. Azt mondják, lelegeli maga körül a fűvet és dudvát. El sem gondolnánk, hogy akad valaki, a ki e képtelenséget elhiszi; én azonban akadtam olyanokra, akik szent igaznak vallották. Az értelmesebb és tapasztaltabb tatárok persze csak nevettek ezen a bolond mendemondán.»] Loureiro azt mondja, hogy a növény levágott tőkéjéből sűrű, vérforma mézga folyik, melyet vérzéscsillapító szernek használnak.

⁵³ Idézi a *Sketches of imposture, deception, and credulity* (305. l.) E könyvből Vettem a fölöttébb furcsa képet is. Kár, hogy az angol szerző nem említi, honnan került ez a rajz.

III. A GÖRÖGÖK.

¹⁰⁹ Trója nevének hallatára nem egy félig meséből épült város képzeete támad bennünk, mióta Schliemann a hisszárlíki halmokból kiásta a kisázsiai ősz kultúra hallatlan kincseit. Csakugyan Trója, csakugyan Ilion romjai kerültek-e ki a föld alól, háromezeréves sírból, és csakugyan a Priamos király asztalán csillogtak-e egykor az arany-kupák és billikomok? A tudósok vitakoznak rajta, de nincs, aki igazságot tegyen közöttük. A tudományos háborúba beleelegyedek természetesen a faji szenvedély is. A nem-németek többnyire azt hirdetik, hogy a fölfedezett régi város minden lehetett, csak Trója nem; a németek pedig kezdenek többet mondani, mint maga Schliemann, aki pedig eleget mondott; például Homeros leírásából egész határozottan ráismert a Priamos kincseire. Elkövetkezhetik az idő, mikor a nagy archaeologus lelkes fájrokonai fennen hirdetik, hogy igaz dolog még Trója megvétele is, amint azt Virgilius elbeszéli, a fa lóval egyetemben. Regéket, legendákat cáfolgatni fölösleges dolog; az egyszerű józan ész úgyis ellenök mond, s aki kelleténél többet bizonyít, nem bizonyít semmit. De mint kuriózumot mindig érdekes olvasni, miképpen vélekedett a új kor legnagyobb hadvezére, I. Napóleon, Trója megvételének virgiliusi történetéről.

[«A fa ló népies hagyomány lehet; de ez a hagyomány nevetséges és epikai költeményhez nem méltó. Az *Iliászban* ilyesmi nincs; ott minden megfelel az igazságnak és a hadviselés gyakorlatának... Ki hiheti, hogy Uliasz és a görögök színe java azt az ostobaságot követhette legyen el, hogy fa lóba zárkozzék vagyis egyszerűen jótéhetetlenül az ellenség kezébe szolgáltatassa magát? Az a ló, ha csak száz vitéz fért is bele, már rengeteg nagy súlyú volt és nem hihető, hogy egy nap alatt szállították a tenger partjától Ilion faláig; hiszen út közben két folyón kell átkelni... Trója elpusztítása éjjel után egy órától, hajnalig történik meg; tehát három-négy óra alatt. Ez képtelenség. Trója megvétele, fölégetése, ledöntése legalább is két hétbe tellett. Trójában egész hadsereg volt; ez a hadsereg nem futamodott meg, tehát bizonyosan védekezett a palotákban... Az egekig emelkedő torony bizonyosan kőből volt; érthetetlen hát, miképpen dönthette Eneás a görögök fejére egy néhány perc alatt, vas emelőrudak segítségével... Ha Homeros írt volna Trója megvételéről, aligha tárgyalja várostrom gyanánt; de megadja hozzá a szükséges időt: legalább egy hetet. Ha az *Iliászt* olvassuk, minden léptenyomon érezzük, hogy Homeros katona volt és nem igaz, a mit a kommentátorok mondanak róla: hogy egész életét a khioszi iskolákban töltötte. Mikor pedig az *Eneiszt* forgatjuk, legott érezzük, hogy szerzője valami iskola-mester, a ki sohasem csinált semmit... Scipio tizenhét nap alatt égette föl Karthágót; Moszkva fölégetéséhez, jóllehet a város nagyrészt fából volt építve, tizenegy nap kellett; és az ilyen terjedelmű város elfoglalása is mindig több napba telik. Trója nagy város volt, mert a görögök százezer emberökkel sohasem kísértették meg ostromlását... Eneas három óra alatt megívta mindazokat a harcokat, amelyekről szól, védelmezte Priamus palotáját, aztán Creusa keresése végett visszatérve, azt látta, hogy már az egész város megadta magát, sehol sincs többé harc, mindent megszállott az ellenség, minden leégett. Hőskölteményben ilyesminek nem volna szabad előfordulnia; és nem is fordul elő a Homeros *Iliászában*.»]

¹¹⁰ Élt-e valaha Homeros, vagy csak mesés alak és az övének hitt művek a népköltés alkotásai? Jóllehet Homerosról csak két, Herodotosnak és Plutarchosnak tulajdonított és mindenféle hihetetlen mesékkel teli apokrif életrajz ismeretes, az ő korban soha sem vonták kétségbe a költő létezését; és nem volt vitás kérdés a művek keletkezése sem, csak az alexandriai kritikusok között (Kr. e. 170.) akadtak ketten: Xenon és Hellanikos, akik azt

állították, hogy az *Iliászt* Homeros írta, de az *Odisszeiát* már nem ő. A két kritikussal Aristarchos szállott szembe.

Homeros dicsőségének véget vetett a barbárok betörése. A Nyugat a középkorban alig tudott valamit e halhatatlan költeményekről. A görög nyelvvel nem foglalkozott senki; még Béda XVI. századbeli francia teológus is azt hirdette, hogy a görög az eretnekek nyelve. Dante aligha ismerte Homeros műveit. De a renaissance korában, a török hódítás elől Konstantinápolyból Velencébe menekült görögök révén, a figyelem reá irányzódott a nagy alkotásokra és elterjedésüket segítette a könyvnyomtatás is; a két eposz első nyomtatott kiadása, a Khalkondylas-féle, 1488-ban jelent meg Firenzében. Ezeréves fogvatkozás után ismét ragyogni kezdett Homeros csillaga; és a világ bámulva nézte. Latinra már a XV. század vége felé kezdték fordítani a két eposzt; a mi Csezmicei Jánosunk (Janus Pannonius) is fordított deákra egy töredéket az *Iliász* 6-ik énekéből. Az *Iliász* első francia fordítása 1519-1530 között jelent meg. A XVI. század tudósai az egekig magasztalták Homerost; voltak akik prófétát láttak benne és isteneiben, hőseiben az ó testamentom alakjait keresték. Senkinek sem jutott eszébe, hogy a költő talán soha sem élt a világon.

Az első, akiben ez a gyanu támadt, a francia Hédelin d'Aubignac abbé volt (* 1604., † 1676.). A tudós könyvmoly egy értekezésében, mely csak halála után lett közzé, azt bizonyítgatja, hogy az *Iliász* több költemény összerovása. Ez az állítás nagy feltűnést keltett, mert épp akkoriban írta Fénélon, hogy az *Iliász* egységessége Isten létének egyik bizonyossága. Ugyanez időtájt kezdte Homerost mesének hirdetni Baillet, Perrault és az angol Richard Bentley, 1725-ben pedig az olasz Vico. Kisütötték, hogy még a Homeros neve is rávall a népköltemények összeillesztésére: homu-aró a. m. öszszeilleszttek. A homerosi kérdést igazán tudományosan A. F. Wolf hallei professzor tárgyalta 1795-ben megjelent *Prolegomena ad Homerum* művében és ő a legmerevebb kételkedő. Nagy iskolája keletkezett; a német és német irányú filológusok ma is az ő nyomdokain járnak, de nagy részök *juste milieut* keres a régi hagyományban való hit és az egyenes tagadás között. Szerintök Homeros élt és a nép géniuszából fakadt hősi legendákat művészi egésszé fűzte egybe két eposzában. Az ellentmondások és némely részek egyenetlensége a költemények hosszas vándorlása közben keletkezhettek, a sok rapszodosz révén.

Érdekes összevetni e német elméletekkel a francia Georges Perrot véleményét: [«Azt hisszük... a Wolf és követőinek sokszoros és bizonytalan Homerosa még kevésbé valószínű, mint a hagyománybeli Homeros. Az *Iliász*, amint ismerjük, egyetlen a maga nemében, a görög költői géniusz csodája; és nem oly hihetetlen, mint az az *Iliász*, amelyet tudom is én hány költő írt össze, amely, hogy úgy mondjam, magától csinálódott; vagy amely Peisistratos megbizottainak, mint Sainte-Beuve mondta: afféle *Société de Gens de Lettres*nek az *Iliásza*. Mindezek az elméletek, melyek semmi világosságot nem terjesztenek, sőt sűrűbbé teszik a homályt, csak negatív értékűek. Ne feledjük La Bruyère szavait: «Mindmostanig alig láttuk az elmének oly remekművét, mely többek alkotása lenne.»] (*Revue des Deux-Mondes*, LXXXIV. k., 1887, 577. l.)

Mindnyájan tudjuk a régi hexametert, melybe bele van foglalva a Homeros szülőföldének dicsőségéért vetélkedő városok neve:

*Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis*⁵⁴ *Chios, Argos, Athene.*

De nem csupán ez a hét város versengett azért, hogy fiának mondhassa a nagy költőt, hanem Kyme, Ios, Pylos, és Ithaka is; tehát összesen tizenegy város. Vajjon Homeros személytelenségét bizonyítja ez is, vagy épp nyomós bizonyossága annak, hogy a vak, kinél talán csak

⁵⁴ Cyprus szigetén.

Shakspeare tudott jobban látni e világon, csakugyan élt s a tizenegy város vetélkedése az volt, ami most húsz éve Petőfi Sándor körül Kis-Kőrös és Félegyháza vitája? A két magyar város közül Kis-Kőrös lett a győztes: a tizenegy görög város versengése ma is eldöntetlen, mint maga az egész homerosi kérdés.

¹¹¹ Fölöttébb bizonytalan alak Tyrtaeus, az athenei sánta iskolamester, aki dalaival tűzelte a Messeniabeliek ellen hadba menő spártai seregeket, s akinek nevéhez ma a harcra lelkesítő költő fogalma fűződik. Tyrtaeustól csak későbbi történetíró (Justinus, Kr. u. 150.) mondja, hogy az irigy atheneiek gúnyból küldték Spártába, mikor a spártaiak a delphii orákulum tanácsára tőlük kértek vezért. Tyrtaeus *Eunomia* elégiájában spártainak mondja magát. Némelyek szerint a költő sántasága csak tréfás célzás egyenlőtlen lábú (hexameterből és pentameterből álló) elégiáira.

¹¹² Nagyon keveset tudunk Aesopusról, a meseköltés atyjáról is. Bár Herodotos említi őt, ma nem egy tudós tagadja, hogy élt valaha a világon. Az az egy bizonyos, hogy anekdotás életrajzát, mely púposnak és dadogónak mondja őt s melyből Rákosi Jenő, ismert vígjátékát írván, nem egy vonást kölcsönzött, Maximus Planudes, konstáncinápolyi barát tákolta össze a XIV. században. Méziriac, XVII. századbeli francia akadémikus ugyan bebizonyította, hogy Aesopus nem volt púpos; de, hogy nem mese-e maga az egész alak is, arról alig van meggyőző adatunk.

¹¹³ Arra nézve sincsen semmi hiteles adat, hogy az úgynevezett Pythagoras tétele (a derékszögű síkháromszögben az átfogó fölött alakított négyzet területe egyenlő a befogók fölött alakított négyzetek területének összegével) csakugyan Pythagorastól származik-e. Az meg épp üres anekdota, hogy a bölcs, mikor ezt a tételt fölfedezte, örömeiben száz ökröt (hekatombát) áldozott. Már Cicero is megütközik e dolgon (*De nat. deorum*, 3, 36.), mert Pythagoras bölcslete ellene mond a véres áldozatoknak. Porphyrios (*De vita Pyth.* 36) úgy akarja összeegyeztetni az anekdotát a következetességgel, hogy az áldozatot egy téstáblából formált ökörnek mondja. A hekatomba mendemondája azonban aligha fog kipusztulni, ameddig iskolák lesznek a világon, mert semmi professzor nem hallgatja el azt a régesrégi elmésséget, hogy a Pythagoras tételétől ama hekatomba óta félnek - az ökrök. - Egyébiránt Thalesről is írja Diogenes Laertius, hogy egy ökröt áldozott örömeiben, mikor rábukkant arra az igazságra, mely szerint a félkörbe írott szög mindig derékszög.

A mindnyájunkban lakozó kuriózumkedvelés, hogy úgy mondjam, gyönyörködik benne, ha híres emberek nem közönséges halállal múlnak ki e világból; azért fogadja el könnyen az ilyesmire vonatkozó, gyakran egészen képtelen anekdotákat. Anakreonnak, a bor és szerelem költőjének, egy szőlőmag akadt a torkán, attól fulladt meg. Sophokles abba halt bele, hogy az *Antigone* egy roppant hosszú körmondatát egy lélekzetre akarta elolvasni és kifogyott belőle a szusz. Euripidest vadászkutyák, mások szerint asszonyok tépték széjjel. Hogy a szörnyű és rejtelmes tetűkórság ki mindenkit vitt a sírba, elmondottam e könyv 33. lapján. Corelli, a múlt századbeli olasz zeneszerző, azon való fájdalmában halt meg, hogy Scarlatti reá bizonyította, hogy egy kótát rosszul írt. Duprat clermonti püspök (1560) azért halt meg, mert káptalanja kényszeríteni akarta, hogy a szakálát borotváltassa le. Alessandro Guidi, múlt századbeli olasz költő, XI. Kelemen pápához indulván, hogy átadja neki verseinek egy díszpéldányát, útközben fölfedezte, hogy a könyvben valami csúf sajtóhiba van; és legott megütötte a guta. Montrevel francia hadvezér ijedtében halt meg, mikor egyszer ebéden kidőlt a sótartó. III. Fülöp spanyol király az udvari szertartások áldozata lett. Betegen fekvén, égette arcát az igen közel tett melegítő serpenyő. A főudvarmester kérte az udvarnagyot, hogy tegye arrább a serpenyőt; az udvarnagy viszont felszólította a főkamarást, a főkamara pedig a szolgálattelvő kamaráshoz akart fordulni; a szolgálattelvő kamara azonban nem volt ott, meg kellett várni, míg visszatér; csak hogy ezalatt a serpenyő már úgy összeégette a király arcát, hogy belehalt.

¹¹⁴ A sok mindenféle furcsa halál között azonban mégis legfurcsább az Aischylosé. Egy sas a körme közé ragadt egy tekenősbékát és felrepült vele a magasba, hogy kőre ejtse; mert a sas így szokta (!) szétzúzni a tekenősbékát, hogy megehesse. Lent járt az öreg, kopasz tragédiaíró, akinek az orákulum megjósolta, hogy egy rádúló ház fogja agyonütni, s aki ezért kerülte a házakat és a földeken tanyázott. Sorsa azonban mégis utolérte, mert sima, fényes koponyáját a sas valami kőnek nézte és ráejtette a tekenősbékát; mire a költő feje szétloccsant. E képtelen mese eredete alkalmasint az, hogy régi költők megdicsőülését nem egyszer ábrázolják úgy, hogy a művész a halhatatlanság kelyhéből iszik, fölötte pedig sas lebeg, karmai között tekenősbéka paizsát tartva. Ez a paizs semmi egyéb, mint a lant legrégebbi formája. Elsőben a tekenősbéka házára feszítettek húrokat és ez volt a költők hangszere. A lantot égbe ragadó sas és a lent ülő költő meg nem értett szimbólumából keletkezett aztán az a körmönfont és képtelen anekdota Aischylos haláláról.

¹¹⁵ Sappho halála már természetesebb, sőt igen természetes; nincsen benne semmi hihetetlen, hogy egy hervadni kezdő asszony beleszeressen egy ifjúba s mikor szerelmét nem viszonzózzák, megölje magát. De Sappho, a szép Phaon és a leukadiai szikla ismeretes motívumát mégis később keletkezett mendemondának ítélik a kritikusok, első sorban Mongin (*Encyclopédie nouvelle*).

¹¹⁶ Az is régi, de örökké új fogása a rossz embereknek, hogy bolond hírébe keverik, aki lábuk alatt van és gyámság alá helyeztetik. Mindazáltal a tudósok pusztán anekdotának mondják azt a köztudomású történetet, mikor Sophoklest háládatlan fia, Jophon örültnek akarja nyilvánítani s az ősz költő a bírakat azzal győzi meg épelméjűségéről, hogy felolvassa előttük legújabb tragédiájának egynehány részletét. Az egykorúak nem említik a fiú és apa e viszálykodását.

¹¹⁷ Sokrates felesége, Xanthippe, a nyelvész, házastárs asszonyának valóságos szótári fogalma. De már a múlt században pártját kezdte neki fogni Chr. A. Heumann göttingi professzor és Gail francia hellenista, azt vitatva, hogy Xanthippe igen derék, jó háziasszony és gyöngéd hitves volt, valóságos áldása urának. Azóta is akadt számos védője, így legújabban Zeller. (V. ö. Hertslet. *Treppenwitz*, 113. l.)

¹¹⁸ Sinopei Diogenes, a számtalan anekdota hőségévé lett cinikus bölcs, félig legendás alakká vált a nyakába varrt furcsaságok révén. Csak két igen ismeretes dolgának a cáfolatát említem. Fournier (*L'esprit dans l'histoire*, 6. l.) nem hiszi róla, hogy nappal lámpással járt, azt mondván: «Embert keresek!» Diogenes Laertius nem jegyzi föl ezt. A másik az, hogy a «megbolondult Sokrates» (mint Platon nevezte a cinikus bölcsöt) nem lakott hordóban, hanem sárból összehordott kis kalyibában, melyet az Athenebeliek csúfságból neveztek hordónak (*πίθος*).

¹¹⁹ Hogy Xerxes perzsa király 2,641.610 vitézzel és ugyanannyi szolgával, tehát öt és egynegyed millió emberrel kelt át a Hellespontuson, nem is szólva a tömérdek sok asszonyról és cselédről, Herodotosnak teljesen hihetetlen adata. A perzsa hódító összes népe aligha lehetett több harmadfél-százezernél; bár ez is hallatlan nagy szám, mert a józan ész legott azt kérdezi: hogyan lehetett volna az egy helyre szorult embereknek ily sokaságát táplálni? E mesés sokaság mellett mesésen kevés Leonidas háromszáz vitéze, kik a thermopylaei szorost amaz iszonyú áradattal szemben védték. A háromszáz spártaival volt még hétszáz Thespieabeli és négyszáz Thebaebeli, kétezernél több helótával egyetemben: sőt Diodoros szerint hétezeren, Pausanias szerint pedig tizenkétezeren voltak a hősök. Természetesen ez is csekélység, a perzsák seregéhez mérten. A háromszázak (*τριακόσιοι*) legendája csak arra való, hogy még meghatóbbá tegye az ellentétet. Költött alak az áruló Ephialtes is: nincsen rá semmi szükség, hiszen a perzsák pártján levő thessaliaiak ismerték az Anopaea ösvényt.

¹²⁰ Sybaris, a nagygörögországi város, örökké példája marad az elpuhultságnak és gyönyörűség-hajhászásnak. De valljuk meg, hogy ez a példa nem valami elrettentő. A tarantoi öböl mosolygó ege alá költözött lokrisi kalmárok nem is voltak ostoba emberek, mikor meggazda-

godva a kereskedésből, azt mondták: «Ej, munka után édes a nyugalom» és igazi művészetté emelték a semmittevést, a mulatozást. A keményebb erkölcsű szomszédok megvetéssel, vagy talán irigységgel néztek a bőség és könnyű élet e városára. Nyilván ez az eredete a Sybarisról szóló sok, hihetlensége mellett is mulatságos anekdotának. A Sybarisbeliek díjat tűztek ki azoknak, a kik a gyönyörűség valamely új fajtáját találják ki; valamint jutalomban és tiszteségben részesült a legjobb vendéglátó s a legjelesebb szakács is. Ezen a téren a versengés nem lehetett könnyű, mert a vendéget mindig egy évvel előre hívták meg, hogy ráérjenek az ebéd művészi elkészítésére. Kakast nem tűrték a városban, mert kellemetlen állat: kora hajnalban felkukorékolja az embert. Kiűzték a városból a lakatosokat, ácsokat és egyéb zörgő mesterembereket is, mert első dolog a nyugalom. Egy sybarita nagy cseppeket izzadt csupán annak a láttára, hogy ablaka alatt egy rabszolga fát vág. Egy másik - még a nevét is megőrizte a história: Sminiridesnek hívták - keservesen panaszkodott, hogy egész éjjel nem tudott aludni, mert a rózsaszirmok közül, melyekkel ágya be volt hintve, egy összegyűrődött. Lovaikat muzsikaszó mellett táncra oktatták. És ez lett a vesztők. Mert ellenségeik, a Krotonbeliek, megtudták ezt a dolgot s a csatatérre táncmuzsikával vonultak ki, mire a sybariták lovai mind táncra kerekedtek s az ütközet elveszett, a Krotonbeliek Kr. e. 508-ban Sybaris városát feldúlták, elpusztították a föld színéről. A táncos lovak dolgát említi Aristoteles is. Lampsakosi Charon logográf különben a muzsikára lejtőt járó harci méneket a Kardiabelieknek ajándékozta. Ezek a karikatúrák anekdoták mint arra valók, hogy még rútabbá tegyék a «rút sybarita vázat»; de a mai elpuhult kor kiérti belőlök az igazságot és elgondolja, hogy nem is voltak egészen bolondok azok a görög kalmárok, akik az apáiktól rakásra gyűjtött aranyat az élet örömeire váltották föl.

¹²¹ A mai Siracusától két kilométernyire, észak felé van a hegyoldalban a *Latomia del Paradiso* nevű antik kőbánya, melyből az ő várost építették. E kőbányában van egy S formájú, a sziklába vájt 65 méter mély, 23 méter magas, 5-11 méter széles üreg, melyet a XVI. század óta Dionysios fülének (*orecchio di Dionisio*) neveznek. Ez üreg akusztikája igen erős: a felső végén hallani minden legcsekélyebb zajt, mely aztán erős ekhót ver föl. Ezt a kőbányát kapcsolták össze azzal a regével, hogy Dionysios olyan tömlöcöket építtetett, amelyekben egy fülkéből hallani lehetett a rabok suttogását. Ez a dolog lehetetlen, mert a hang ugyan növekszik az üregben, de az ekhó oly zűrzavaros, hogy a beszéd teljesen érthetetlen. - Fournier szerint az sem igaz, hogy az ifjabb Dionysios, minekutánna Kr. e. 343-ban elűzték Syrakusából, Korinthusban iskolamester lett. (*L'esprit dans l'histoire*, 5. l.)

¹²² Strabon szerint Fülöp makedoniai királynak Methone ostromakor kilőtték a jobb szemét. Suidas írja le az ehhez fűzött ismeretes anekdotát. Egy Aster nevű amphipolisi híres íjjász fölajánlotta szolgálatát a királynak s eldicsekedett vele, hogy ő röptében lövi le a seregélyt. «Majd fölfogadlak, ha seregélyek ellen viselek hadat,» válaszolt neki Fülöp nevetve.⁵⁵ A megsértődött Aster ekkor a Methonebeliekhez csatlakozott és kilőtt a városból egy nyilat, melynek szárnyára ezt írta: «Fülöp király jobb szemébe.» A nyíl csakugyan nem tévesztette el célját. A király visszalövette a nyilat a városba, miután e szavakat iratta rá: «Fülöp király, ha Methonet megveszi, Astert fölakasztatja.» És épp úgy a szavának állt, mint Aster. Plutarchos szerint azonban Fülöp már sokkal régebben veszítette el szemét, és pedig akkor, mikor a feleségével kigyó alakjában szerelmeskedő Zeust az ajtó hasadékán át megleste. A két anekdota egy húron pendül.

¹²³ A nevezetes események összekapcsolásának kedveléséből keletkezett az a mendemonda, hogy Nagy Sándor az éjtszaka született, mikor Herostratos felgyújtotta Diana ephesusi

⁵⁵ A fölösleges ügyességeket kicsinylő fejedelem e régi paradigmája szerint készülhetett az az anekdota, mikor Mátyás király a művésznak, ki borsószemeket hajigál át a kulcslyukon, jutalmul egy zsák borsót adat. Némelyek Nagy Sándorra forgatják.

templomát. Koholmány az is, hogy Fülöp levélben értesítette Aristotelest fia születéséről; a dicső bölcsek akkor még csak huszonnyolcéves fiatalember s talán egészen ismeretlen volt. Az sem igen hihető, hogy Nagy Sándor ázsiai hadjárataiban tudományos gyűjtéseket végeztetett Aristoteles számára, mert a tudós zoologiai munkáiban nincs semmi, ami a Kelet ismeretére vallana. Hertslet (*Treppenwitz* 90. l.) kételkedik Plutarchos gyönyörű Bukephalos-anekdotájában is. Valóban, ha Sándor csak azzal tudta megszelídíteni a szilaj lovat, hogy a nap felé fordította, mert az állat félt a saját árnyékától: föl kell tennünk, hogy Bukephalos vagy csak az nap leledzett e hibában, vagy azután is mindig a nap felé kellett fordítani, hogy árnyékát ne lássa. Ez azonban csak kákán csomót keresés; mi lehetetlenség van abban, hogy egy fiatal katona erejével és ügyességével kezessé tegyen egy paripát? Ma is elég példáját látjuk az ilyesminek. - A híres gordiusi csomó történetét a források kétféleképpen adják elő. Aristobulos szerint az orákulum annak ígért világbiro hatalmat, aki a szekeret kiszabadítja a járom alól. Nagy Sándor kihúzta a rúd szegét, melyre a járom szíjja kötve volt. A másik anekdota, melyet Plutarchos az előbbivel egyben közöl, a szíjcsomót elvágatja az ifjú hőssel. A szekér bizonynyal nap szekérének szimboluma és a világbírást jelenti.

¹²⁴ A rhodosi kolosszus, a világ hét csodáinak egyike, lindosi Chares, Lysippos tanítványának alkotása volt és a sziget lakói Kr. e. 306-ban, Demetrios Poliorketes ostroma után állították. Körülbelül hetven év múlva földindulás döntötte le az érc óriást. Plinius (*Hist. nat.* 34, 7.) hallomásból említi, hogy a kolosszus rengeteg nagy darabjai még a földön hevernek. Előadása szerint a szobor 34 méter magas volt s kezének egy-egy ujja akkora, hogy egy férfi alig bírta átkarolni. (Vagyis jóval kissebb, mint a New-York közelében levő Bartholdi-féle szabadságszobor, melyet a franciák ajándékoztak az északamerikaiaknak; mert ez a trébelt rézből való nőalak, 25 méter magas talpa nélkül, 46 méter magas.) A rhodosi kolosszust mindnyájan úgy ismerjük, hogy két kis szigeten szétterpesztett lábbal állott s mintegy kapuja volt a kikötőnek. Ez új keletű mendemonda. Igen valószínű, hogy a kolosszus nem volt nagyobb annál, amilyennek Plinius mondja; és ez esetben már 13 méteres árbocú hajók se mehettek volna el alatta. A két szigeten álló ércóriásról elsőben Blaise de Vigenère, XVI. századbeli francia tudós szól; az utána következők már azt is állítják, hogy a kolosszus kezében fáklya volt, mert világítótornyul szolgált; még későbbi írók karddal, láncával fegyverezik föl és tükröt akasztanak a nyakába. - A rhodosi kolosszus vége Konstantinos Porphyrogennetos szerint az volt, hogy Muavia arab hadvezér (Kr. u. 653-ban), elfoglalván a szigetet, az óriás szobrot szétbontatta és ércével Sziriába hajózott, hol a töredékeket egy zsidónak eladta. Az ércből 980 tevetehernyi, későbbi írók szerint 30.800 tevetehernyi tellett.

IV. A RÓMAIAK.

A rómaiak legrégibb történetét, a dicső legendák e költői szövevényét, Niebuhr óta különösen a német népszerűsítők szeretik bolygatni és tönkre cáfolni. Ez a mesterség nem is valami nehéz. A nőstényfarkas dajkaságára került Romulus és Remus, a mesés harcot vívó Horatiusok és Curatiusok meg a többi szép rege soha sem követelt magának történeti hitelességet. Nem hitték már a rómaiak sem; de alkalmasint épp úgy gyönyörködtek benne, mint mi. E regék cáfolata, inkább is eredetőknek összehasonlító tanulmányokkal dolgozó keresése, mindenesetre beleillik a nagy *pragmatica historiák*ba, aminő a Niebuhré vagy Mommsené. De az enyimhez hasonló könyvecskékbe nem való. Kivált ha az a könyvecske magyar. A pusztítás sivár munkája nem egyezik a mi nemzetünk lelkével. Konzervatív nép vagyunk; és nem bolygatjuk a kétséges hagyományokat, melyek kétségtelen eszméket fejeznek ki. És szívünkbe hat, amit J.-J. Ampère írt: «Vannak német tudósok, akik az állítják, hogy Lucretia csakugyan bűnös volt és maga ölte meg magát, hogy atyja fiainak ítéletét kikerülje. Az ilyesmi Sextus gaztettének ismétlése; valamint Voltaire, beszennyezvén Jeanne d'Arc nevét, ugyanazt cselekedte, amit a katonák akartak tenni a hős leány börtönében. Az orléansi szűz ártatlansága, Lucretia tisztasága az emberiség erkölcsi kincséhez tartozik.»

¹²⁵ Archimedes körül már tudományos mendemondák lappanganak és itt résen kell lennie a kuriózumok gyűjtőjének. Mindnyájan tanultuk az iskolában, hogy a nagy tudós, mikor Syracusát védte, tükörrel gyűjtötte föl Marcellus hajóit messziről. A régi írók minderről nem tudnak. Elsőben említi a VI. századbeli Anthemios, a konstantinápolyi Aja Szófia (*αγία σοφία* = isteni bölcsesség) templom építőmestere; de kétségbe vonja, hogy nyíllövésnyi távolságra egy homorú tükörrel gyűjtani lehessen és azt mondja: több tükröt kellene használni a nap sugarainak egy pontra szegzésére. Zonaras is szól a dolgról s ami fontos: Dio Cassiusra hivatkozik. De mégis hihetlenné teszi a dolgot főképpen az, hogy a homorú tükrök gyártása ma is igen nehéz és aligha akadna optikus, aki fölvállalná ilyes messziről gyűjtő eszköz készítését. Hanem azért a mai Siracusában most is mutogatják, hol álltak Archimedes tükrei.

Mondta-e Archimedes: «Adjatok egy pontot, ahol megállhatok és kivetem sarkaiból a földet»? (Alexandriai Pappos szerint: *Δός μοι πού στώ καί κινώ τήν γήν*, más, Simpliciustól följegyzett, dór dialektusú, változata: *δός μοι πά βώ καί κινώ τάν γάν*; egy középkori versben: *Da ubi consistam, et terram coelumque movebo*. Plutarchos szerint: «Ha volna még egy földgolyóbisom, ezt kimozdítanám róla.») «Archimedes sokkal nagyobb matematikus volt, semhogy azt mondhatta volna,» jegyzi meg Fournier (*L'esprit dans l'histoire*, 11. l.) Fergusson angol csillagász azonban bebizonyította, hogy az elv maga helyes. Hanem a végrehajtása!... Hogy a földet egy ember, a maga 200 fontnyi súlyával kivethesse a sarkaiból, az emeltyű támasztó pontja a föld középpontjától 3000 mértföldnyire levén: az emeltyű másik karjának 12 quadrillió mérföld hosszúnak kellene lennie; és ha az emeltyű e hosszabb karjának vége kilőtt ágyugolyó sebességével 27 billió évig mozogna, még akkor is csak egy hüvelyknyire billennék el a föld! (Fergusson, *Astronomy explained*, London, 1803; 83. l.)

¹²⁶ Hogy Hannibal az alpokon átkelvén, ecettel étetett serege számára ösvényt a sziklákban, olyan képtelen dolog, hogy cáfolatára sincsen szükség; Livius ez előadását azonban mégis említtem a magyarázatok kedvéért, melyek szerint az *acetum* itt valami robbantó szert jelenthet. Nem érdektelen az a találgatás sem, hogy Hannibal talán jó sok savanyú bort adott útcsináló katonáinak, így tüzelvén őket a sziklák bontására. (André Dacier.)

¹²⁷ Lehetetlen dolog az is, hogy Porcia, Brutus felesége, izzó parázs lenyelésével ölte meg magát. Martialis a parázs helyett hamut említ; de ez sem hihető; Porcia alkalmasint széngőzt szivott be.

¹²⁸ Nero sötét alakját fehérre szapulni régi törekvés. Már 1640-ben adott ki Cardano egy *Neronis encomium* (Nero dicsérete) című kuriózus értekezést, mely védelmébe veszi a történetírással szemben ezt a szörnyeteget. Egy Latour de Saint-Ybars nevű dilettáns francia historikus (1867.) a mellett kardoskodik, hogy Nerot csak a Flaviusoknak hízelgő krónikások festették oly ördögi gonosztévőnek. Manapság már a komoly kritika is hajlandó feloldozni Nerot az alól a vád alól, hogy Rómát ő gyújtatta föl. Hivatkozik Tacitusra, ki nem állítja kereken, hogy a pusztítás a császár parancsolatjára történt. Nero a tűz kezdetén Antiumban volt s csak akkor érkezett Rómába, mikor már saját palotája is égett. Tacitus szerint (*Annales*, 15, 50.) mindent elkövetett a tűzvész elfojtására és segítette a leégetteket; a veszedelem közepett pedig kísérők nélkül szaladozott Róma uccáin. Mindazáltal az a hír terjedt el, hogy a tűz alatt fölment házi színpadára és tragédiahősnek öltözve, lantszó mellett Trója veszedelmét énekelte s gyönyörködött a lángokban. Ezt az alkalmasint soha meg nem történt jelenetet ábrázolja Piloty Károly müncheni német festőnek (* 1826., † 1886.) a Magyar Nemzeti Múzeumban levő nagy festménye. Tacitus nem hiszi, hogy Nero ezt cselekedte volna; Suetonius és Dio Cassius azonban erősen állítják. Suetonius még azt is írja, hogy Róma felgyújtása azért történt, mert valaki ezt a görög verset találta idézni a császár előtt: «*Εμὸν θανόντος γαίᾳ μιχθήτω πυρί*» [ha én meghaltam, a világot ám emészsze meg a tűz], mire Nero, ugyancsak görögül, azt mondta: «Sőt amíg én élek!» és legott megparancsolta, hogy gyűjtsák föl Rómát.

Pusztá anekdotának látszik az is, hogy Nero a gallusok betörésének hírekor egy éjszaka hirtelen összehívta a szenátorokat és lovagokat, mintha tanácskozni akarna velök; aztán hírül adta nekik, hogy ő kitalálta: miként lehet a vízi orgona hangját erősbbe tenni. (Dio Cassius, 63, 26.) Hasonló ez anekdota ahhoz, mikor Domitianus éjjel összecsődíti az államtanácsot: döntené el, miként kell tálni a lepényhalat; vagy mikor Caligula a fontos tanácskozásra hívott szenátorok előtt táncra kerekedik.

¹²⁹ Ismeretes a régi anekdota, mely szerint Titus császárt Jeruzsálem elpusztításáért az a büntetés érte, hogy egy szúnyog mászott az orrába és teljes hét esztendeig szurkálta agya velejét. A császárnak nem volt se éjjele, se nappala rettenetes kínjainak közepette. Az orvosok nem tudtak rajta segíteni. Titus egy nap Róma uccáin járt-kelt és nagy öröme az azt vette észre, hogy a szúnyog egy zajos kovácműhely közelében felhagyott a gyötréssel: megijedt a kalapálástól. A császár azonnal kovácsokat rendelt palotájába és szüntelenül maga mellett verette az üllőt. Egynehány napig volt is nyugalma; de aztán a szúnyog megszokta a kalapálás zörejét s újra nekifogott áldozata kínzásának. Mikor Titus meghalt és koponyáját felnyitották, a szúnyog már akkora volt, mint egy galamb; a szája réz, a körme vas volt. - Ez a sok képtelenség nem szorúl cáfolatra; de a mendemonda ritkán keletkezik minden mag nélkül, és eszünkbe ötlük a kérdés: hátha csakugyan volt baja Titus császárnak valami orrába került szúnyoggal? Erre a kérdésre a tapasztalat azt válaszolja, hogy az ember orrában semminemű kifejlett insectum nem élhet meg huzamosabban. Némely lárváknak azonban kedvező hely a homlok öble (*sinus frontalis*). Szúnyoglárvának nem; mert annak víz és levegő kell. De nem egyetlen a Budapesten húsz-harminc év előtt előfordult eset, hogy egy kocsis orrába lóbölgöl (*Gastrophilus equi* Fabr.) petéje került és a homlok öblében 17-18 mm. hosszú lárvává fejlődött ki, erős gyuladást okozva. A beteg végre erős prüszögés közben megszabadult ritka parazitájától. A Tudományegyetem állattani intézetében ma is látható ez a bölgöylárva, *e naso hominis* fölírással. A római császárnak talán ilyes baja lehetett. - Az is mendemonda, hogy Domitianus a forróházban fekvő Titust hó-fürdőbe tette, siettetni halálát.

¹³⁰ Az egyiptomi Apion után írja le Aulus Gellius (*Noctes Atticae*, 5, 13-14.) Androclus és az oroszlán történetét, melyet mindnyájan oly meghatóan olvastunk gyermekkorunkban. Apion, ki Tiberius és Caligula alatt Rómában tanítóskodott, jelen volt a Circus Maximusban, mikor az elítélt rabszolgára ráeresztették az oroszlánt. «A rabszolga neve Androclus volt,» írja A. Gellius. «Az oroszlán, mihelyt meglátta őt messziről, megállapodott és lassan, tűnődve közeledett az emberhez, mintha meg akarna győződni: nem téved-e? Aztán hízelkedő kutya módjára: barátságosan, kedveskedve csóválni kezdte a farkát, odasimult az emberhez és a félelemtől immár elevenhalottnak megnyalogatta a kezét-lábát. A fenevad kedveskedése Androclust végre magához térítette; az oroszlánra fordította pillantását, hogy szemügyre vegye. És most, mikor egymásra ismertek, mily nagy vala az ember és az oroszlán öröme.» A jelenet nagy feltűnést keltett. Androclus a császár parancsolatjára elbeszélte, hogy mikor Afrikában megszökött kegyetlen gazdájától, egy oroszlánbarlangba bujt. Csakhamar haza érkezett az oroszlán, sántítva, nyögve és jámborul oda tartotta talpát, melyben egy nagy szálka volt. Androclus kihúzta a szálkát és megtisztította a sebet. Erre az oroszlán elaludt. A rabszolga azután három évig élt a barlangban az oroszlánnal, ki táplálta őt, mert «vadászatairól mindig a legkövérebb, legjobb falatokat hozta nekem. Tűz híján a nap hevével süttettem meg a húst és úgy ettem meg.» Androclus végre beleunt ebbe az életbe. Visszatért az emberek közé, de csakhamar elfogták és régi gazdájához, egy konzulhoz vitték, ki arra ítélte őt, hogy cirkuszban fenevadak elé vessék. A nép kívánságára Androclust szabadon eresztették és neki ajándékozták az oroszlánt, kit aztán vékony szíjjon szokott Róma uccáin vezetgetni. Apion ezt látta; «Androclust pedig mindenütt megajándékozták s az oroszlánra virágot szórtak, azt mondván: ez az az oroszlán, aki egy embernek vendéglátó gazdája s ez az az ember, aki egy oroszlánnak orvosa volt» - Ezt a hihetetlen furcsaságot említi Aelianus is, azzal az eltéréssel, hogy a nép, mikor az oroszlán megszeli, Androclust bűbájosnak tartja; mire párducot uszítanak rá, de az oroszlán szétépi ezt a bestiát. (V. ö. W. L. Hertslet, *Treppenwitz*, 125. l.)

¹³¹ Konstantinápolyban az úgynevezett 'égett oszlopnál' (törökül: *cemberli tas*, abroncsos kő, mert meg van pántolva, hogy össze ne omoljon) van egy vörös márvány padka, melyről görög ismerőseim akárhányszor mondták nekem: itt szokott ülni és koldulni a vak Belizár. Feller *Universal biography*-ja szerint (idézi Hertslet) a Héttorony felé vivő úton ma is mutogatni szokták Belizár tornyát, melynek ablakából a világtalan, fogoly hadvezér zsinen szokott lebecsátani egy zacskót, így könyörögvén a járókelőknek: «*Date obolum Belisario, quem fortuna evexit, invidia oculis privavit.*» (Adjatok egy pénzecskét Belizárnak, kit a szerencse felmagasztalt, de az irigység megfosztott szemétől.) Mellesleg mondom, hogy én nem akadtam senkire, aki nekem ezt a tornyot meg tudta volna mutatni. Belizár megvakításának és koldulásának elterjedt mendemondáját Tzetzes XII. századbeli bizánci szerzetes históriájából merítette a világ. Nincsen benne egy csöpp igazság sem. Csak az a való, hogy az összeesküvéssel vádolt Belizárt 562-ben Justinianus császár megfosztotta méltóságától és vagyonától. Miután ártatlansága kiderült, visszanyerte rangját; de nemsokára meghalt. Tzetzes Belizárt alkalmasint Kappadóciai Jánossal tévesztette össze, aki elvesztvén a császár kegyét, csakugyan koldult Bizánc uccáin.

V. AZ OLASZOK.

¹³² Johanna, az asszony-pápa bohó mendemondájának komoly cáfolatára valóban kár volna vesztegetni egy szót is. Régtől óta tiszta dolognak tartja minden művelt ember, hogy ez a mese csak a pornokrácia alatt nyögött pápaság csúfolására keletkezett. A furcsaságok e könyvében azonban helyet kérhet maga a rege és a hozzá szegődött sok kuriózum.

A papissát hol német, hol angol eredetűnek mondják. A *Sketches of imposture, deception, and credulity* szerint Mentzben, Németországban született és neve Gilberta volt. Tizenkétéves korában beadták a fuldai apácaklastromba, a honnan egynehány év múlva megszökött egy angol szerzetessel. Egy ideig Itáliában kalandozott, majd Athenébe ment. Nagy tudományos műveltségre tevén szert, később visszatért Rómába, hol a filozófia tanítója lett. Nő voltát senki sem sejtette. Kitűnő tehetségeinek révén annyira emelkedett, hogy IV. Leo halála után, 885-ben, VIII. János néven pápának választották őt. Két évig, egy hónapig és négy napig uralkodott. A vége az lett, hogy egy nagy processziókor, a Colosseum és Szent Kelemen temploma között, hirtelen vajúdni kezdett, leánygyermeket szült és legott meg is halt. Ezóta volt sokáig szokás, hogy a kardinálisok minden újonnan választott pápát megvizsgálták *quoad genus*, bizonyos széken (*sella perforata, sella stercoraria*); ezt a dolgot Johanna papissa utóda, III. Benedek rendelte el.

Hogy mely írók terjesztették el ezt a mesét, nem tudni. A legrégibb forrás állítólag Anastasius, vatikáni könyvtárőr, Johanna papissa kortársa, ki 1602-ben először kinyomtatott *Liber pontificalis*-ában leírja az egészet. «A későbbi kiadásokból már kihagyták e históriát,» úgymond Larousse *Grand Dictionnaire Universel*-je. Említi az asszonypápát a XI. században Martinus Scotus, a XII. században frisingeni Ottó, viterboi Godofréd és a XIII.-ban lengyel Márton (Martin von Troppau) diminikánus. Német források szerint ez utóbbinak révén terjedt világgá a mese. Mabillon 1685-ben még látott a sienai székesegyházban, a pápák képmásai között, egy *Johannes VIII. femina* fölíratú szobrot.

Johanna papissa történetén, mely századokon át bizonynyal csak meseszámba ment, igen kaptak a reformáció élestollú írói. Ez indította a protestánsok heves ellenségét, Florimond de Raemond francia történetírót, hogy *Erreur populaire de la papesse Jeanne* (Bordeaux, 1588.) könyvével tudományosan cáfolja meg ezt a mendemondát. A tudományos okok között legfontosabb az, hogy IV. Leo és III. Benedek közvetlenül következtek egymásra, mint azt az egykorú források (rómaiak és külföldiek) mind megerősítik. - Döllinger *Papstfabeln des Mittelalters* (München, 1863.) című munkájában e mese keletkezését így magyarázza:

«Négy dolog működött közre e mese kitalálására és kiszínezésére. Az újonnan választott pápa beiktatásánál egy lyukas széknak a használata, egy fölíratos kő, melyet síremléknek tekintettek, egy ezen a helyen talált szobor, melynek ruháját női ruhának nézték, és az a szokás, hogy körmenetek alkalmával az útba eső egyik utcát elkerülték, hogy kerülő utat tegyenek. Róma egyik utcájában tehát két tárgy volt, melyeket egészen természetes úton hoztak egymással viszonyba: egy szobor, gyermek, vagy kis fiú alakjával; és egy emlékkő fölírattal. Ehhez járult még az a körülmény, hogy ezt az utcát ünnepies fölvonulások és körmenetek alkalmával elkerülték. A szobornak inkább férfi, mint női vonásai voltak. (Tüzetes fölvilágosítás hiányzik, mivel V. Sixtus eltétette onnét.) Az alak egy pálmaágat tartott, és úgy vélik, hogy papot ábrázolt szolgálatot tevő gyermekkel; vagy valami pogány istenséget. Azonban a bő ruházat és a hozzá tartozó gyermeki alak a népben azt a képzeletet támasztotta, hogy az egy anya gyermekével. Így tehát a szobrot a fölírat

segítségével, ezt meg a szobor segítségével magyarázták; a lyukas szék, meg az utcának a kikerülése megerősítésül szolgált... II. Pascal ideje óta, 1099-től kezdve emlegetik azt a szokást, hogy az ünnepies lateráni körmenet alkalmával az új pápa két, régi lyukas kőszékre ül le. Ezeket porphyriticaeknek nevezték, mivel világos pirosas fajta kőből valók voltak. Az ősrómai korból származtak, és úgy látszik, hogy a nyilvános fürdők valamelyikében állottak, és csak később jutottak sz. Szilveszter oratoriumába, a Laterán mellé. Itt szokott a pápa először a jobboldalon állóra ülni, mialatt hét kulccsal és hét pecséttel ellátott övet tettek derekára. Ugyancsak botot is adtak kezébe, melyet aztán a baloldalon lévő székén ülve adott a kulcsokkal együtt sz. Lőrincz egyháza perjelének a kezébe; e helyet azonban itt más - a zsidó főpapi efodhoz hasonló - ékszer adtak reá. Ez az ülés jelképezte a székfoglalást. Tehát egészen esetleges volt az, hogy a székek lyukasak voltak. Ősrómai alakjuk és a kő szép színe miatt választották ezeket. Azonban különös alakjuk miatt minden idegen előtt, ki Rómába jutott, fel kellett tűnniök; hogy valamikor valami fürdőben használtattak vala: senki sem tudta már; és erre a használatra éppen a középkorban gondoltak legkevésbé. A pápa, így tudták ők, egész életében csak ebben az egy esetben ül erre a székre, és ez a székek egyedül való rendeltetése. A dolognak és a hozzá kapcsolt szertartásoknak képleges jelentése a nép előtt ismeretlen vala. Azért tehát sajátos magyarázatot gondolt ki hozzá; oly magyarázatot, minőt éppen a nép pajkossága szokott adni. A szék belül üres és lyukas; csak azért, hogy bizonyosságot szerezhessenek arról, hogy a pápa férfi-e? A további kérdést, hogy miért szükséges ez, az a magyarázat hozta létre, hogy egykor egy asszony valóban pápává lett. Így tehát e monda tovafejlesztésére már elég tér nyílt. A csalódás, a fölfödözés katasztrófája mind-mind kiszíneződött a nép száján. A monda kedveli a kirívó ellentéteket; innét van a legfőbb papi méltóság és a legszégyenletesebb prostitutio összekapcsolása rögtönös vajúdás által, mely egy ünnepies körmenet alatt történt, és az azonnal való szülés nyilvánosan, az utcán. De ezzel az asszonypápa egyúttal le is játszotta szerepét. A monda el is takarítja az útból: meghal ott a szülés következtében, vagy egy régibb változat szerint: «a föllázadt nép agyonkövezte». [Haller József fordítása a *Történelmi hazugságok* (Budapest, Szent-István társulat, 1890.) 185-188. lapjain.]

¹³³ Ki volt Petrarca Laurája? Laure de Noves-e, az avignoni földesúr leánya, a ki tizennyolc éves korában férjhez ment Hugues de Sadehoz, a mult századbéli hirhedett de Sade marquis valamelyik ősehez, «s lett neki tíz gyermeke?» Vagy a szép Laura de Baux, ki mint ifjú hajadon halt meg Vaucluse mellett? Avagy, mint sokan állítják, Laura csak a nagy költő képzelmében élt? Mindezen egész irodalom vitatkozik. Laure de Sade mellett szól Petrarca egy latin emlékezése, mely azt mondja, hogy Laurát a gyakor szülések vitték sírba. De a legtöbb másolatban csak ez a rövidítés van: *crebris ptubus* s ez épp oly könnyen lehet *crebris perturbationibus* (sűrű, nehéz gondok), mint *crebris partubus* (gyakor szülések révén). A vizsgálat, melyet I. Ferenc francia király ejtetett meg Laura avignoni sírjában, 1533-ban, nem derített ki semmit. A női csontváz mellett ugyan megtalálták Petrarca egy szonettjét; de hogy ki fekszik a koporsóban, nem lehetett kideríteni, mert a fölírás és címer rég lekopott a sírkőről. Costaing abbé azt vitatja, hogy a nagy költő szerelme Laure de Baux, a hajadon volt és nem a férjes asszony. Ugyanő fedezte föl, hogy hibás az adat, mely szerint Petrarca 1327. április 6-án, nagypénteken, látta meg először az ő Lauráját. 1327. április 6-ika nem volt nagypéntek, hanem hétfő. E tévedés eredete alkalmasint a második szonett következő, hibásan másolt soraiban keresendő:

*Era il giorno ch'al sol si scoloraro
Per la pietà del suo fattore i rai.*

(Az nap volt, mikor a nap sugarai megsápadtak a teremtőt gyászolva.) A bécsi császári könyvtárban levő kézirat már a helyes betűt adja:

*Era il giorno ch'al sol di color raro
Parve la pietà da suo fattore, di rai.*

(Az nap volt, mikor a ritka fényű nap sugaraiban a teremtő iránt való imádat látszott.)

¹³⁴ Ki nem hallotta azt a bohó anekdotát, hogy a pisai torony azért ferde, mert púpos építőmestere készakartva csinálta görbére: meg akarta vele örökíteni félszepségét! Ezt a híres tornyot 1174-ben kezdte építeni pisai Bonnano és innsbrucki Vilmos; de csak a XIV. században fejezték be. Elhajlása (54.474 méter magasság mellett teljes 4.319 méter) nem szántsándékos. A talaj süppedt meg az óriás épület alatt, mikor a negyedik emeletet rakták rá. Ezt egykorú följegyzések is említik, nem is szólva arról, hogy a sok vaspánt és kapocs alkalmazása mind a nem várt balesetre vall.

¹³⁵ A renaissance magyarországi történetében jelentős helyet foglal el Manetto Ammanatini, a firenzei építőmester és képfaragó. (* 1384., † 1450.) Ozorai Pippo és Zsigmond király szolgálatában közel negyven évet töltött Magyarországon, egyre-másra építette a templomokat, palotákat és úgy látszik, ő díszítette föl szoborművekkel Ozorai Pippo székesfehérvári sírkápolnáját is. Arról, hogy Manetto Ammanatini miképpen került Magyarországra, egy középkori híres novella, a *Grasso legnajuolo* [a kövér fafaragó] ad számot. Manetto, ki a firenzei battisterio piacán levő boltjában igen kapós faragott képeket, fa-mozaikokat s más ilyes holmikat árult, pocakos voltaival érdemelte ki a *grasso* melléknevet. Tagja volt egy víg legénytársaságnak, melynek élén mestere, Brunellesco, állott. Manetto egy este nem jelent meg szokott találkozóhelyükön; s ekkor a pajzán cimborák elhatározták, hogy megtréfálják távollevő pajtásukat. Mindenki javasolt valami bohóságot; de a Brunellescoé volt a legmulatságosabb és hosszú vita után azt fogadták el. E terv szerint Manettoval el kellett hitetni, hogy belőle más ember lett; és pedig bizonyos Matteo. Az ármányt oly mesterien hajtották végre, hogy Manetto csakugyan elhitte magáról, hogy ő nem ő többé. Egész Firenze kacagott a kalandon; Manetto pedig úgy elröstelte a dolgot, hogy legott elbujdosott, és pedig egy Ozorai Pippo szolgálatában levő bolognai képfaragóhoz csatlakozva, Magyarországra. (V. ö. E. Müntz, *A renaissance első munkásai Magyarországon, Pesti Napló*, 1894. 266. sz.) Azt hiszem, nem sokat kell bizonyítgatnom, hogy a művész hozzánk költözésének alkalmasint más okai is lehettek, mint az, egy kicsit hihetetlen korcsmai tréfa.

¹³⁶ Lucrezia Borgia alakját a mai világ csak Victor Hugo drámájából és még inkább Donizetti operájából ismeri. A hagyomány szerint ez a nő erkölcsi szörnyeteg volt; egész élete csupa bujaság, gyilkosság, méregkeverés. E vádaknak azonban ellene mond a história. Lucrezia Borgia tudományt és művészetet kedvelő nő volt és oly férfiak becsülését érdemelte ki, minő Ariosto és Aldus. Megmagyarázható-e e nemes lelkek tisztelete, ha Lucrezia csakugyan olyan elvetemedett teremtés? Érdekes, hogy e homályos alak védelmére elsőben egy igen liberális angol történetíró: William Roscoe (* 1753., † 1831.) kelt. Hogy e kérdés nagy irodalmából csak egy fontos jelenséget említsek: Gregorovius szintén Lucrezia Borgia ártatlansága mellett kardoskodik, magyar fordításban is három kiadást ért művében.

¹³⁷ Hogy Correggio aligha mondhatta a bolognai San Giovanni in Monte templomban Raffaello *Szent Cecilia* képe előtt a híres *Anch'io sono pittore!* [Én is képművész vagyok!] szálló ígét, régtől fogva erősítik a művészet történetírói. L. Pungileoni szerint (*Memorie storiche di Antonio Allegri, detto il Correggio*, Párma, I. k. 60. l.) legelőször Pater Sebastiano Resta említi egyik levelében (melyikben?), hogy a művész így kiáltott föl, mikor a tudós Felsina költőasszony a Cecilia-kép elé vezette: «*Son pittore anch'io*». J. Meyer szerint (*Correggio*, Lipcse, 1871.; 23. l.) egyáltalán kétséges: járt-e valaha Correggio Bolognában és Rómában. A

Cecilia-kép csak 1517-ben került Bolognába, vagyis akkor, mikor a mester már nem igen mozdult ki Párma környékéről. Az egy keleti meséből kikaparított anekdota, hogy egy remekművéért hatvan scudot rézpenzben fizettek ki neki, aztán e terhet haza cipelve kimelegedett, hideg vizet ivott s az lett a halála.

¹³⁸ A római Szent-Péter-templom előtt álló obelisztk, mely az örök városban a laterani után a legnagyobb, valamikor a bazilika mögött volt, ott, a hol most az új sekrestye van. V. Sixtus pápa kívánságára 1586-ban szállították át; és azt a veszedelmes munkát Domenico Fontana comoi származású építőmester végezte. Minekutána az obeliszket lefektették a földre, hengereken a tér közepére tolták és szeptember 10-én 140 ló és 800 ember hozzáfogott felállításához. Minden zűrzavar kikerülése végett, a pápa rendeletet bocsátott ki, mely szerint a munkásokon kívül senkinek sem szabad az elkerített helyre lépni; valamint halálos büntetés terhe alatt tilos minden hangos szó. Ott is volt összes fogdmegjeivel a főporoszló és a kész akasztófa mellett a hóhér. Egy Bresca nevű sanremoi hajóskapitány azonban mégis megszegte a tilalmat. Láta, hogy a kőszálat felhúzó kötelek a roppant teher alatt sokkal jobban kinyúltak, semmint az építőmester előre számította; sejtve, hogy azonnal minden szakadni fog és katasztrófa történik: nem törődött a pápa fenyegetésével, hanem elkiáltotta magát: «*Acqua alle corde!*» [Vizet a kötelekre!] Tudta ugyanis, hogy a megnedvesített kender összehúzódik és megrövidül. Fontana építőmester legott követte a providenciális intést s az obeliszket sikerült szerencsésen fölállítani. Bresca büntetés helyett nagy kitüntetésekben részesült a pápától. Kinevezték az első pápai serezed századosának, joga lett hajója árbocára a pápa lobogóját felvonatni, bőséges jutalom ütötte a markát és családja azt az örökös kiváltságot kapta, hogy virágvasárnap a pálmatermő San Remoból ő szállítsa Rómába a szertartáshoz szükséges pálmaágakat. (Mi északiak csak barkát használunk.) A Bresca-család most is minden virágvasárnap pálmaágakkal árasztja el Rómát és sok pénzt nyer rajta; a kis San Remo városnak pedig azóta palma és oroszlán van a címerében.

Mindezt így tudjuk és így adják elő olyan komoly források is, minő Cancellieri (*Descrizione della Basilica Vaticana*, Roma, 1788.; 19. l.) És a dologban nincs is semmi lehetetlenség, kivéve a hangos szóra szabott halálos büntetést, meg a készen álló hóhért és akasztófát. Gondolkodó ember ezt nem hiheti el. Ha Fontana építőmesternek munkaközben olyan nagy csendre volt szüksége, a bölcs V. Sixtus bizonynyal nem fenyegetődzik kötéllel és bakóval, hanem egyszerűen nem bocsátatja a bámészkodó népet a piacra. Bresca «*acqua alle corde!*» kiáltása azonban történeti valóság. A derék tengerész fizikai tudományával és lélekjelenlétével is eléggé megérdemelte a sok jutalmat; a halálos büntetéssel szembe szálló bátorságot a mendemonda csak azért találta ki, mert mindig szereti a szépet szebbé, a nagyot nagyobbá tenni.

Érdekes, a mit Larousse *Grand Dictionnaire Universel*-je (* obélisque) ír, hogy 1833-ban ismétlődött a híres «*acqua alle corde*», mikor a párisi place de la Concordeon fölállították a 22 méter magas lukszori obeliszket. Egy szegény munkás észrevette, hogy a kötelek félelmesen pattognak. Vizet öntött hát az alattságra és így egyrészt ellentállóbbá tette a kendert, másrészt pedig megakadályozta, hogy a dörzsöléstől meggyúladjon. Hogy a munkát intéző Lebas földmérő szántsándékkal az obelisztk alá állott, hogy életét veszítse, ha a kőszál le talál zuhanni, így mutatván meg, mennyire bízik számításainak helyességében: egy kicsit nagyon is harmincasévekbeli francia romantika.

¹³⁹ Galilei *Eppur si muove!*-ját se szükség már manapság valami erősen cáfolgatni; hiszen mindenki meg van győződve mendemonda voltáról. E kérdést illetőleg Giuseppe Fumagalli *Chi l' ha detto?* könyvében (Milano, 1895.; 85. l.) találom az adatok legjobb és legújabb csoportosítását. 1633. június 22-én történt volna, hogy, miután az inquisitio megtagadtatta vele kozmografiai elméleteit, Galilei a földre toppantott s azt mondta: «És mégis mozog!»

Erről az írók teljes másfélszáz esztendeig nem tudnak egy kukkot sem. Elsőben egy Párisban 1768-ban megjelent névtelen anekdota-gyűjtemény (*Dictionnaire des portraits historiques, anecdotes et traits remarquables*) említi forrás idézése nélkül. Antonio Favaro, Galilei életének legkiválóbb ismerője, koholmányának mondja e szálló ígét. Igen fontos bizonyosság, hogy a pör tárgyává lett *Dialogo sopra i due massimi sistemi* művének most a padovai szeminárium könyvtárában őrzött példányához csatolt sajátkezű jegyzetei, melyekben szidja tudatlan bíráit, egy szóval sem említik ezt a dolgot. De a józan ész is ellene mond az *Eppur si muove!*-nak. Hiszen ezzel kereken visszavonta volna az abjurációt, melyben egyébiránt az az ünnepies ígéret is benne volt, hogy mindenkit följelent az inquisitionnak, a ki az ő tudtával a *Dialogo* tanításait vallja. Igen valószínű, hogy Galilei minden dacoskodás helyett szépen megköszönte a kegyes ítéletet a kardinálisoknak, kik között különben egy iskolatársa is volt (Bentivoglio). Az sem igaz, hogy kínpadra vonták. Egynéhány napig tartó, igen enyhe fogságát egyik jóbarátja, egy követ palotájában töltötte ki. Érdekes különben, hogy a maga és Copernicus elméletének bebizonyítását, Kepler három törvényét nem ismerte.

¹⁴⁰ A XVII. század sötét olasz romantikájában sokat emlegetett dolog az *acqua Toffana*, ez a lassan, de biztosan ható méreg, melynek nyomát a holttestben semmi orvosi vizsgálat nem tudta fölfedezni. De a legszörnyűbb mégis az, a mit a gyilkos szer készítéséről mindmáig beszélnek: hogy t. i. Toffana asszony, a méregkeverő, embereket csiklandozott halálra és a görcsökben vívódó haldoklók ajkán habzó tajtékából szűrte az öldöklő nedvet. Ez az asszony előbb Palermoban, aztán Nápolyban lakott és a híres méregkeverő társasághoz tartozott. A XVII. században az egész világ rettegett e bűnös szövetkezettől. VII. Sándor pápa alatt, 1659-ben feltűnt, hogy igen sok menyecske jut hirtelen özvegyiségre és igen sok olyan férj hal meg váratlanul, a ki nem élt a feleségével jó egyetértésben. A kormány gyanúja végre egy fiatal özvegyekből álló társaságra irányzódott. E társaság élén egy prófétaság hírének örvendő öreg asszony volt, a ki csakugyan pontosan megjósolta egynéhány ember halálát. A rendőrség egy courtisanet bízott meg a dolog kikémlelésével. A nő egy férjétől szabadulni akaró nagyúri hölgy alakját öltötte és a társaság jó pénzért kész volt a szolgálatra. Ekkor az egész bandát elfogták és kínpadra vonták. A Spara nevű vén szipirtyó és még más négy méregkeverő asszony vérpadon, pallos alatt végezte életét. Kiderült, hogy a szicíliai eredetű Spara a gyilkos nedű titkát Toffanától tudta meg Palermoban, hol a lassan ható mérget kis üvegekben árulták e fölirattal: *Manna di San Nicola di Bari*. (Barii szent Miklós mannája.) A fölírás alatt ott volt a szent arcképe is. (A mérget különben *acquetta di Napoli* vagy *di Perugia* néven is ösmerték.) Toffana ekkor már egy apáca-kolostorban rejtőzködött; de kihurcolták onnan és tortúra alá vetették. Megvallotta, hogy mérge hatszáz embert pusztított el. Más források szerint Toffanát 1709-ben, sőt mint némelyek állítják, 1720-ban fogták el egy nápolyi jezsuita [!] kolostorban s aztán börtönre vetve titkon megfojtották, mert annyi magas rangú embert kompromittált, hogy «tanácsos» volt a nyilvános pört kerülni. Minden tudomásom a mellett szól, hogy ez a szörnyeteg asszony a XVII. század közepe táján élt. A mi az *acqua Toffana* összetételét illeti: keveset tudunk róla. Az bizonyos, hogy nem lehetett a halálra csiklandozottak tajtékja. Mert ha lehetséges is, hogy csiklandozás révén halálos görcsökbe essenek az emberek, tudományos képtelenség, hogy az ajkukon mutatkozó hab olyan *virus* legyen, mint a veszettek tajtékja. Az ilyen *virus* különben sem hat *per os*; a vérbe kell keverednie, seben át, hogy fertőzzön. Ma a tudósok körülbelül megegyeznek abban, hogy az *acqua Toffana*, melyből «négy-öt csepp elég» volt, szintelen és szagtalan folyadék, alkalmasint arzénos sav igen sűrű oldata lehetett. Ez a föltevés igen valószínű. Mielőtt az angol Marsh kémikus 1836-ban ki nem találta egyszerű, a cinkes-kénsavas hidrogénfejlesztőből kombinált készülékét, mely még két milliomodrész arzenikumot is biztosan kimutat, e mérget nem tudták kétség nélkül konstatálni az orvosok.

¹⁴¹ *Sint ut sunt, aut non sint* [vagy úgy legyenek, a hogy vannak, vagy sehogy se legyenek]. Ezt az ismeretes szálló igét közhiedelem szerint Ricci Lőrinc, a Jézus társaságának utolsó generálisa mondta 1773 elején XIV. Kelemen pápának, ki sürgette, hogy a jezsuitákat reformálni kell. Ez anekdota forrása Caracciolinak XIV. Kelemen életéről szóló műve. Créteineau-Joly *Clément XIV et les Jésuites* (Páris, 1848.) könyvében erősen cáfolja ezt a dolgot. A legfőbb ok az, hogy Ricci nem is beszélt Ganganellivel pápakorában. Amaz érdekes szavakat (az említett francia író szerint) XIII. Kelemen pápa mondta Rochechouart kardinálisnak, Franciaország római követének, ki 1761-ben a jezsuita-rend alkotmányának megváltoztatását kívánta tőle. Az az ismeretes vád, hogy XIV. Kelemen a bosszúálló jezsuiták megmérgezték, cáfolatra sem érdemes; komoly író nem is hangoztatta soha. A pápát a római malária vitte sirba 1774. szeptember 22-én.

¹⁴² Aki Velencében járt, észre vehette, hogy minden este, úrangyalakor, egy sekrestyés jelenik meg a Szent-Márk-bazilikának a Piazzettára eső erkélyén és a párkányon levő tartóba két nagy égő viaszgyertyát tesz. E gyertyák ott égnek, ameddig a harang szól; azután a sekrestyés két lámpát gyújt meg az erkély Madonna-képe mellett s e lámpák egész éjjel világítanak. Ez, mondják, évszázadok óta az ártatlanul kivégzett *fornaretto* (a pékinas) emlékezetére történik.

¹⁴³ A *fornaretto* (neve némelyek szerint Pietro Faciol, mások szerint Pietro Tasca volt) 1507-ben egy reggel a boltba menve, meggyilkolt embert talált az uccán. A fiú ráhajolt a tetemre, mely mellett vékonypengéjű tör hevert. Fölvette a tört (sokak szerint csak a hüvelyét) s e pillanatban lepték őt meg a poroszlók. A *fornaretto* a negyvenek tanácsa előtt hiába esküdözött, hogy ártatlan. Kínpadra vonták s ekkor magára vállalt mindent. Halálra ítélték. 1507. március 22-én délben lépett a Piazzetta két oszlopa közt fölállított bitó alá és halála előtt ezt mondta: «*No passerà un ano che de i Quaranta che m' ha condannà no ghe sarà più nissun.*» [Nem telik bele egy év és a negyvenekből, akik engemet elítéltek, nem lesz többé egy sem.] Az igazi gyilkost a *fornaretto* kivégzése után egynehány nappal elfogták. Más verzió szerint: Párizsból írt levelet, jó egy év múlva, a velencei kormánynak egy patricius, megvallva, hogy ő szúrta le felesége elcsábítóját s legott megszökött; most pedig bátorságos menedékből kéri a tanácsot, hogy ha netalán valaki még börtönben volna e dolog miatt, bocsássák szabadon. Mikor a *fornaretto* ártatlansága kiderült, szokás lett - a nép hite szerint - minden halálos ítélet aláírása előtt ezt mondani: „*Recordève del povero fornèr!*” [Emlékezzetek meg a szegény pékről!] s ugyancsak ekkor keletkezett a mindmáig naponként ismétlődő gyertya- és lámpagyújtás, a szerencsétlen áldozat emlékére. Stringa XVI. századbéli velencei író, Francesco Sansovino *Venetia*-jának folytatója, azonban azt mondja, hogy az ő idejében csak egy lámpát szoktak meggyújtani a Madonna előtt s e szokásnak az az eredete, hogy egy Velencéből Chioggiába menő dalmát hajó kapitánya, kit meglepett az éj s a köd, a szent kép előtt égő kis világnak köszönte, hogy zátonyra nem került. A gyertyák és lámpák költségét maga a Szent-Márk-bazilika vagyonából fődözik. Megjegyzendő, hogy a *fornaretto* esetének a velencei kriminális levéltárakban semmi nyoma nincs, csak a Biblioteca Marciana kéziratai között levő magánföljegyzések említik.

A regék városának, Velencének, számtalan mendemondája közül, a *fornaretto* mellett, épp csak azokat említem, amelyek rendesen elhatnak a magyar turistákig is. Valamint Dover mellett mutogatják a sziklát, melyről Lear király a tengerbe ugrott, Veronában pedig Romeo és Julia sírját; Velence is eldicsekszik Shakspeare nagy alakjainak képzelt nyomával.

¹⁴⁴ A *ghettoban*, az újabb zsidótemplom (*nuova schola*) tájékán egy roskatag vén házra azt mondják, hogy a Shylocké volt s tudják még az ablakot is, melyen át a szép Jessica megszökött.

¹⁴⁵ Othello palotája kettő is van. Az egyik a Palazzo Corner sarkán torkolló és a Canal Grandéről a Zatterére vivő csatorna jobb oldalán, a San Trovaso templom közelében. Ez a

palazzo del moro; talán azért, mert homlokzatának egy fülkéjében szerecsen apród gyönyörű renaissance korabeli bronz szobra áll. Othello másik háza a *Santa Maria dell'Orto* mellett van és *casa dei morin*ak hívják, mert - valamikor Moreabeli görögöké volt! E házzal függ össze a *casa di Desdemona* furcsa históriája. Egy Friedrich Nehrlich nevű thüringiai képiró, ki *Cavaliere Nerlivé* olaszosodott, az ötvenes évek táján ugyanis megfestette a *Santa Maria dell'Orto* negyedében levő Othello-házat, s hogy a képnek párja is legyen: egy másik vászonra leírta a *Santa Maria della Salute* templommal szemben álló, 1300-ban épült remek kis, kétemeletes és kétablakos Contarini-Fasan-palotát, a csúcsíves stílus e gyöngyét és tréfából azt mondta rá, hogy ez a Desdemona palotája! Nehrlich, mikor ez a bohóság megrögzni kezdett a közönségben, helyre akarta igazítani a tévedést; kinyilatkoztatta, hogy a palazzo Contarini-Fasant csak ő nevezte el Desdemona palotájának. De a közvélemény ellene fordult, és pedig keményen (v. ö. W. L. Hertslet, *Treppenwitz*, 36. l.) s ma is tudatlan ember, aki kétségbe meri vonni, hogy ez a Shakspeare Desdemonájának palotája!

¹⁴⁶ A dogék palotájának udvarán minden cicerone híven eldarálja, hogy Marino Falierot a *Scala dei Giganti* legfelső fokánál fejezték le. Ezt állítja Lord Byron, Casimir Delavigne és Fenimore Cooper is; holott az *Óriások lépcsője* 1355-ben, mikor Marino Falierot kivégezték, még nem is volt meg. A hiteles krónikák csak annyit mondanak, hogy a hetvenhét éves doge fejét egy, a palota loggiájáról az udvarba vezető lépcsőnél ütötték le.

¹⁴⁷ Az sem igaz, amit Lord Byron *Childe-Haroldjának* jegyzetei állítanak, hogy a dogék palotájának ismeretes kút-tömlőcei (*pozzi*) alatt még két emelet volt a mélységben, melyeket azonban a velenceiek a franciák betörésekor (1797.) elárasztottak a laguna vizével, nehogy esetleg maguk kerüljenek e szörnyű börtönökbe. Soha sem volt több *pozzi*, mint amennyit ma mutogatnak a borzadó közönségnek; és ezek sincsenek a víz színe alatt.

¹⁴⁸ Azt is kevesen tudják helyesen: mik voltak a velencei «ólmkamarak» (*piombi*). Szinte általános a hit, hogy valami ólombul csinált ládák lehettek ezek az iszonyú börtönök, melyekben a foglyokat lassan megpörkölte a nap heve. Holott a *piombi* csak a dogek palotájának padlásán levő rekeszek voltak, melyeket még az osztrák uralom is használt politikai foglyok tömlőcéül, egész a harmincas évekig, mikor a rekeszeket elbontották és a padlásra fölrakták az archivumot. Egész kényelmes szobák voltak ezek, a palota ólomfödele alatt (innen a *piombi* név); bizonyos, hogy meleg lehetett bennök, mikor az ólomlemezekre rátűzött a nyári nap. De a hőség nem éppen volt tűrhetetlen. Casanova, a múlt század hírhedt kalandosa, ki közel másfél évet töltött ott (míg végre megszökött), és Silvio Pellico, kit az osztrákok 1821-22-ben tartottak e tető alatt, panaszkodnak ugyan a meleg ellen, de nem említik, hogy miatta egészségök szenvedt volna; Casanova az északnak fekvő szobákat még nyaranta hűvöseksnek is mondja. Silvio Pelliconak pedig legfőbb panasz a sok szúnyog (*zanzara*).

¹⁴⁹ A márkteri galambokról, Velence e legkedvesebb lakosairól, számos históriás anekdota szól. Hogy csak egyet-kettőt említsek: Renier Dandolo Kandia ostromakor észrevette, hogy a kandióták az áruló génuaiakkal postagalambok révén közlekednek; ennek emlékére vitt Velencébe egynehány ilyen keleti fajtájú galambot, melyek aztán elszaporodtak. Más elbeszélés szerint: e galambok ősei hozták meg először a lepantói győzelem hírért. Némelyek azt mondják, hogy a galambokat Catarina Cornaro királynő költöztette Velencébe Ciprus szigetéről. Legvalóbbszínű az a magyarázat, amelyet Velence rendőrbírája adott egynehány év előtt egy ítélet költői lendületű megokolásában, mikor hat napi fogságot szabott valami csavargóra, akit rajta kaptak, hogy Szent Márk galambjait lépes vesszővel fogdossa:

[«A velencei szenátus elrendelte, hogy közmagtárainak egy megbízottja a polgárokkal egyetemben gondoskodjék a galambok etetéséről. A nép a köztársaság bukása után is mindig táplálta őket és ma is mindennap magot szórnak nekik a Procuratie vecchie egy

ablakából. E madarak egy fényes mult emlékei. Eredetök némelyek szerint az, hogy a velencei köztársaság idejében, virágvasárnapján, a Szent-Márk templom erkélyéből madarakat és galambokat bocsátottak szabadon, melyek aztán meghúzódva a templom oszlopai között és a közel épületek ereszei alatt, elszaporodtak, kedvezvén nekik a polgárság állandó szeretete. Ha a velencei galamboknak nincsen is olyan érdemök a haza körül, mint a régi Róma ludainak; vagyis ha nem is tekintették őket sérthetetleneknek és szenteknek, mégis mindig nagy tiszteletben voltak; és Velence gondoskodott rólok még akkor is, mikor az idegen ellen vívott harcainak közepette a szabadság hősei éhséggel küzdöttek. E galambok kímélésére nem csak a történelem kötelez bennünket, hanem a törvény is; mert e madarak immár valóságos házi állatok, mintegy a város lakosságához tartoznak és részök van benne, hogy Velence a világ egyik legkedvesebb városa legyen.»] (V. ö. a milanoi *Corriere della Sera* 1895. júniusi *Venezia* mellékletével.)

Jules Lecomte Velencéről szóló művének olasz fordításában (Velence, 1844; 80. l.) a tudós fordító szerint a negyvenes évek elején a nép majd széttépett egy gondolatot, ki egy idegen számára egy pár galambot akart lopni. Ugyane forrás megerősíti, amit a rendőrbíró írt és még azt is említi, hogy a templom erkélyéről, vagy (némelyek szerint: a Campaniléról) elbocsátott galambok szárnyára súly volt kötve, hogy a földön vergődjenek, míg fel nem oldozzák őket.

¹⁵⁰ A sok magyar turistának, aki valaha Campaniléról gyönyörködött vagy gyönyörködni fog Velence panorámájában, intésképpen mondom, ne higgyék, amit a ciceronék mindig emlegetnek, hogy t. i. I. Napóleon lóháton ment föl e toronyba, a lépcső helyett szolgáló kényelmes lejtőn.

¹⁵¹ Egy érdekes és nálunk alig ismert velencei magyar emlékre akarom még itt figyelmeztetni olvasóimat. Magam sem vettem volna észre, ha Hevesi Lajos, a kuriózumok e tudós kedvelője, nem ír nekem róla. A Piazzettára eső oldalon, a tizenhatodik oszlop fejének díszítményei között magyar alak is van. Nyolc fő lappang ott a faragott lombok között; és pedig: latin, tatár, török, magyar, görög, gót, egyiptomi és perzsa. «Tehát képviselői a leggazdagabb kereskedőnépeknek,» jegyzi meg Oscar Mothes *Geschichte der Baukunst und Bildhauerei Venedigs* könyvében (I. k. 274. l.). A fejeket a süveg, a szakál, a bajusz jellemzi, mihez még az aláírás is járul. Ez oszlopfőt 1425. körül faragták. Akkor tehát a magyart gazdag népnek tartották Olaszországban. (Ki hiszi ma, hogy ez nem mendemonda?) Bezzeg később már azt hirdette az olasz közmondás (G. Giusti, *Proverbi toscani*, 212. l.): «*l don di Spagna, i conti Alemagna, i monsieur di Francia, i vescovi d'Italia, i cavalieri di Napoli, i lordi di Scozia, i fidalghi di Portogallo, i minori fratelli d'Inghilterra e i nobili d'Ungheria, fanno una povera compagnia.*» [A spanyol donok, a német grófok, a francia moszjók, az olasz püspökök, a nápolyi gavallérok, a skót lordok, a portugál hidalgók, az angol másodszülött fiúk és a magyar mágnessok koldus egy kompánia.]

¹⁵² *Vedi Napoli e poi mori!* [Lásd meg Nápolyt és halj meg!] A világszép várost magasztaló e mondás ismeretesebb a nem-olasz Európában Dante bármelyik klasszikus szálló igéjénél. Ha Nápoly szóba kerül, senki sem állhatja meg, hogy ne idézze; és egyben mindenki fitogtatja a maga olasz tudományát, mindig megjegyezvén, hogy e mondásnak nem az az igazi értelme, mert szójáték lappang a dologban: *Vedi Napoli e poi Mori*, - lásd meg Nápolyt, azután Morit. Ez a Mori egy szegény falucska valahol a Vezúv környékén. Tehát a mondás csak a nagy várost és a kis falut helyezi ellentétbe; meghalásról szó sincs, tehát a frázisban nincsen semmi «költőiség». - A *Szellemesség kincstára* című könyvben (Budapest, 1893.; 279. l.) még anekdota is van a *Napoli-Mori* szójátékról: «A harmincas években Nápolyt gázvilágítással látták el, de a lazzaronéknak sehogy sem volt ínyökre az uccák világossága. A csapokat lecsavarták, sok kandelábert ledöntöttek, mindenütt kárt tettek. Egy prédikátor vette végre

pártfogásába a gázvilágítást, mint a mely Szent Józsefnek van ajálva. Ez segített; Nápoly fényes világításban pompázott s most már így dicsekedtek: *Vedi Napoli e poi Mori!* (Ez utóbbi kis község, melynek nem volt uccái világítása.)» - Giuseppe Fumagalli, a nápolyi egyetemi könyvtár őre, a következőket írja nekem e dologról: [«Az a népies mondás nem jelent egyebet, mint a mit mindenki tud. Nincs semmi rejtett értelme és azok az anekdoták, a melyek szójátékot akarnak belőle csinálni, mind koholmányok. Ennek az a legjobb bizonyossága, hogy a mondás a legrégibb, nápolyi tájszólásban írott följegyzések szerint: *Vide Napole e po' muore!* Vagyis: 'halj meg'. Tehát annak a Mori falunak semmi köze hozzá.»]

¹⁵³ *Vederemo!* Ezt az olasz szót is tudja a német mázú Európában, következőképpen Magyarországon is, minden «művelt» ember. Az *Athenaeum kézi Lexikona* szerint azt jelenti: 'majd meglátjuk'; afféle gazdátlan szálló ige és gúnyolódó kételkedést fejez ki. Például: «Azt mondják, három év múlva megépül az esküteri híd is... *Vederemo!*» Érdekes, hogy e szó hibás, mert az olasz irodalmi nyelvben a *vedere* futurumának többes számú első személye *vedremo*; még érdekesebb, hogy Itália földén ez az ige teljességgel nem járatos nálunk divatos értelmében; de legérdekesebb, hogy az olaszoknak van egy politikai csúfolódásuk: a *vedaremo*, *pensaremo* s alkalmasint ebből keletkezett a sokkal ártatlanabb *vederemo*. [«Mi olaszok», írja nekem Giuseppe Fumagalli, «csak a tájszólásos *vedaremo*, *pensaremo*...⁵⁶ frázissal élünk, célozván vele az ügyetlen vagy rosszszándékú kormányok halogatódzására vagy általában az olyan ember mentegetődzésére, a ki nem akar valamit megtenni, de nem mondja meg nyíltan s beszéddel húzza-halasztja a dolgot. Különös, hogy Felső-Olaszországban azt mondják, hogy ez volt Ausztriának lombardia-velencei politikája (mely esetben a *vedaremo*, *pensaremo* a velencei tájszólás *vedarem*, *pensarem* alakjának teljesbítése lenne); viszont Közép-Olaszországban a pápa kormányának politikáját bélyegzik vele; és ez esetben a *vedaremo*, *pensaremo* a változatlan romagnai dialektus. Hogy kitől ered ez a csúfolódás, nem tudni. Én azt hiszem, a nép, és pedig a velencei nép alkotása; erre vall az, hogy a csípős elmésségű velenceiek mindig szerették vagdosni az osztrákot az ő éles nyelvökkel.»] Tisztelt barátom e vélekedését én egynéhány konjekturával merem támogatni. Szerintem is sokkal valóbbszínű, hogy a *vederemo* Velencéből került a németiségbe, semmint a Romagnából, melynek közvetlen érintkezése nem igen volt az északkal. Az osztrák tiszték közmondásos barbárságú olaszságára vall a hibás forma is. Ezek az urak hallván és célzatában nem értvén a velencei *vedarem*, *pensaremet*, csak a *vedaremből* csináltak közkinccset, és pedig német lelköknél fogva *alles verbessernd und in civilisirten formen umgiessend*, a hibás *vederemot*. Vagyis ez a szó is épp úgy az osztrák lajdinand-nyelvből való, mint a *csau* (olasz: *schiaivo*, velencei tájszólás: *ciao*: 'szolga'). Onnan kerülhetett aztán a bécsi sajtóba, a bécsi sajtóból pedig a német külföldre és mihozzánk.

⁵⁶ Majd meglátjuk, majd meggondoljuk... Irodalmi nyelven: *vedremo*, *penseremo*.

VI. A SPANYOLOK.

¹⁵⁴ A Kolumbusról fecsegő mendemondák - cáfolatukkal egybe - annyira ismeretesek, hogy csak röviden és szárazon sorolom fel őket, W. L. Hertslet (*Treppenwitz*, 420. s köv. l.) ügyes csoportosítását követve. Nem Kolumbus agyában fogant meg a gondolat, hogy Indiát nyugatnak hajózva is el lehet érni; ezt már Aristoteles és Strabon is írta, a XV. század közepén pedig Toscanelli firenzei csillagász († 1488.) hirdette. A 'Kolumbus tojása' anekdota alkalmasint egy régi spanyol közmondásból ered s kezdetben Brunellescora, a firenzei dóm 1444-ben meghalt építőjére alkalmazták. Katholikus Izabella nem tette zálogba drágaságait, hogy Kolumbus első expedícióját segítse. Kolumbus holta napjáig sem tudta, hogy új világrészt fődözött fel; azt hitte: Ázsia legkeletibb partjait érte el. Haitit Japánnak tartotta és élete utolsó éveiben azt hitte, hogy a földnek körteformája van. Nem igaz, hogy legénysége 1492. október 8-án föllázadt és kimondta, hogy, ha három nap alatt nem mutatkozik föld, visszafordulnak. Kolumbus nem volt tudományos tengerész, mert szélességmeghatározásai többnyire helytelenek. (Például szerinte Cuba a 42-ik fok alá esik, holott a Rák térítő alatt van.) Teljességgel nem tudjuk: melyik a Bahama szigetek közül az a Guanahani (San-Salvador), melynél Kolumbus kikötött. Nem igaz, hogy Kolumbus visszatérve harmadik útjáról, mikor láncra verték, Granadában béklyósan jelent meg a királyi pár előtt. Nem tudni: hol van eltemetve; két sírját is mutogatják; az egyiket a havanai, a másikat a sandomingoi székesegyházban.

¹⁵⁵ Újabban már nem igen hiszik, hogy Amerika nevét Jean Basia lotharingai kanonok csinálta Amerigo Vespucci tiszteletére. Kétségtelen, hogy Basia, Amerigo Vespucci utazásainak deák fordítója, 1507-ben, Saint-Diében megjelent, *Cosmographiae introductio* című fordítmányának elején azt ajálja, hogy az új kontinenst nevezzék el ama fölfedező nevére (mely az Emericus, Imre, egy alakja) Amerikának. De hihetetlen, hogy ez az obskurus javaslat azonnal ekhót keltett Spanyolországban és Portugáliában, a hova az a lotharingiai könyv talán el se jutott egyhamar. Valóbbbszerű, hogy az új világrész neve a Nicaraguában levő, ma is Amerriques vagy Amerriques nevű hegységtől ered. Kolumbus harmadik útjában járt itt. Emberei a benszülöttektől hallhatták e szót s aztán haza hozták az új kontinens neve gyanánt.

¹⁵⁶ Itt, az új világot illető adatok után csoportosítom az egynehány tenyésztett növényünkre vonatkozó mendemondákat. Még ma is sokan azt hiszik, hogy a burgonyát elsőben Francis Drake angol hajós (* 1540., † 1596.) hozta az új világból Európába. Az «alaposabbak» szerint Walther Raleigh, a vérpadon halt tudós kalandos (* 1552., † 1618.) vagyis inkább utitársa Thomas Herriott hozta 1585-ben vagy 1586-ban a burgonyát Virginiából Írlandba. Ma már nyilvánvaló dolog, hogy az a növény, melyet Francis Drake hozott, nem burgonya (*Solanum tuberosum* Linné), hanem batáta (*Convolvulus Batatas* Linné) volt.⁵⁷

Alphonse de Candolle⁵⁸ szerint valószínű, hogy Virginia lakói - talán angol gyarmatosok - az ő földjükön nem termő, sokkal délibb eredetű gumókat spanyol vagy más utazóktól kapták. Peru és Chile elfoglalása idejében 1535-1585-ig sok hajó vihetett magával burgonyát

⁵⁷ Mily gyakori lehetett kezdetben e két gumós növény összetévesztése, bizonyítja, hogy a burgonya angol neve ma is *potatoe*, olasz neve *patata* sat. Azt hiszem, ehhez az etymonhoz jár közelebb az erdélyi részekben dívó *pityóka* s nem azért hívják így, amint Czuczor-Fogarasi véli, mert «pettyforma lyukacsai vannak, melyen a csirák kibújnak, mintha vékony hangan *petyőke* volna.» A *burgonya* etymonja kétségnélkül *Bourgogne*, a *krumplié* pedig a régi német *grundbirne*.

⁵⁸ *Termesztett növényeink eredete*, ford. Pavlicsek Sándor, Budapest, 1894.; 46. l.

elesésképpen és Raleigh, ki mint kalandos a spanyolokkal hadakozott, kirabolhatott valamely burgonyát szállító hajót. Ez annnyival inkább valószínű, mivel a spanyolok e növevényt 1585. előtt hozták be Európába.

Magyarországon a burgonyát csak a múlt század közepe táján kezdték termesztetni, a felső vármegyékben. Mint mindenütt, nálunk is rossz hírét keltette e hasznos növevénynek az, hogy a zöldje mérges. A földfölötti szár s a levelek valóban solanin tartalmúak és megenni nem valók. Báró Bujanovszky Elek sziléziai születésű lovassági tábornok († 1799.) nejének, Podmaniczky bárónénak rákoskeresztúri birtokán buzgón műveltette a burgonyát, sőt szét is osztatott belőle kétszáz mérővel. Fialowski Lajos közli a *Pallas Nagy Lexikonában* (* burgonya) az anekdotát, mely szerint egy borsodmegyei földbirtokos a szétosztott gumókat, melyeket jobbágysai az árokba dobáltak, összeszedette és saját földjén elültette; amiből a parasztok aztán lopkodtak. «Hálisten, csak hogy lopják!» kiáltott föl a földesúr, mikor ezt megtudta. Ez az anekdota azonban nem Borsodmegyében történt meg, hanem Párizs környékén és hőse nem magyar földbirtokos, hanem Antoine-Augustin Parmentier, a francia agronomus (* 1737., † 1813.), aki hazájában első terjesztette el a burgonyatenyésztést és szembe szállt a babonával, hogy ez a táplálék ártalmas. XVI. Lajos pártolta Parmentier törekvését és a Páristól nyugatra eső terméketlen homoksivatagból ötven holdat hasított ki számára burgonyatermesztő helynek. Az első krumpli-virágot pedig, melyet Parmentier nyújtott neki, a kabátjára tűzte. Ezen a réven a burgonyára figyelni kezdtek és mind kevesebben hitték, hogy mérges. Egyszer hírül hozták Parmentiernek, hogy a krumplit éjtszakánkint már lopják is. «*Si l'on vole la pomme de terre, c'est qu'il n'existe plus de préjugé contre elle!*» kiáltott a buzgó férfiú örvendezve és megajándékozta a hír hozóját. Nemsokára nagy ebédet rendezett, melyen minden fogás burgonyából állott s még az italokat is e növevény szolgáltatva. Az ebéden fényes kitűnőségek voltak jelen, köztük Franklin és Lavoisier.

¹⁵⁷ Itt említem meg melleleg, hogy a «magyar nemzeti fűszer» a paprika, sokkal újabb vendég konyhánkban, semmint legtöbbször vélik. Aki Varga Ottó lelkes könyvében, *Magyarország történetében* (Budapest, 1895.; 1. l.) az őstörténeti rész elején e sorokat olvassa: «E rónaság [az Alföld] pásztornépe találta ki azt a másik világhírű ételünket is: a bográcsos gulyást⁵⁹, mert hát ezen a rónaságon terem annak a fűszere is: a szegedi paprika,» vagy aki tudja, hogy a bécsi vicclapokban a magyarság neve csak *paprikapöbel*: szinte azt hihetné, hogy a de Candolle szerint brazíliai eredetű *Capsicum* fűszerrel már a régi magyarok is éltek. Holott a paprika egészen új jövevény nálunk. Dédanyáink konyháján még félelmesen nagy vala a fűszerek bősége. Ha előveszünk egy régi magyar szakácskönyvet, például a Tótfalusi K. Miklósfélét (Kolozsvár, 1695.) minden lapon csakúgy hemzseg a sok fehér bors, fekete bors, szerecsendióvirág, fahéj, gyömbér, vöröshagyma, foghagyma, keménymag, üröm, ánizs, koriandrom, zsálya, izsóp, borókamag, babérlevél, torna, menta, kapor, citromhéj, mirtus, majoranna, mustár, petrezselyem, paszternák, rozmarin, ruta, kakukfű, szegfűszeg, sáfrány, tárkony; a paprikának azonban sehol semmi nyoma. Régibb hírét én sem tudom fölfedezni, mint Hangay Oktáv, ki *A paprikáról* (Székes-Fehérvár, 1887.) című derék kis monografiájában megvallja, hogy ő elsőben Csapó József *Uj füves és virágos magyar kertjében* (Pozsony, 1775.) talál adatot e fűszerszám használatáról. A régi magyar botanikus szerint a *Capsicum annuum* Linné hosszú, piros gyümölcsét a «paraszt emberek» porrá törik és vele «borsozzák» eledeleiket. Igen erős eszköz ez 's az ember «vérét igen meghevitti.» Gróf Gvadányi József 1787-ben írta az *Egy falusi nótáriusnak budai utazását*; apróra megéneklődik benne, hogy-mint főzött a hortobágyi gulyás egy bogrács húst; de csak «megborsolta». Az 1793-ban meg-

⁵⁹ A gulyáshús vagy gulyásos neve a romlatlan nyelvű nép szájában soha sem 'gulyás'; ez már közeledés a *gollasch*hoz.

jelent *Rontó Pál*ban a keresztelői lakzi leírása a magyar nemzeti eledeleknek hosszú lajstroma; de ott is csak

Minden étel vala jól meg sáffrányozva,
Némelly meg zsályázva, vagy rozmaringozva,
Hintettek azokra bőven borsott 's gyömbért,
Mivel a' fűszerszám tisztította meg a' vért.

Paprikáról nincs sehol szó. És hiába keressük Szirmay Antal *Hungaria in Parabolis*ában is (Buda, első kiadás 1804., második kiadás 1807.), pedig a kuriózumkedvelő szerző igazi mester módjára sorolja elő a magyar ételek nagy bőségét. Szerinte a gulyáshús fűszere hagyma, bors és ánizskapor (bécsi kapor, *foeniculum*). Nagyanyám, a szabolcsi Kállay-család leánya, e század elején az ő házoknál paprikát nem is látott; a bors uralkodott a konyhán és a legkedveltebb éték a *bosporos* volt. Hogy paprika egyáltalán van a világon, csak 1831-ben, a nagy kolera idejében tudta meg, mikor a járvány ellen paprikás pályinkával éltek némelyek. Mindez arra mutat, hogy a paprika minálunk kezdetben parasztfűszer volt, a *drágább bors szurrogátuma*; és aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy az úri asztalokra csak e század közepe táján került általánosan. Bizonyos, hogy a Balkánfélszigetről vándorlott hozzánk, elsőben az Alföldre, névleg Szegedre; és porrá törése is magyar dolog, mert Szerbiában és Bulgáriában, mint megfigyeltem, főképpen zölden, töltve eszik, a szárítottját pedig darabonként főzik az ételbe. Asztalon, a só mellett, nem igen látni a Balkán országaiban, pedig bősége és fogyasztása igen nagy. Thallóczy Lajos helyesnek ítéli azt a vélekedésemet, hogy a törött paprikának e gyér használata is Magyarországról származott le a déli szláv népekhez. Szeged volt az a központ, ahonnan a 'magyar bors' országhódító útjára indult.

¹⁵⁸ Hogy a dohány tudományos terminusa, a *Nicotiana Tabacum* Linné, nem egészen érdem szerint teszi halhatatlanná Jean Nicot francia diplomata (* 1530., † 1600.) nevét, mindnyájan tudjuk. Nicot csak Franciaországba vitte a növevényt Portugáliából, hol 1560-ban látta. Európába alkalmasint a portugálok hozták, már a XVI. század legelején. Amit a dohány keleti elterjedése révén sokáig hittek, hogy óvilági növény, rég bebizonyított tévedés. A dohány őshazája Mexikó, Texas vagy Kalifornia.

Bár nem az új világ növényvándorlásához tartozik, itt emlitem, hogy az sem igaz, a mit Plinius (*Hist. nat.* 15., 26.) és utána száz meg száz író állít, hogy t. i. a cseresnyét Lucullus hozta Kr. e. 74-ben Cerasus pontusi városból Italiába. De Candolle szerint a cseresnyefa - legalább az apró gyümölcsű - Lucullus előtt is megvolt Italiában s a nagy gourmand csak a Pontus mellett termő, valamely jó fajváltozattal lepte meg a rómaiakat. A természetők aztán arra törekedtek, hogy az új változatot szemzés révén elszaporítsák. Ennyi része van a dologban Lucullusnak. Az sem igaz, hogy a cseresnye Cerasus városától vette nevét. A későbbi Cerasus (Kerasos, Cerasonte, ma Kirezün) környékén az erdőkben sok *Prunus avium* Linné termett s a város lakosai a legjobb gyümölcsűeket elültették kertjeikbe. A cseresnye régi görög neve *κέρασος* lévén, így ragadt rá a városra a Kerasos név. «Bizonyos», írja de Candolle, hogy ha Lucullus szép foltos cseresnyét hozott haza, földije, a kik csak az apró vad cseresnyét ismerték, bátran felkiálthattak: «olyan gyümölcs ez, a milyen nálunk nem volt». Nem is állít Plinius ennél többet.

¹⁵⁹ Müller Miksa is említi azt a furcsa mendemondát, mely szerint Loyolai Ignácnak, a Jézus társasága alapítójának szívén, mikor felboncolták, Isten nevét találták írva görög betűkkel: *ΘΕΟΣ*. Azt hiszem, e képtelenség cáfolgatására kár vesztegetni a szót. Nem is szóltam volna róla, ha a furcsaságok történetében nincs több nyoma is, hogy az emberi test szöveteiben írást találtak. John Evelyn, a XVII. századbeli angol kuriózumgyűjtő említ egy nyolc-kilencéves német fiúcskát, akinek az egyik szemében, az írisz fölött, ez volt olvasható a szeme fehéren:

deus meus, a másikban pedig héber betűkkel: יהוה Elohim. Szülei, kik pénzért mutogatták, azt mondták, hogy a gyerek így született. C. Ellis 1699-ben látta ezt a tünetényt s ezt írja róla Dr. Edw. Tysonnak: [Láttam a fríz fiút, kinek szemében a pupillája körül szavak olvashatók. Ezt mindenki csodának tekinti, én azonban gondosabb vizsgálat után észre vettem, hogy nincs másról szó, mint hogy a gyerek írisze nem kerek, hanem csorba és a belőle kiálló rojtok mintha betűk volnának, D, J és V. forma alakok, melyekből azonban a legerősebb képzelet sem tud valamit kisütni. Én azonban majd megjártam vele, hogy fölfedeztem a csalást: mikor egy úri embert angol nyelven figyelmeztettem a dologra, valaki a csócselék közül meg találta érteni és én örülök, hogy kereket oldhattam, mert széjjel szedtek volna.] - 1834-ben Londonban mutogattak egy fiút, kinek a szemébe *Napoleon* volt írva. «Kérdés», írja a *Sketches of imposture, deception, and credulity* (291. l.) «természetes dolog volt-e ez, vagy mesterséges.»

Csapodi István egyetemi professzortól e dolgokra vonatkozólag a következő szíves közlést kaptam: «Az íriszt magát tetoválni lehetetlenség. Föltéve, hogy a szaruhártya részben való lefejtésével (vagy legalább olyan sebrésen ál, amilyent iridektomiakor ejtünk) hozzá jutnánk a tetováló tűvel, s föltéve, hogy az írisz mögött levő lencsét sem sértenénk, az írisz semmiféle idegen testet nem tűr, tehát festékszemcséket sem. Tetoválni csak a szem külső hártyáit lehet, a szaruhártyát és inhártyát. A szaruhártya is ép állapotában csak kivételesen tűr el egyes szemcséket, például belelőtt puskaport, de hegedéses, elfehéredett állapotában jól tetoválható és a feltűnő fehér hegedések eltüntetésére meg is tesszük. Puskaapor szemeket az inhártya is jól tűr, tehát elképzelem, hogy abba is lehetne valamit beleírni, bár tetoválását eddig tudtommal nem kísérelték meg. A szavak beleírását úgy tartanám lehetségesnek, hogy vagy a szemefehérébe (inhártyájába) szurkálták bele a bötüket vagy a hegedéses - esetleg a tiszta - szemehártyájába. Laikus ember nem igen tud a szemén eligazodni, hogy melyik hártyában van az, a mit más ember szemében lát; még az orvos is tévedhet, ha nem szemorvos.»

¹⁶⁰ E gyűjteményben vallásos vitáknak nincsen helye. Nem is említem hát a hosszadalmas civódást: az igaz-e, hogy Arbues Péter inquisitorsága alatt egyetlen egy kivégzés sem történt, vagy az igaz-e, hogy az ő révén sok ezer ember került máglyára. Egy dolog azonban bizonyos: hogy W. Kaulbach nálunk is ösmeretes képe a könnyen ellenőrizhető valósággal ellenkezően ábrázolja Arbuest. E képen az inquisitor nyolevan esztendő, világtalan, ördögarcú, vén ember, a kit roskatagságában támogatnak. Arbues Péter azonban még nem töltötte be életének negyvenharmadik évét, mikor a saragossai székesegyházban 1485. szeptember 15-ére virradó éjjel leszúrták.

¹⁶¹ Machiavelli írta a XV. század elején, hogy az emberek és kivált a fejedelmek cselekedeteiben a cél a fő dolog; az eszközöket mindig tisztességeseknek ítélni és dicsérni fogja mindenki. (... «*si guarda al fine... i mezzi saranno sempre giudicati onorevoli, e da ciascuno lodati*». *Il Principe*, Velence, 1515.; XVIII. f.) Hobbes, az angol filozófus *De Cive* könyvében (Páris, 1646.; 1., 8.) azt mondja: «... *unusquisque jus... habet utendi omnibus mediis, et agendi omnem actionem, sine qua conservare se non potest*». [Mindenkinek joga van használni minden eszközt és végrehajtani minden cselekedetet, a mely nélkül nem tarthatja fenn magát.] Nyilván ebből csinálták 'a cél szentesíti az eszközöket' (*finis sanctificat media*) híres mondást, melyet aztán a jezsuitákra fogtak.

[«Hermann Busenbaum német jezsuita atya», mondja Büchmann-Robert-Tornow (*Geflügelte Worte*, Berlin, 1895.; 18-ik kiadás, 380. l.) «ezt írja 1650-ben megjelent *Medulla theologiae moralis* könyvében: «*cum finis est licitus etiam media sunt licita*», (ha a cél megengedett, akkor megengedettek az eszközök is) és: «*cui licitus est finis, etiam licent media*» (a kinek a cél meg van engedve, annak meg vannak engedve az eszközök is). Az első passzusnál azonban határozottan kizárja a galád eszközöket, a másodiknál pedig csak a jóra valókat ajánlja a cél elérésére. Szavait kikapták az összefüggő textusból és úgy magyarázták, mint ha Busen-

baum azt mondta volna, hogy jó célok elérésére szabad rossz eszközöket is használni, mert a rossz eszközöket szentesíti a jó cél. Úgy látszik, Pascal bocsátotta világgá ezt a dolgot, mert a *Provinciales*ban (1656., 7-ik levél) ezt adja egy jezsuita szájába: «*nous corrigeons le vice du moyen par la pureté du fin*», mi az eszköz bűnös voltát a cél tisztaságával korrigáljuk.»] (V. ö. *Szájruul szájra*, 300. l.)

Közhiedelem, hogy a jezsuiták egy millió forint jutalmat tettek az angol bankba, annak számára, a ki előmutat olyan jezsuita írta könyvet, melyben a «cél szentesíti az eszközöket» ugyanezekkel a szavakkal vagy hasonló értelműekkel ki van fejezve. Ez mendemonda. Az igazság csak az, hogy Roh jezsuita atya 1852 őszén, a frankfurti misszió befejezésekor, ezer rénes forintot tűzött ki annak, a ki a heidelbergi vagy bonni jogi kar előtt felmutatja azt a könyvet. E nyilatkozatát többször ismételte. Az ezer rénes forintra csak Maurer protestáns lelképásztor pályázott 1868-ban egy *Új jezsuita-tűkőr* című füzetrel, Busenbaum fönt említett két tételét idézve, és a heidelbergi jogi fakultás előtt követelte is a díjat; de aztán csakhamar lemondott róla. És a pályázat mindmáig meddő. (V. ö. a németből fordított *Történelmi hazugságok* könyvvvel, Budapest, Szent-István-társulat, 1890.; 650. l.)

VII. A FRANCIÁK.

¹⁶² A világ két híres szamarát ösmer: a bibliai Bálám szamarát meg a középkori Buridan szamarát. A Bálám szamara (Mózes, 4, 22, 28-29.) egyszerűen, de józanul gondolkodó fő volt, az állatvédelemnek kétség nélkül első szószólója, mert mikor a gazdája megverte, így beszélt: «... szoktam volt-e valaha ekképpen cselekedni te veled?» A Buridan szamara már skolasztikus filozófus, logikája csupa csűrös-csavarás, eszmélkedésében nincs egy csöpp életrealitás. Mert ez a szamár, ha két egészen egyforma szénanyaláb közzé állítják, élete fogytaig nem tudja magát eltökélni, melyikbe harapjon előbb; ha pedig egyenlőképen gyötri az éhség meg a szomjúság és előtte a zab meg a víz, csak tűnődik, de nem bír választani és étlen-szomjan döglik meg.

Buridan János francia nominalista, ki állítólag e híres példával akarta igazolni, hogy szabad választás nincsen, 1327-ben a párizsi egyetem rektora volt és 1358 után halt meg. Regényes históriákat is beszélnek róla; például, hogy a parázna burgundiai Margit kedvese volt, aztán ő is arra a sorsra jutott, mint a királyné minden [!] szeretője: zsákba varrva a Szajnába dobták.⁶⁰ Sikerült a zsákot felhasítania és partra úsznia. Mondják azt is, hogy a filozófus szerelméért navarrai Johanna is vetélkedett; a bölcs azonban nem tudott választani a két szép asszony között és őreá magára alkalmazták elsőben a tűnődő szamár példázatát.

Ez a példázat, vagy legalább az az állítás, hogy az éhes-szomjas ember tűnődik, ha egyenlő messze van tőle az étel és ital, sokkal régebb Buridannál. Említi már Aristotelles (*az Egről*, 2,13), aquinoi Szent Tamás (*Summa theologiae*, pars I. secundae, qu. XIII., art. 6.) és Dante a *Paradiso* negyedik énekének kezdő soraiban:

*Intra due cibi, distanti e moventi
D'un modo, prima si morria di fame
Che liber uomo l'un recasse a' denti.
Sì si starebbe un agno intra due brame
Di fieri lupi, egualmente temendo;
Sì si starebbe un cane intra due dame.*⁶¹

¹⁶³ A perdöntő párbajt vívó kutya: Aubry de Mont-Didier lovag ebe, nyilván Plutarchos egyik anekdotájából keletkezett középkori mendemonda. A görög író szerint Pyrrhus egyszer országában járva, egy kutyát látott, mely már három nap óta étlen-szomjan őrizte meggyilkolt urának tetemét. A király megparancsolta, hogy a halottat temessék el, a kutyát pedig magával vitte és udvarbelieinek meghagyta, hogy jól viseljék gondját. Egynehány nap múlva Pyrrhus szemlét tartott katonáin. Trónján ült, lábánál a kutya. Az állat mozdulatlanul nézte a vitézek elvonulását, de mikor gazdájának gyilkosai jöttek, nagy csaholással rájuk rohant, minduntalan

⁶⁰ François Villon († 1484.) a *Mais où sont les neiges d'antan* balladájának második szakában említi:

*Semblablement, où est la royne
Qui commanda que Buridan
Fust jetté en ung sac en Seine?*

Burgundiai Margitot férje, X. Lajos fojtatta meg 1315-ben.

⁶¹ [A szabadakaratú ember előbb halna éhen, semhogy két egyenlő messze és egyenlőképen kíváncsi étel közül valamelyikhez nyúlna. Épp így állana a bárány két dühös éh farkas között, egyformán félvén mind a kettőtől; így az eb két szarvasüő közt.]

visszanézve a királyra. Nemcsak Pyrrhus, de az összes jelenlevők megértették, mi történik; a gyanus embereket elfogták és minthogy más bizonyítékok is akadtak, elítélték.

A középkori anekdotát elsőben Albericus troisfontainesi francia cisztercita említi 1241-ig terjedő krónikájában. Szerinte az egész dolog gall hegedősök költeménye. Aubry lovag Nagy Károly elvált feleségét, lombardiai Szibilt védelmezte, azért ölte meg az áruló Macaire. A kutya és a gyilkos perdöntő párbaja aztán Nagy Károly előtt folyt le, Párizsban. Vulson de La Colombière *Le vray théâtre d'honneur et de chevalerie* könyvében (1648.) már a XIV. századba helyezi át a történetet, nyilván összetévesztve V. Károly francia királyt Nagy Károlylyal s ezt a kis novellát kerekíti ki:

V. Károlynak volt egy Macaire nevű udvari embere, aki gyűlölködött Aubry de Mont-Didier lovagra, a mért ezt a fejedelem nála jobban tüntette ki kegyelmével. Egy nap a bondyi erdőn megleste a lovagot, ki vizslájával egymaga vadászott a sűrűben. Megölte, elföldelte, aztán jó képpel visszatért az udvarhoz, mintha semmi sem történt volna. A kutya nem mozdult ura sírjától, míg végre az éhség be nem űzte Párizsba. Kenyeret kért gazdája barátaitól, s mikor jól lakott, ismét kiment az erdőbe, a sírhoz. Ez a dolog végre szemébe tűnt az embereknek. Gyanut keltett az is, hogy a vizsla mindig fájdalmasan vonít, mintha el akarná árulni gazdája eltűnésének titkát. Végre kimentek a kutyával az erdőre, megtalálták a szerencsétlen Aubry lovagot és tisztelen eltemették. A gyilkosról azonban még senki sem tudott. A kutyának Aubry atyjafiai fogták pártját. Egyszer az állat az udvarbeli urak között meglátta a gyilkost. Legott rárohant, torkon ragadta, meg akarta fojtani. A kutyát megverték, elkergették; de a hű állat azután is csak mindig kerülgette Macairet és agyarkodott rá. A dolog a királynak is a fülébe jutott és látni akarta, hogyan viselkedik a kutya. A gyanúsított lovagot elrejtette számos udvarbeli között. A kutya legott fölismerte Macairet és mintha tudná, hogy a király előtt van, még a szokottnál is dühösebben rohant rá és keserves vonításával bosszút, igazságot követelt. A király, minthogy más gyanuok is merültek föl, végre perdöntő párbajt rendelt el az ember és a kutya között. Az ordália az egész udvar jelenlétében történt meg. A loagnak fegyverül egy nagy, nehéz fűtykőst adtak; a kutya számára pedig egy feneketlen hordóru gondoskodtak, hogy legyen hova meghúzódnia, ha szükséges. A kutya mihelyt eleresztették, rárohant ellenségére, mintha tudná, hogy a támadás joga a vádlót illeti meg. A lovag fűtyköse oly nehéz volt, hogy egy csapásra is agyon lehetett volna vele ütni az állatot; ezért a vizsla folyton csak Macaire körül szaladozott, de aztán egyszerre hirtelen torkon ragadta a gyilkost és a földre terítette. Macaire kegyelemért rimánkodott és ígerte, hogy mindent megvall, csak kergessék le róla azt a kutyát. A bűnös a bírák előtt aztán elmondta, hogyan ölte meg Aubry lovagot az erdőn, s hogy a gyilkosság egyetlen tanúja a kutya volt. A perdöntő párbaj 1371. október 3-án történt, a Notre-Dame szigetében.

Montargis várában volt egy kandalló, melyet V. Károly restauráltatott, s melynek díszítménye kutyával viaskodó embert ábrázolt. Fournier szerint a franciák e szobormű révén hívják Aubry vizsláját montargisi kutyának.

E század tízes éveiben valami francia melodrárává dolgozta föl e tárgyat s a darab főszerepét egy remekül betanított kutya játszotta. Miután Párizs eléggé kisírta magát az érzékeny színművön, a négylábú művésszel Németországot utazta körül egy vállalkozó. A kutyaszínész 1816-ban a berlini királyi színpadon lépett föl. Károly Ágost weimari nagyherceg, szenvedélyes kutyakedvelő léte, szintén látni akarta udvari színházában az ugató tragikust; Goethe, az intendáns azonban ellene szegült ez ízléstelenségnek. A darabot a nagyherceg kívánságára mindazáltal titkon betanulták. Goethe a próba napján, 1817. március 20-án elutazott Weimarból, s mikor a darab április 12-én színre került, lemondott az intendánságról.

¹⁶⁴ Jeanne Darcnak a porosz háború óta megint nagy a becsülete a franciáknál. Elzász-Lotharingia elvesztéséig minden felvilágosodott ember csak mosolygott az «együgyű legendán» és Voltaire *Pucelleje* «kedves kópéság» volt. Most, hogy a *bonne Lorraine* (mint Villon

nevezi) ismét nemzeti hősnő lett, a historikusok vállvetve bizonyítgatják, hogy az orléansi szűzről igaz minden szép, minden jó; a Voltaire *Pucelleje* pedig «főrtelmes ocsmányság.» Ritka bátorságú ember tehát Lesigne, ki 1889-ben egy *La fin d'une légende. Vie de Jeanne d'Arc* című könyvet adott ki, melyben, sok minden rettentőség között, még azt is állítja, hogy az orléansi szűzet bizony nem égették meg az angolok Rouenban, hanem mint sok gyermekkel megáldott családanya halt meg. Lesignet épp úgy nem méltatták kritikára, mint azt a furcsa történetírót Pérèst, aki *Napoléon apocryphe* című könyvében azt bizonyította, hogy Napóleon soha sem élt a világon. (Ezzel a váddal különben Jeanne Darcot is illették kevésbé népszerű korában; azt állították róla, hogy a XV. században keletkezett mese.) Lesigne jóhiszeműsége azonban kétségtelen; csak az a baj esett meg szegénynyel, hogy összetévesztette az igazi orléansi szűzet az ál Jeanne Darckal, ki 1436-ban a hősnő kivégzése után öt évvel bukkant föl s azt állítva, hogy sikerült megszöknie az angol fogságból, vagy négy évig bolondította a világot. Mikor imposztorsága kiderült, 1440-ben a párizsi parlament megseprűzésre és kipellengérezésre ítélte. Aztán eleresztették. Később Metzben férjhez ment Armoises grófhhoz. Ennyit tudni róla. - Az igazi Jeanne Darcról, mióta az orvostudomány megismertette velünk az autoszugesztio jelenségeit, leghelyesebb úgy vélekednünk, mint a történet többi csodalátójáról és a minden képtelenséget magukra vállaló boszorkányokról: hisztériás létére szentül hitt abban, amit mondott és meg volt győződve isteni küldetése felől. Így érthető ez a szép, de szomorú alak.

¹⁶⁵ Lord Byron főséges költeménye, *A chilloni fogoly* (1816.) nem történeti valóság ihletéből termett. Az kétségtelen, hogy François de Bonivard, a genfi polgárok szabadságának védője (* 1493., † 1571.) a chilloni várban raboskodott 1530-tól 1536-ig. III. Károly szavójai herceg záratta el. Az első két évben fönt, egy toronyszobában őrizték; de aztán a herceg parancsára levitték a genfi tó színe alatt levő sötét börtönbe, mely szörnyűbb a hirhedett velencei kúttömlöcköknél (*pozzi*). E zugoly köpadján ma is látni a fogoly lába nyomait. «*J'avois,*» írja maga Bonivard, «*si bon loisir de me pourmener, que je empreignis un chemin en la roche qui étoit le pavement de léans, comme si on l'eût fait avec un martel.*» [Úgy ráértem a sétálásra, hogy a börtön sziklapádimentomába olyan utat koptattam, mintha csak pörölylyel verték volna bele.] A turistáknak mutogatják a vasgyűrűket is, melyekhez Bonivard és öccsei láncolva voltak. Csakhogy a Bonivard öccsei a Byron képzelmében született alakok. Nem igaz, hogy Bonivard atyja és két testvére a kínpadon halt; nem igaz, hogy másik két öccse együtt raboskodott vele s ott senyvedt el a vízalatti tömlőben. Bonivard egyedül volt ott négy évig és 1536. március 25-én szabadult ki, mikor Chillon várát az egyesült genfiak és berniek ostrommal vették meg. Furcsa olvasni a história prózai betűjét, mely szerint ez a nemes, szomorú fogoly, ki «börtönét sóhajtvá hagyta el» kiszabadulása után az új köztársaságtól egy kis évi díjat kapott, de minduntalan baja volt a hatóságokkal, - olyan korhely életet élt. Egyszer a genfi tanács elé is idézték feslettsége miatt és arra ítélték, hogy hetenkint kétszer köteles elmenni - a templomba. Egyébiránt protestáns lett és négyszer házasodott. Kortörténeti becsű krónikájának, a historikusok szerint, az a hibája, hogy gyakran igen dévaj. Szóval Bonivard nem volt az az ember, a kinek Byron rajzolta.

¹⁶⁶ A Rabelaisról (* 1495., † 1553.) szóló sok jó anekdota között alig van hiteles. Mindnyájan tudjuk például azt a kis történetet, mely a *quart d'heure de Rabelais* francia szálló ige eredete. Rabelais Lyonban nem tudja megfizetni fogadóbeli adósságát; hogy a bajból kimeneküljön, nagy titkon elárulja, hogy ő a királyt és családját megégetni hathatós mérget hozott Olaszországból. Természetesen legott nyakon csípi és Párizsba szállítják I. Ferenc elé, a ki nagyot nevet a dolgon és vacsorára hívja meg Rabelaiszt, az elképedt lyoniakat pedig kegyesen elbocsátja. Ezt az anekdotát elsőben Voltaire hazudtolta meg; az akkori időben nem igen járta volna az ilyes tréfa. Ez a cáfolat azonban nem gátolja a franciákat, hogy mindig *quart d'heure de Rabelais*st ne emlegessenek, valahányszor a fizetés órája üt. A jó meudoni plébánosnak még

a halálos ágya körül is dévaj szálló igék raja röpköd. Az utolsó kenet után azt mondta: «*On m'a graissé les bottes pour un grand voyage*» [nagy útra hájazták meg a csizmámat], Châtillon kardinálisnak azt üzent: «*Je m'en vais chercher un grand peut-être*» [elmegyek megkeresni egy nagy talánt], utolsó szava meg ez volt: «*Tirez le rideau; la farce est jouée*» [le a kárpittal; vége a komédiának]. Ezek mind csak olyan költeményes bohóságok, mint az, hogy Rabelais halálos ágyán dominót adatott magára, mert írva vagyon: «*Beati, qui moriuntur in Domino*». Híres testamentoma: «Nincs semmim, csak sok adósságom, a többi a szegényekre hagyom» Erasmus egy 1527-iki leveléből való tréfa.

¹⁶⁷ IV. Henrik anekdoták és szálló igék dolgában talán a leggazdagabb fejedelem, a kit valaha a történet ismert. Rajta, az igazán elmés emberen, ugyan beteljesedik az evangéliumi igazság: a kinek vagyon, annak adatik. Nemcsak saját nemzete tette őt meg régesrégi vándor-anekdoták hőségnek, de még a külföld is ajándékozott neki jó vicceket. Ilyen a híres *toujours perdrix*, melyről a franciák nem is tudnak. Ez anekdota szerint az udvari gyóntató a királynak szemére hányta csapodárságát. IV. Henrik nem szólt semmit, de megparancsolta az étékfogóknak, hogy a pap elé ezentúl mindig csak fogolypecsenyét tálaljanak. A pap végre beleunt az egyformaságba és panaszosan kiáltott föl: «*Toujours perdrix!*» Mire a *roi vert galant* azt mondta: «*Toujours reine!*» Büchmann-Robert-Tornow (*Geflügelte Worte*, 18. kiadás, 411. l.) egy spanyol adagiumot idéz («*cansa de comer perdices*», betelik az ember a fogolyevéssel), én pedig azt hiszem, a régi deák *crambe repetita mors est* mondásból is támadhatott ez anekdota ötlete. A *toujours perdrix* szálló igével, a mennyire én tudom, csak a németek, olaszok, angolok és magyarok élnek.

Az elmés király három ókori anekdota hőségé is lett. Az egyik: mikor Sully kihallgatásra megy hozzá, de a király kiüzen, hogy fekszik, mert láza van. Sully vár és nemsokára egy zöldruhás, elfátyolozott nő suhan ki a felség szobájából. Csakhamar kijő a király is: «Mit akar itt, Sully? Hiszen üzentem, hogy lázam van». - «Igenis, de úgy látszik, már elhagyta felségedet; az imént láttam erre menni: talpig zöldben volt.» Ez a bohóság Plutarchos egy kis történetének (*Demetrius*, 19.) mása. A második anekdota: Baudesson, a saint-dizieri polgármester, annyira hasonlított a királyhoz, hogy mikor egyszer kihallgatásra ment, a palota előtt álló katona Henriknek nézte és fegyverbe szólította az őrséget. «Mi a manó!» szólt a király, kidugva fejét az ablakon, «hát ketten vagyunk felséges urak?» - «*Eh, compère*», kérdezte aztán Baudessontól, «*votre mère est-elle donc allée dans le Béarn?*» (A király szülőföldje.) - «*Non, Sire, c'est mon père qui y demeura.*» - «*Ventre-saint-gris, je suis payé!*» E tréfa szakasztott mását Augustus császárról beszéli Macrobius (*Saturnalia*, 2, 4). - A harmadik anekdota: a spanyol követ egyszer épp akkor lépett a király szobájába, mikor Henrik négykézláb ügetve, a trónörököst lovagoltatta hátán. A követ láttára a király megállt: «Vannak önnek gyermekei?» - «Vannak, felséges uram», felelt a spanyol. «Akkor megengedi, hogy befejezhessük a lovaglást.» Ezt a kedves kis történetet Plutarchos mondja el Agesilaos spártai királyról (25. f.), azzal az eltéréssel, hogy a király és fiai vesszőparipákon nyargalnak.

IV. Henrik híres szálló igéi közül egynehánynak nem kegyelmez az újabb vizsgálat. Bizonyos, hogy a «*Paris vaut bien une messe*» (Párizs fölér egy misével) a király halála után évekkel keletkezett. Nem egészen helyes idézet a «*Pends-toi, brave Crillon, nous avons vaincu à Arques et tu n'y étais pas... Adieu, brave Crillon, je vous aime à tort et à travers*». Ez a híres levél először is nem az arquesi győzelem után (1589.) kelt, hanem az amiensi táborban (1597.), sokkal hosszabb a másíknál s így kezdődik: *Brave Gryllon* [így] *pandes vous de navoyr esté ycy pres de moy lundy dernyer* sat. A híres *Pends-toi* változat Voltairétól ered. IV. Henrik kívánsága, mely szerint az ő országában minden paraszt tyúkot tehessen a fazékba vasárnap, hitelesnek látszik, bár nem tudják, mikor és hol mondta: «*Je veux que chaque laboureur de mon royaume puisse mettre la poule au pot le dimanche*».

¹⁶⁸ Richelieu híres szálló ígéje: «*Qu'on me donne six lignes écrites de la main du plus honnête homme, j'y trouverai de quoi le faire pendre*» [adjátok ide a legbecsületesebb ember hat sornyí keze írását és én talállok benne olyasmit, a miért föl lehet azt az embert akasztani], Fournier szerint (id. m. 255. l.) nem egyezik meg ama nagy politikus énjével. Ha valaki mondott ilyesmit az időben, alkalmasint Laubardemont vagy még inkább Laffemas mondhatta.

¹⁶⁹ Fournier (id. m. 261. l.) nem hisz annak az ismeretes anekdotának sem, mely szerint a hal-dokló XIII. Lajos megkérdezte a kis trónörököstől, kit akkor kereszteltek meg: «Hogy hívnak, fiam?» mire a gyermek azt felelte: «XIV. Lajosnak», a király pedig azt mondta rá: «Nem még, fiam, nem még». Az egykorú hiteles kútfők erről hallgatnak.

Az iskolában még csaknem mindnyájan úgy tanultuk, hogy XIV. Lajos tizenhétéves korában egy szép nap, vadászatról jövet, azon vörös kabátosan és lovaglókorbácscsal, a parlament elé toppant és azt mondta: «*L'État c'est moi*». Ez volt beköszöntője a parlamentben s ezzel fejezte ki, hogy a jövőben az övé minden hatalom. E sokat vitatott dologban egy kétségtelenül nem igaz; az t. i., hogy XIV. Lajos 1655-ben jelent meg először a parlament előtt. Már hétéves korában, mint zubbonyos fiút is elvitték a parlamentbe s a következő beszédet mondotta: «Uraim, eljöttem parlamentembe, az ügyeim végett. Kancellárom elő fogja adni kívánságaimat». Erre a kancellár letérdelt az anyja mellett ülő kis király elé s úgy tett, mintha utasításokat kérne tőle. A híres szálló ige történetének vizsgálata már nehezebb. Az bizonyos, hogy Mazarin, mikor a parlament rosszalta az 1655-iki háború végett kivetett adókat, a fiatal királyt elküldte a parlamentbe, hogy tiltsa meg az uralkodói rendeletek ellen való zúgolódást. XIV. Lajos csakugyan vadászruhában és csizmában lépett a parlament elé; a korbácsot azonban, úgy látszik, csak Voltaire festette bele az érdekes képbe. Egy párisi polgár egykorú naplója szerint (közli Chéruei, utána Rozan, *Petites ignorances*, Páris, 1888.; 199. l.) a jelenet így folyt le: [«Ő felsége arcán, mihelyt belépett, látszott, milyen bosszúság van a szívében. Mindenki tudja, szólt a szokottnál kevésbé szelíd és kevésbé kedves hangon, mily zavarokat idéztek elő államomban (*dans mon État*) az önök gyűlései és mily veszedelmes hatásuk van. Hallom, hogy önök e gyűlésezéseket folytatni akarják, az alatt az ürügy alatt, hogy tanácskozni akarnak olyan rendeleteken, a melyeket az én jelenlétemben már olvastak és kihirdettek. Egyenesen azért jöttem ide, hogy megtiltsam önöknek (a tagokra mutat) e dolgok folytatását, valamint önök is megtiltom elnök úr (rá mutat), hogy bármi címen is megengedje vagy tűrje a tárgyalások folytatását. Ő felsége ezután hirtelen fölkelt s mielőtt bárki egy szót szólt volna, visszatért a Louvreba, onnan pedig a vincennesi erdőbe, honnan reggel elindult s hol a kardinális várta őt.»] Lehet, hogy a «*dans mon État*» kifejezésből lett idővel a «*l'État c'est moi*». Mert, mint Fournier (id. m. 265. l.) igen meggyőzően fejtegeti, bizonyos, hogy ezt a leckét Mazarin sugalta a fiatal királyba. Az óvatos diplomata semmi szín alatt nem mondat Lajossal ilyen veszedelmes dolgot, az engedelmes tanítvány pedig aligha meri megkockáztatni a maga emberségéből. Dulaire szerint (*Histoire de Paris*, 1853.; 387. l.) XIV. Lajos egy bírót szakított félbe ama híres mondással, mikor «a királyt és az államot» emlegette. Angol írók néha Erzsébet brit királynőnek (trónra lépett 1558.) tulajdonítják e híres ígét.

¹⁷⁰ Pascalról (* 1623., † 1662.) Boileau abbé azt írja, hogy mindig egy mélységet látott maga mellett, balkézt, mióta a neuillyi hídon majd a vízbe fordították kocsiját a megbokrosodott lovak. Hiába mondták neki, hogy az a mélység csak kába képzet, hiába ismerte el maga is: egy negyed óra múlva már ismét rettegett az örvénytől és székre támaszkodott, hogy bele ne essék. A XVIII. század filozófusai az abbé e följegyzéséből azt következtették, hogy a nagy gondolkodó elméje életének utolsó éveiben meggyöngült. Sainte-Beuve nem hisz ebben a franciák között szálló ige gyanánt is járatos *abîme de Pascal*-ban; furcsálja, hogy a halhatatlan maga nem említi s hogy csakis az egyetlen egy Boileau abbé tud róla. A Pascal kabátjába varrt imádság-amulet azonban történelmi valóság és akármilyen szépnek és mélynek is ítélik

némelyek, zavaros, deákkal kevert stilusa nem vall rendes lélekállapotra; a kabátba varrás pedig bizony nem egyéb babonánál.

Megemlítem még azt az anekdotát, melyet Genlisné után Michelet hozott forgalomba; hogy mikor az alkimiával bibelődő orléansi hercegnek csontvázra volt szüksége, Pascal tetemét ásatták ki. Ez nem igaz.

¹⁷¹ A trappista-szerzet fészket, a *Notre-Dame de la Trappe* apátságot Normandia határán, Mortagne közelében, 1122-ben alapította Raoul, Perche grófja, hajótörésből való megszabadulásának emlékére. Eleinte clairvauxi szent Bernát szerzetesei laktak benne. A fegyelem azonban századokon át meglazult. A híres Rancé abbé 1664-ben visszatérítette a szerzetet régi alkotmányához, sőt még keményebbé tette a fegyelmet. A trappistáknál súlyosabb fogadalmakat nem ismer semmi szerzet. A rend tagjainak ruhája durva szőr hara, fehérnemű nélkül. Fekvőhelyök szalmazsák. Táplálékuk kenyér és vízben főtt vetemény; asztalukra nem hogy hús, de még vaj és olaj sem kerül soha. (Mendemonda hát, hogy húsvét vasárnapján legalább vajból formált bárányban van részök.) Napjaik imádságban és nehéz testi munkában telnek el. Egyik fogadalmuk az örökös hallgatás. Chateaubriand révén világgá terjedt az a hit, hogy a trappistáknak csak ezt a két szót szabad kimondaniok: *memento mori* és ez köszöntésök is. Ez épp oly regényes cifraság, mint az a mendemonda, hogy koporsóban hálnak és minden nap ásnak egynehány ásonyomnyit saját sírjukon. Ilyesmiket beszéltek a szintén hallgató camalduli szerzetről is, melyet népünk „néma barátok” néven ismert, valamint a kartauziakról. Holott mindebből nem igaz egy szó sem.

¹⁷² Ki volt a rejtelmes *vasálarcos* fogoly, akit XIV. Lajos előbb Pignerolban, majd a Sainte-Marguerite szigeteken és 1698-tól 1703-ig, haláláig, Marchiali név alatt, a Bastilleban tartatott? Ezt a meddő kérdést másfél század óta a kuriózumkutatók seregestül bolygatják. Nem e könyvecskének egynéhány lapja, de egy egész ilyen kötet se volna elegendő e kérdés aprólékosabb ismertetésére. Én csak a legbohóbb furcsaságokat említem; de áldozok egy kis helyet a vasálarcosra vonatkozó mendemondák történelmi fejlődésének is. 1688-ban Saint-Mars, a Sainte-Marguerite szigetek kormányzója, ezt írta egy levélben: «Az egész vidék azt beszéli, hogy foglyom Beaufort [IV. Henrik törvénytelen fiának fia] vagy Cromwell fia.» 1745: a vasálarcos, egy Voltairenek tulajdonított könyv szerint, Vermandois gróf volt, XIV. Lajos és Lavallière hercegnő második fia, akit azért zártak el, mert a trónörökösöt pofon ütötte. 1764: ismét Beaufort kísért az irodalomban. 1768: a vasálarcos Monmouth herceg volt. 1770: Mme Campan szerint a rejtelmes fogoly Matthioli olasz gróf, a mantovai herceg minisztere, ki XIV. Lajos ellen akarta indítani az összes olasz fejedelmeket, míg végre Louvois elraboltatta őt Turinból és először Pignerol várában, aztán a Sainte-Marguerite szigeteken s végül a Bastilleban őriztette titkon. (Ma ezt a verziót tartják legvalószínűnek; Dutens is kardoskodott mellette 1789-ben.) 1771: a kutatók azt sütik ki, hogy a vasálarcos osztrák Anna fattyúgyermeke volt. 1773: Buckingham és osztrák Anna fia. 1789: Fouquet, XIV. Lajos tárnokmestere, vagy Mazarin és osztrák Anna fia. 1790: Richelieu tábornagy emlékiratai szerint: XIV. Lajos ikertestvére. Ugyanez évben: Avedik örmény pátriárka. 1795: a vasálarcos valami jelentéktelen fogoly volt. 1816: Harmoises lovag, ki a király élete ellen 1673-ban összeesküvést forralt. 1892: Bazaries százados XIV. Lajos és Louvois titkosjegyű irataiból kibetűzi, hogy a vasálarcos de Bulonde tábornok volt, kit az 1691-iki piemonti hadjáratban árulással gyanúsítottak.

E lajstromnak az a legfőbb hibája, hogy nincsen benne egyetlen néven nevezett ember sem, akiről ne lehetne bebizonyítani, hogy nem 1703-ban és nem a Bastilleban halt meg.

Reánk nézve azonban érdekes, hogy a vasálarcos hírébe keveredett Avedik örmény pátriárkát némelyek magyarországi születésének mondják. Avedik schizmatikus örmény pátriárka volt 1701. óta, és mint állítják, annyira üldözte a törökországi katolikusokat, hogy végre Ferriol francia követ számkivettette őt a szultánnal. Mikor Khiosz szigetére akarták vinni, a jezsuiták

útközben elrabolták [!] és Messinába szállították, ahol még 1707-ben is élt a tömlöc fenekén. Konstantinápolyban és a velencei San Lazzaro szigeten nem egyszer hallottam örmény papoktól, hogy ez a híres Avedik armenopolisi (szamosujvári) születés volt. Nem igen hihetem a dolgot, mert az örménység csak 1668. táján költözött be hozzánk, élén Verzár püspökkel. Tudós magyar örményeink, kik oly derekasan dolgoznak hazai történetök körül, könnyen kideríthetik e kérdést.

A vasálarcost illető találgatások között furcsaságában nem utolsó az, amely szerint ez a rejtelmes fogoly - nő volt. Egy provençei nemes ember Voltairehoz írott levelében emlegeti, hogy egy cannesi úrnő, madame Cassis, Párizsban engedelmet kapott Saint-Marstól, a Bastille kormányzójától, hogy a vasálarcost meglátogassa. Madame Cassis szerint a fogoly keze simabőrű, gyenge női kéz volt. A provençei nemes különben azt is írja, hogy az ő idejében a nép valami hercegnőnek tartotta a titkos rabot. (V. ö. *Intermédiaire*, XXXII. k. 439. l.)

De mégis legremekebb az a mendemonda, mely szerint a vasálarcos I. Napóleon őse volt. Ezt a bohóságot a *Mémorial de Sainte-Hélène* is említi. A császár 1816. július 12-én beszélgetett e dologról környezetével. Sorra vették, mit mond Voltaire, Dutens, Richelieu; és a társaság egy tagja elanekdotázta, hogy őelőtte egykor komolyan bizonyígtatták, hogy Napóleon IV. Henrik XIII. Lajos és XIV. Lajos ivadéka, mert őse a vasálarcos volt. Akkor aztán apróra összeszedték az egész mesét. A Sainte-Marguerite-szigetek kormányzója, vagyis a vasálarcos őrizője, bizonyos de Bonpart volt. A fogoly beleszeretett a kormányzó leányába. Bonpart ezt a bajt bejelentette az udvarnak, ahol azt mondták: nem kell búsulni, ám keressen az a boldogtalan vigasztalást a szerelem gyönyörűségeiben. A kormányzó erre összeházasította leányát a fogollyal. A társaság egy tagja erősen bizonykodva állította, hogy a házasságlevél még mindig megvan Marseille valamelyik plébániáján. A szomorú hitvestársak gyermekeit suttyomban Corsica szigetére szállították, ahol aztán nevök Bonaparte, Buonaparte formát öltött.

Még csak azt említem, hogy a híres 'vas álarc' voltaképpen fekete bársony volt s a rejtelmes fogoly csak akkor viselte, mikor a falakon sétált s a többi rab is láthatta őt. A középkorban állítólag kínzó eszközül használtak bizonyos vas álarcokat. Ezt a borzadalmas dolgot használta de Mouhy (Charles de Fieux) múlt századbeli szenzációs regénygyártó a Bastille ismeretlen foglyáról szóló fércelményének címéül: *Le masque de fer* (Párizs, 1748; 3 kötet). Tőle ered ez a kifejezés. Előtte nem hívták így a rejtelmes foglyot.

¹⁷³ Ninon de Lenclos sem volt olyan örökké ifjú, aminőnek hisszük. Voltaire, ki gyakran látta őt életének utolsó éveiben, azt írja róla: «Olyan száraz volt, mint egy múmia.» A szerelem nagy művésznője hát aligha bírta azt az örök ifjúságot adó varázsital titkát. De azért elmés marad az anekdota, mely szerint Ninon szobaleánya egyszer titkon egy egész üveggel ivott meg ebből a csodálatos nedűből és legott - csecsemő lett belőle, mert a bűvös szert csak cseppenként volt szabad használni. Az sem igaz tehát, hogy Ninon de Lenclos nyolcvan éves korában légyottot adott de Gédoin abbénak. Voltaire, ki többször fordult meg az öreg hölgnél az abbéval, ezt mondja: «Gédoinnak esze ágában sem volt, hogy vágyódjék e ráncos vénség után, akinek csontjaira már csak feketébe játszó sárgás bőr tapadt.» Az ellenben igaz, hogy Ninon hatvanadik születése napján, szánt-szándékkal választva ez évfordulóját, légyottot adott de Châteauneuf abbénak. Akkor még igen jól konzervált hölgy volt s mikor csodálták hosszú fiatalságát, elnevette magát: «Azért nem öregszem, mert nem szeretem se a kártyát, se a bort, se az asszonyokat.» La Rochefoucault herceg azonban már nem sokára ezt a csipősséget mondta neki: «Az asszonyok pokla a vénség.» Meglehetősen kétséges: igaz-e az a tragikus történet, melyet sok francia író Ninon derűs életébe sző. A nagy *femme galante* két fia volt Villarceautól. A fiúk nem ismerték anyjokat; apjuk neveltette őket. Az idősebbik fiút, ki már legénysorban járt, Ninon egyszer bemutattatta magának - csupa kíváncsiságból. A semmit sem sejtő fiatalember menten beleszeretett a szép asszonyba. Egy este egy faubourg Saint-Antoinebeli fogadóban vacsoráltak ketten s ekkor az ifjú a kert fái alatt szerelmet vallott

Ninonnak. A hölgy megrémült és elárulta a fiú előtt a titkot. Erre a fiatalember visszavezette Ninont a terembe, azután kisietett az istállóba, hol lova állott, pisztolyt ragadt elő a nyereg-táskából és agyon lőtte magát. Ez a szomorú anekdota kelleténél regényesebb. - Még csak azt említem, hogy a Ninon de Lenclos neve alatt megjelent naplók és levelek mind koholmányok.

¹⁷⁴ 1745 május 11-én volt Fontenoy mellett a franciák és az egyesült osztrák, angol, holland és hannoverai seregek csatája. A tűz már öt óra hosszáig tartott, mikor Cumberland herceg gyalogságának egy sűrű oszlopa áttörtetett egy vízmosáson és szembe került a francia gárdával. A francia és angol tisztek kalaplevéve üdvözölték egymást, lord Charles Hay pedig kilépve a hadsorból, így kiáltott: «Francia gárdista urak, tessék löni!» Mire a gárda vezére, Auteroche gróf, így felelt: «Nem, tisztelt angol urak, mi nem szoktunk először löni, csak kezdjék!» Mire az angolok irtózatossortúzzal söprötték el a franciák első sorait. - Ez a híres «*Messieurs les gardes françaises, tirez!*» - «*Après vous, messieurs les Anglais; nous ne tirons jamais les premiers!*» Broglie hercegből (Études diplomatiques, Revue des Deux Mondes 1887.) méltán támaszt kétségeket. «Mikor a vér patakokban omlik és két nagy birodalom sorsa forog kockán, aligha van ideje az udvariaskodásnak,» úgymond. De hogy a franciák csakugyan vonakodtak löni (ha nem is ilyen furcsa párbeszéd után), nem lehetetlenség, mert hiszen vezéröknek, szász Móricnak, az volt a taktikája (meg is írta), hogy a csapatok ne siessenek a lövéssel és ne pocsékolják a töltést: hadd fogyjon ki előbb az ellenség belőle.

¹⁷⁵ A tudomány vértanúi között nem utolsó de Caus Salamon a lángelméjű francia († 1635 körül), ki a gőzgépet már a XVII. század elején kitalálta és az lett a jutalma, hogy holtáig a bolondok tornyában tartották, mint háborodottat. Milyen kár, hogy ebben az esetben az emberek nem olyan igazságtalanok, a milyenek rendesen lenni szoktak! De Caus kétség nélkül kiváló gondolkodó volt, és *Les raisons des forces mouvantes* művében leírja: hogyan lehetne a meleg segítségével vizet húzni a kútakból; vagyis egy csöpp jóakarattal elhihetjük, hogy agyában valami gőzgépféle rémlett. A bolondok tornyába való zárása azonban csak halála után kerek kétszáz évvel következett el, Berthoud párisi ujságíró révén. Ezt a dolgot igen mulatságosan beszéli el Fournier (id. m. 293. l.). 1834-ben egy párizsi képes lap, a *Musée des Familles*, megbízta Gavarnit, hogy rajzoljon valami novellához egy ablak-rostély mögött kuporgó örültet. A genialis rajzoló megkésett a képpel. A novella már a bolondon túl járt, mire elkészítette. Mit csináljanak hát a kész és - megfizetett képpel, hogy kárba ne vesszen? A szemfüles Berthoud segítette ki a bajból a szerkesztőséget. A rajzhoz cikkelyt komponált: Marion Delorme 1641-ben Worcester marquisval megnézi a Bicêtret, a bolondok tornyát, s ott látja bilincsbe verve a gőzgép nagy föltalálóját, de Caust! Marion Delorme aztán leírja e szörnyű látogatást egy Cinq-Marshoz, 1641. februárius 3-án kelt levélben. E hamisított, vagyis inkább képzelt levél hatása rengeteg nagy volt. A bohósága nyomán kerekedett zajtól megrettent becsületes Berthoud csakhamar megvallotta, hogy az a levél az ő költeménye; és kerek egy milliót ígért annak, a ki ama dokumentumnak Marion Delorme kezétől származó eredetijét előmutatja. Hiába! Most, jó félszázad múltán is, a legtöbb francia lexikon azt állítja, hogy de Caus, a gőzgép feltalálója, a bolondok tornyában halt meg, mint ádáz ellenségeinek martaléka.

¹⁷⁶ Kettős mendemonda, hogy a guillotine feltalálója, Guillotin doktor, maga is a hulló bárd⁶² alatt vérzett el. Először is a guillotinet nem Guillotin doktor találta föl. Hasonló nyakvágó eszközöket már a középkorban is használtak; ilyen volt például az úgynevezett *olasz kelepce*, melylyel Konradint, az utolsó Hohenstauf-sarjadékot, 1268-ban Nápoly piacán tizenkét társával együtt lefejezték. E tárgygyal foglalkozó monografusok számos régi példáját sorolják föl a hulló bárdok használatának. A velencei kúttömlőcökben (*pozzi*) ma is látható egy fülke falán a zuhanó kés két rovátkája. Guillotin orvosnak csak annyi köze van a guillotinehoz,

⁶² Készakartva nem használom a 'nyaktíló' kifejezést. A hulló bárd se formájára, se szerkezetére, se működésére nézve nem hasonlít a tilóhoz, mely nem vágó, hanem törő eszköz és egykarú emeltyű.

hogy a nemzetgyűlés egyik 1789. októberi ülésén követelte a kerékbetörés, a máglya, az akasztófa eltörlését, egyszersmind kifejezve azt a kívánságát is, hogy a jövőben minden halálraíteltet lenyakazással végezzenek ki, ne csak a nemeseket; a nyakazás pedig ne bárdal történjék, hanem valamely géppel, mely gyorsan és biztosan⁶³ öl. A büntetőtörvény tárgyalásakor (1791.) Le Peletier Saint-Fargeau javaslatára a nemzetgyűlés elhatározta, hogy a halálos ítéletek végrehajtásának egyetlen módja a nyakazás legyen. 1792. március 22-én pedig Carlier jelentése és Louis doktor, a sebész-akadémia titkárának szakvéleménye alapján kimondotta a parlament, hogy a nyakazás géppel történjék, mint Guillotin javasolta.

Az első nyakvágó gépet egy Schmidt nevű német mechanikus és zongoragyártó készítette el s az új szerkezetet a Bicêtreben állatokon és halottakon próbálták ki. A gépnek, Louis doktor nevére, eleinte *Louissette* és *Petite Louison* nevet adott a nép; de Rozan (*Petites ignorances historiques et littéraires*, Páris, 1888.; 410. l.) említi, hogy már 1789-ben járta egy nóta, mely a Guillotin doktor javasolta masinát eleve *guillotinenak* keresztelte el.

A nyakvágó gép, ez a demokrata szerszám, mely a hóhér előtt egyenlővé tesz nemest és pórt, legelőször 1792. április 25-én működött. Egy útonállót végeztek ki vele a Grève-téren. A *Chronique de Paris* 1792. április 26-iki számában ezt írja ama kivégzésről: «Tegnap délután negyedfél órakor használták elsőben a halálra ítélték fejének levágására szánt új gépet. A delikvens Pelletier Miklós Jakab, egy sokszor büntetett gonosztevő volt, ki bottal támadt egy emberre s elrablott tőle nyolcszáz livret. A kivégzés módjának ujsága nagyra növelte azok számát, akiket a barbár sajnálkozás az ilyen szomorú látványokhoz szokott csődíteni. Ez a gép valóban okkal mondható különbnek a többi kivégzőeszköznél. Nem szennyezi be egy ember kezét felebarátjának megölésével és gyorsasága inkább megfelel a törvény szellemének, mely lehet gyakran szigorú, de soha kegyetlen.»

A politika első áldozatát 1792. augusztus 21-én este tíz órakor, fáklyafénynél végezték ki a guillotine-nal. Ez a szerencsétlen Collenon d'Angremont volt, «a nép ellenségei közül való». A *Révolutions de Paris* 1792. szeptember 8-iki számában ez olvasható: «Azok az arisztokraták, a kik az augusztus 10-iki események után nem szökhettek el, most azzal mulatoznak palotáikban, hogy ebéd végén, a csemegénél egy kis mahagonifa guillotine-t állítanak az asztalra és lefejeznek vele több, legkiválóbb tisztviselőinket ábrázoló bábúkat. A bábuk testében üvegpalackocska van, ebben pedig vörösre festett folyadék. Mikor a fej lehullott, a jelenlevők, főképpen az asszonyok, belemártják zsebkendőiket a kiömlő folyadékba, mely kellemes illatszerrel van keverve.» Egykorú források szerint a rémkorszakban guillotine-formájú fülbevalókat is gyártottak az ötvösök. A guillotine az egész nagy forradalom alatt 2625 fejet vágott le. - Nem igaz, hogy Guillotin doktor maga is alatta vérzett el. (Némelyek szerint ő volt a legislegelső áldozat!) Való, hogy a doktor a rémkorszakban börtönbe került és csak Robespierre bukása után szabadult ki; de halálnak nem volt szánva. 1814-ben halt meg békességgel, köztiszteletben. Szörnyen bántotta őt, hogy nevét ama gyilkos géphez fűzték. Élete végén írott önéletrajzában egy szóval sem említi híres parlamenti javaslatát. Louis doktor, a gép igazi tervezője, szerencsésebb volt: még az első politikai kivégzés előtt meghalt.

¹⁷⁷ Históriai valóság, hogy Charlotte Corday szép fejét Sanson egyik hóhérlegénye, Legros, mikor felmutatta a népnél, pofon ütötte. Még a Marat legrajongóbb imádói is elborzadtak e gyalázatos látásra. A tiltakozás zaja futott végig a téren és a nyomorult pribéket a törvényszék börtönre ítélte. A szörnyű epizód e részletét kevesen ismerik; de mindenki tudja, hogy a dicső leány feje az arculcsapástól elpirult. Felséges költői gondolat, hogy Charlotte Corday nemessége és büszkesége tovább élt életénél. De a dolog maga fiziológiai képtelen-

⁶³ «Úgy levágja az ember fejét, hogy észre se tetszik venni», mondta a doktor a gépről, mely még meg se volt. Nagy kacagás támadt e furcsa beszédre. Baljóslatú derűtség! Ama nevetők közül hányan, de hányan véreztek el a guillotine alatt!

ség. Egykorú francia orvosok hosszasan vitáztak e kérdésen. Soemmering, az anatómus és Sue doktor, az ismert szenzációs regényíró atyja, a mellett kardoskodtak, hogy a *post mortem* elpirulás lehetséges; Cabanis és Lévillé ellenben szövevényes okoskodással tagadták a dolgot. Sokan azt mondták, hogy a levágott fő elpirulása optikai csalódás volt: júliusi esső után épp akkor törtek át a Champs-Élysées fái a lenyugvó nap piros sugarai s bíborral festették a szép halavány arcot. Ma már ez a kérdés nem lehet vita tárgya. Tudjuk, hogy az elpirulást ideginger váltja ki és lokális vérbőséggel jár. Levágott fejen tehát ez a tünet nem mutatkozhatik.

Azt hiszem, Charlotte Corday elpirulásának hagyománya keltette az emberekben azt a borzalmat, hogy a lenyakazottak feje egy darabig még él, gondolkodik és érez. A múlt századokban is elég embert fejeztek le; de senkinek sem jutott eszébe az a retentő föltevés. Az orvosi irodalomban csakugyan az említett Sue doktor az első, a ki a levágott fő életét lehetségesnek mondja. Mai fiziológiai ismereteink már nem tűnnek meg ilyen vitatkozást. Az agyvelő működéséről vérkeringés nélkül nem lehet szó. A mely pillanatban a bárd elsuhant az agy és a szív között: meg kell szünnie mindennek. «Az agyvelő azután csak lepörgött homokóra», mondta jó hasonlattal egy tudós.

Csemegi Károly büntetőtörvény-javaslatát tudvalevőleg a hulló bárdot tette meg a kivégzés eszközéül. Ezt a paragrafust a képviselőház el is fogadta, a főrendiház azonban csak visszahelyezte régi jussába az akasztófát. Az ok, melyet több szószóló említett, az, hogy a guillotine a francia forradalom eszköze volt és - szomorú emlék, mert alatta vérzett el Mária Terézia leánya is! Mintha az aradi és pesti bitó nem volna százszor szomorúbb emlék, nekünk, magyaroknak! A főrendiház intézkedését alig egynehány hónap múlva a fiziológiai igazság szempontjából is csúffá tette az a hajmeresztő eset, mikor Győrött egy fölakasztott gyilkos a boncoló-asztalon magához tért és még huszonnégy óráig kínlódott. Nálunk ugyanis az akasztás egyszerű fojtás; nem jár a nyúlt agyvelő megrongálásával, mint a spanyoloknál, kiknek *garotteja* (egy vas perec) kitöri az elítélt nyakát, vagy mint az angoloknál, a kik a hurkon függőt mélységbe ejtik.⁶⁴

⁶⁴ Gróf Beleznay Sámuel, az apagyilkost, 1819-ben végezték ki pallossal. Gróf Széchenyi István e tragédiának következő borzalmas epilógusát írja le naplójában: «Mikor Beleznayt lenyakázták, Brudern [báró, az úgynevezett párisi ház tulajdonosa] bírni óhajtotta a fejének hű másolatát. A hóhérral kiegyezik. Éjjel meghitt inasa elmegy az akasztófa alá, kiássa a fejet s viszi a hóhér házába. Ez annyira iszonyodik a halottul, hogy utálatból elmegy a háztól. Az inas maga marad az asszony-nyal. Nézegetik a fejet, megmossák, - szakállá volt: nem tudják gipszszel leönteni. Az inas előveszi a beretvát s kezdi a halottat beretválni; de ekkor kocognak az ajtón. - Ez a kivégzettnek anyja volt, a ki fia holttestét akarta lopva elvinni, de fej nélkül találta. Az inas nem jó zavarba; tovább beretválja a fejet, s két gipsz-öntetet készít róla, mely mind a kettő meg is van.» (Zichy Antal, *Eszmék, adatok, adomák gróf Széchenyi István naplójából*, Budapest, 1880.; 74. l.) Ez a sötét anekdota alighanem mendemonda. Kossuth Lajos házi orvosától, a hetvenes években elhunyt dr. Obonyai Jánostól, olyan adatokat hallottam, melyek kereken ellene mondanak e följegyzésnek. A lefejezett Beleznay holttestét eltemetés végett kiadták a családnak. A tetem a kivégzés után a váci temető halottas házába került s ott feküdt másnap délig. Obonyai dr. ez időben orvosnövendék volt. A kivégzés napjának estéjén medikus társaival vacsorált egy belvárosi korcsmában. Természetesen a nap eseményeiről folyt a beszéd s a fiatalok közt tudományos vitatkozás kerekedett azon a kérdésen: vág-e csontot a pallos, vagy a hóhér úgy sújt, hogy az acél épp két csigolya közt menjen át? Obonyai az utóbbi föltevést lehetetlennek állította; nincs az az anatómus, a ki úgy tudjon nyakba metszeni, hogy kése bizonyosan ne érjen csigolyát, annál kevésbbé a hóhér, ki meszsziről suhint pallosával. A vitatkozás egyre hevesebb lett. Fogadások is történtek. Erre aztán az egész társaság fölkerelkedett s kiment a váci temetőbeli halottas házba, színről-színre győződni meg: kinek van igaza. Természetesen az Obonyaival tartók mellett szólt a faktum: a pallos csigolyát is vágott. - Az érdekes öreg orvos e fiatalkori visszaemlékezése ellene mond Széchenyi anekdotájának; semminemű holttest-lopásról nem lehetett szó.

¹⁷⁸ Lamartine *A girondiak története* című ragyogó regényében (jó lélekkel nem mondhatom egyébként) szívet dobogtatón írja le: hogyan szerzette a Marseillaisét 1792 április 24-én éjjel Straszburbán, az osztráknak való hadüzenet első hírére, Rouget de Lisle, egy fiatal utásztiszt. Ez a fényes fejezet, bár benne is szárnyal a költő képzelme, nem vét sokat az igazság ellen. Rouget de Lisle aznap csakugyan Dietrich polgármesternél ebédelt s az inspiráció e lelkes család körében lepte meg. Haza térve (nem Dietrichéknél lakott) megteremtette a szabadság halhatatlan himnuszának hat strófáját⁶⁵ és zenéjét. Másnap délelőtt Dietrichéknél mutatta be legelőször. A himnuszt egy hét múlva már játszotta egy straszburgi katonazenekar. Címe akkor még *Chant de guerre pour l'armée du Rhin* volt. Némelyek szerint egy jelen volt marseillei katona vitte szülővárosába, mások szerint Dietrich *Feuille de Strasbourg* lapja révén lett ismeretessé a délen [?]. Így vagy úgy legyen is, a július 20-án Párisba vonuló marseillei önkéntesek már ezt a himnust harsogtatták s a nép, mely először hallotta, *Chanson des Marseillais*, később *la Marseillaise* nevet adott neki. Lamartine elbeszélésében nem igaz, hogy Rouget de Lisle mint proskribált az alpok között bujdosva, remegve hallgatta, hogyan zengik a völgyben az ő dalát a köztársasági csapatok. «Hogy hívják ezt az éneket?» kérdezte vezetőjétől. «A *Marseillaise*,» felelt a paraszt. Így tudta meg a költő saját alkotásának nevét. Ez mendemonda. Rouget de Lisle ugyan fogságot szenvedett a rémkorszakban s csak Robespierre bukása után szabadult ki, de börtönbe kerülése előtt akárhányszor hallhatta a *Marseillaise* nevét Párisban. Rouget de Lisle 1836-ban halt meg egy faluban, szegényen, elfeledve. Az egy főnséges himnuszon kívül nem produkált semmi maradandót, sőt még figyelemreméltót sem. Rossz verseket, napi fogyasztásnak szánt operalibrettokat írkált és fordításokkal kereste kenyerét. «Csak egyszer látogatta őt meg a géniusz», mondja róla Sainte-Beuve, «és az naptól fogva, hogy megcsinálta a *Marseillais*et, szinte tudtán kívül, attól fogva, hogy e dal kitört kebeléből, ő szinte nem volt egyéb, mint a halhatatlan éneknek a földön maradt hüvelyke. A háborúi himnus születésével megölte atyját, vagy legalább megbénította.»

És ezt a szegény Rouget de Lislet hányszor, de hányszor vádolták plágiummal! Már a marseilleiek bevonulása után öt héttel, 1792. augusztus 27-én felszólalt valaki a *Chronique de Paris*ban, hogy a himnus zenéjének szerzője bizonyos Allemand. Castil-Blaze 1852-ben *Molière musicien* könyvében azt állította, hogy a melódiát Rouget de Lisle valami Navoigille-től lopta; 1782-ben Montessoné hangversenyein akárhányszor lehetett hallani. A *Kölnische Zeitung* 1861. április 24-iki számának egy közlése szerint, a *Marseillaise* kótáru kótára Holtzmann *Missa solemnis*ének *Credo*jából lopódott ki. Szerencsére csakhamar kiderítették, hogy Holtzmann nevű zeneszerzőt nem ismer a muzsika története. Legújabbban (1886.) Loth Artur bizonyította egy Párisban megjelent füzetben, hogy a *Marseillaise* dalának eredetijét Grisons saint-omeri székesegyházi karnagy *Esther* oratóriumában kell keresni.

¹⁷⁹ Lamballe hercegné levágott fejét 1792. szeptember 3-án lándsára tűzve vitte a dühös csöcselék a Temple elé, megmutatni Marie Antoinettenek s a királyi családnak. Az azonban nem igaz, hogy a fejetlen testen ocsmány szemérmertlenségű csonkításokat követtek el s hogy a fő egészségére ittak a korcsmában, egy fodrásszal pedig megfésültették és kikendőztették. A reakció idejében számos embert vádoltak azzal, hogy Lamballe hercegné fejét a lándsán hordozta. Egy Biennais nevű párisi baromfikereskedőt annyira bántott e vád, hogy megölte magát. XVIII. Lajos idejében Tissot akadémikus felé fordult ez a rágalom. Egy szalonban Dupuis des Islets ezredes megvetéssel méregette az akadémikust és a lábára hágott. «Be magasan hordozza ön a fejét!» szisszent föl Tissot. «Én legalább a magamét hordozom!» vágott vissza az ezredes. Egyébiránt bebizonyított dolog, hogy Tissot a szeptemberi események idejében Szavójában volt.

⁶⁵ A hetedik, az ugynevezett gyermekek strófája (*Nous entrerons dans la carrière*), nem a Rouget de Lisle műve.

¹⁸⁰ Ismeretes az a borzasztó anekdota, mely szerint a szeptemberi mészárlások alatt a szép de Sombreuil kisasszony azzal mentette meg öreg atyjának életét, hogy a gyilkosok kedvéért megivott egy pohár arisztokrata-vért. Ez nem igaz. De Sombreuil kisasszony bátorságával, szépségével, könnyeivel és gyermeki szeretetével fegyverezte le az öldöklőket. Miután atyja kegyelmet kapott, a hős leány elalélt s a gyilkosok egyike, megesván a szíve, vízzel kínálta. A vízbe azonban vér csöppent az embermészáros kezéről. Ez ama híres mendemonda eredete.

¹⁸¹ Számtalanszor megcáfolt dolog, hogy Sieyès a híres *la mort sans phrase* szálló igével szavazott XVI. Lajos halálára. A konvent Marat indítványára kimondta, hogy a király sorsát megokolt szavazással dönti el. 1793. januárius 16-án este nyolc órakor kezdődött a szavazás és teljes 24 óráig tartott. A képviselők egyenkint mentek föl a szószékre és ki hosszabban, ki rövidebben adta elő szavazatát. Philippe-Égalité, XVI. Lajos unokaöccse, papirosról olvasta föl e szavakat: «Én csak kötelességemet ismerem. Meggyőződése, hogy halált érdemel mindenki, aki a nép souverainsége ellen tört vagy törni fog. Tehát a halálra szavazok.» Robespierre csaknem ugyane szavakkal fejezte be hosszú beszédét. Danton a zsarnokok ellen dörgött. Couthon hidegen okoskodott: Lajost összeesküvésben bűnösnek mondták ki. Én, mint egyik bírāja, előveszem a törvénykönyvet; halálbüntetés van benne megírva. Kötelességem a büntetést alkalmazni: a halálra szavazok. Sieyès, kitől pedig hosszabb beszédet vártak, csak ezt mondta a szószéken: *la mort*. A gyorsíró aztán ezt a két szót irta utána zárójel között: (*sans phrase*). Ebből keletkezett a híres szálló ige, mely ellen Sieyès 1836-ban elkövetkezett haláláig nem egyszer tiltakozott.

¹⁸² Nem igaz, hogy Edgeworth de Firmont, az ir születésű gyóntatópap, XVI. Lajosnak ezt mondta a vérpad lábánál: «*Fils de saint Louis, montez au ciel!*» (Szent Lajos fia, szállj az égből!) Edgeworth többször kijelentette, hogy ő e szavakat nem mondta. XVI. Lajos, mikor a hóhérok megragadták kezét, ellenkezett és azt kérdezte: «Mit akarnak?» - «Meg akarjuk önt kötni.» A királyban föllázadt vérének egész büszkesége. «Engemet megkötni? Azt nem tűröm. Különben is fölösleges, bízik magamban.» A hóhérok most kiabálni kezdtek s már-már birokra kerül a dolog, ha Edgeworth azt nem mondja a királynak: «Felség, tegye meg még ez áldozatot, ezzel is hasonlóbba válik az isteni példaképhez, Jézus Krisztushoz.» XVI. Lajos a vérpadon tudvalevőleg beszédet intézett a néphez. «Ártatlanul halok meg», mondotta messzeható, csengő hangon, «ellenségeimnek megbocsátok és óhajtom, hogy vérem hullása hasznára váljék Franciaországnak és engesztelje meg Isten haragját.» Tovább is beszélt volna, de a vérpad lábánál álló harminchat dobos egy tiszt intésére riadót kezdett verni s a király szavai nem hallatszottak többé. Ezt a tisztet hol Santerrenek, hol XVI. Lajos egy volt apródjának, Beaufranchetnek mondják. Ez a Beaufranchet némelyek szerint XV. Lajos és Morphise, a táncosnő fia. Mások azt állítják, hogy a dobokat a nemzetörtisztként jelen volt Dugazon, a híres színész verette meg. Legbizonyosabb, hogy a kivégzésre kirendelt katonaság vezére, Berruyer generális szakította félbe XVI. Lajos utolsó szavait. Az csak jámbor fecsegés, hogy ha a király végigmondhatja beszédét, a nép kiszabadítja őt a bakók kezéből. Ama nagy események végzetszerű folyamát bizony nem akaszthatták volna meg a szegény áldozat szavai.

¹⁸³ Igaz-e, hogy Marie Antoinette egy éjszaka alatt megöszült, mikor a Templeba vitték (más adatok szerint: a Conciergerieben)? A hirtelen megöszülésnek ilyen példáit elég gyakran emlegetik furcsaságokkal bíbelődő könyvek, különösen Sanson, a párisi hóhér emlékiratai. Ezt a rejtelmes tüneményt az én tudtommal eddig nem észlelte semmi modern megfigyelő. Az ismeretes dolog, hogy búbanat, gond, betegség igen hamar, hónapok, sőt hetek alatt megöszítheti az embert; de hogy egynehány óra közében történjék meg ez a változás, arról tudományos hitelű följegyzést nem ismerek. Az is alkalmasint mendemonda, hogy a szerencsétlen királyné a vérpadon abban a pillanatban, mikor már a deszkára akarták kötni, rá talált hágni a hóhér

lábára s mikor ez az ember felszisszent, ő hideg udvariassággal azt mondta neki: «*Pardon, monsieur.*»

¹⁸⁴ A kivégzett királyi pár tíz éves fia, a boldogtalan Károly-Lajos, kit a történet XVII. Lajosnak nevez, 1795. június 8-án halt meg a Temple tornyában. Újabb kutatók azt állítják, hogy a hírhedt Simon varga meg a felesége nem is bánt vele valami rosszul. Még másfél évet élt, miután kikerült az emberek kezéből; és különösen a rémkorszak alatt egész gyöngéd bánásmódban részesült. Labdázhatott a kertben, gyakran föl vitték a biliárdszobába is és Párizs levéltárában ma is megvan az a számla, mely szerint háromszáz livret fizettek egy órának, ki a gyermek automata-madarát megreparálta. Később a kis foglyot már magányos cellába zárták és nem bocsátották többé sétálni sem. 1795. februáriusában már elhatalmasodott rajta a skrofula. Mindig feküdt, gépiesen forgatva kártyáit és játékeit. Május 6-án, Desault, a híres sebész járt nála, de nem tudott belőle kicsikarni egy szót sem. Mikor a szegény gyermek meghalt, Desault már nem élt. A boncolást négy orvos végezte, kik közül kettő életében is látta XVII. Lajost. A kis halottat a Saint-Marguerite temetőben földelték el, este. Bár egész Európa valóságnak tekintette a királyi gyermek halálát s a Vesztfáliában bujdosó XVII. Lajos fölvette a királyi címet, mégis sokan akadtak, akik azt suttozták, hogy a kis foglyot megszöktették a Templeból s valami beteg fiúcskát csempészték a helyébe.

¹⁸⁵ Már a császárság idejében kezdtek felbukkanni az ál XVII. Lajosok. Az első talán Hervagault, egy szabó fia volt, kit Napóleon elzáratott és 1812-ben halt meg a tömlőcben. A második Bruneau, a csavargó facipőkészítő, ki 1816-ben kezdte állítani, hogy ő Normandia hercege; sok időt töltött fogságban s 1830. után nem követelődött többé. Nevezetes volt az ál XVII. Lajosok között bizonyos Richemont báró (más néven: Perrein vagy Hébert), akit az osztrákok fogtak el s a huszas évek elején sokáig tartottak a milánói Santa-Margherita-börtönben. Minden bizonnyal ő az, akivel Silvio Pellico együtt raboskodott egy darabig s akiről amaz érdekes sorokat írja a *Mie Prigioni* XVIII. s köv. fejezeteiben. Ez a világcsaló Silvio Pellico szerint kétségtelenül Bourbon típusú, igen előkelő viseletű, művelt úri ember volt s elmondta, miképpen szöktették meg őt a Templeból; a koci négy lova közül az egyik - masina volt, abba rejtették! Richemont esztendőig vándorolt egyik börtönből a másikba. Közbe kiáltványokat is bocsátott ki a francia nemzethez és könyvekkel védte ügyét. 1845-ben halt meg Londonban, hova párthíveinek segítségével 1830-ban menekült, mikor tizenkét évi tömlőre ítélték. Nem foglalkozom a többi kisebbszerű imposztorral, ki e század első felében mint XVII. Lajos akarta ámítani a világot; még csak azt a furcsaságot említem, hogy 1850-ben egy philadelphiai quaker ujság, a *Friend* egy Williams Eleazár nevű rézbőrű indián vezért híresztelt a kivégzett francia király fiának!

¹⁸⁶ Mindezek azonban csak a *minorum gentium* trónkövetelők. A leghíresebb ál XVII. Lajos Naundorf⁶⁶, a poroszországi órás, ez a rejtelmes alak († 1845.), kinek «dinasztiája» világraszóló pörök elvesztése után még ma is küzd jogai mellett, számos jóhiszemű emberrel egyetemben. Mert a Naundorf-családnak Franciaországban egész pártja van. Nem is említve az évenként még mindig megjelenő könyveket és füzeteket, Bordeauxban egy *Légitimité* című folyóiratot adnak ki Naundorfék hívei. E furcsa irodalom újabb jelenségei közül legérdekesebb F. Delrosay *La question Louis XVII.* (Párizs, 1890.) kötete, melyet ajánlok minden történetbúvárlattal foglalkozónak figyelmébe, mert hogy úgy mondjam: klasszikus példája a tudományos fegyverzetben megjelenő mendemondának. A szerző erudíciójának nagysága szinte megdöbbentő, dialektikája fényes, hite és lelkesedése pedig oly elragadó, hogy e könyvet olvasván, minden jóra való ember kész volna azonnal a szerencsétlen Naundorf-család pártjára kelni, ha az adatok és logikai következtetések e hatalmas szövevényében itt-ott nem volna egy hézag, amelyen át a józan ész legott meglátja a mendemonda csupaszságát.

⁶⁶ Párthívei következetesen *Nauendorff*nak írják.

Lehető röviden leírom, mit mond maga Naundorf. Szerinte 1794. október végén őrei, kiket alkalmasint Barras és Josephine Beauharnais vesztegettek meg, ópiumot adtak be neki és föl vitték őt a torony legfelső emeletére valami lomtárba és ott elrejtették. Lent a tömlőben ágyába az ő képere és hasonlatosságára alkotott fabábut fektettek; de másnap már egy siketnéma gyermek játszotta szerepét. Ezt a siketnéma fiút látta a konvent három tagja, Harmand, Mathieu és Reverchon, a ki a börtönben vizsgálódni járt, és meg nem foghatta, hogy a kis foglyot semmiképpen nem tudja szólásra bírni. A siketnéma gyermeket később egy, a kórházból szerzett skrofulás fiucskával cserélték ki, s ez a szerencsétlen meg is halt ott 1795. június 8-án. Most a királyfit barátai megint elaltatták ópiummal; éjszaka lecsempészték a torony legfelsőbb emeletéről a börtönbe és belefektették a kis halottnak szánt koporsóba. Ama holt gyermeket viszont föl vitték a torony padlására s később elföldelték a Temple egy sarkában. A temető felé menet a királyfit kivették a koporsóból és holmi régi papirosokat raktak a helyébe, hogy a koporsó ne legyen feltűnő könnyű. XVII. Lajos, mikor magához tért, tiszta, barátságos szobában feküdt s egy német asszonyság ápolta őt. Ezután augusztus 15-ig igen beteg volt. Mikor meggyógyult, a nyugat felé vitték s először egy kastélyban, majd egy falusi házban rejtegették. Mikor 1796. márciusában a Vendéebeliek letették a fegyvert, a kis király rejtekhelye kiderült. Börtönbe zárták, a honnan azonban csakhamar megszöktették jó barátai és először Velencébe, aztán Triesztbe mentek vele; majd Olaszországban tartották őt titkon, a pápa pártfogása alatt. Fogadott anyja, egy elesett svájci testőr özvegye, férjhez ment egy német óráshoz, s ettől tanulta meg a szerencsétlen gyermek az órás mesterséget; apjától öröklött tulajdonsága volt, hogy a mechanikához vonzódjék. Mikor 1798. februáriusában VI. Piusnak távoznia kellett Rómából, a ház, melyben a királyfit rejtegették leégett, a német asszonyság és férje egy nap hirtelen meghaltak; a királyfi legbuzgóbb híve B. (alkalmasint de Briges) szintén meghalt; megmérgezték. XVII. Lajos egy másik barátjával, de Montmorinnal menekült el a forradalom kezébe került városból, Angolország felé. Útközben elfogták, Franciaországba vitték és börtönbe zárták, a hol 1803-ig volt. Hol, micsoda tömlőben, arról nem szól Naundorf; csak azt mondja, hogy egy nap hóhérok rohanták meg és csomóba kötözött tűkkel összeszurkálták az arcát, hogy letörüljék róla a családi vonást, egyszersmind le akarták vágni combjáról az anyajegyét. Ama szörnyű operáció nyomai még 1828-ban is látszottak Naundorf arcán. Joséphine pártfogásával de Montmorin 1803-ban kiszabadította és Enghien herceg tartózkodó helye, Ettenheim felé indult vele. Straszburbán a királyfit Napóleon parancsára ismét elfogták, egy darabig a várban tartották, majd csendőrök kocsiba ültették és három nap, három éjjel vitték. Végre ismeretlen helyen megálltak és XVII. Lajost egy földalatti, sötét tömlőbe zárták. Itt élt a boldogtalan kenyéren, vízen és patkányok között, 1808-ig. Ekkor de Montmorin ismét kiszabadította és Majna-Frankfurtba vitte őt. A herceg életének huszonnégy évéből eddig tizenhetet fogságban töltött!

Németországban Schill őrnagy csapatához csatlakozik barátjával. A vesztfálik megrohanják, szétverik a kis sereget. Montmorin elesik, a dauphin megsebesül és nagy viszontagságok után Berlinbe jut. Egy titokzatos utitárstól Naundorf Károly Vilmos, berlini születésű, 43 éves, fekete hajú és szemű embernek szóló útlevelet kap; a személyleírás ugyan semmiképpen sem illik rá, de a rendőrség nem zaklatja. XVII. Lajos Berlinben óraskodik egy darabig, később Berlin rendőrfője, a francia születésű Lecoq előtt fölfedezi születésének titkát s mindent bebizonyít a Montmorintól kapott iratokkal. Lecoq Naundorf névre szóló pátenst ad neki, de inti, hogy hallgasson. A királyfi erre Spandauba megy, hol 1818-ban feleségül vesz egy Einert Johanna nevű lutheránus leányt. Ugyanekkor erősebben kezd jogainak kivívására gondolni. Levelet ír testvér nénjének, az angoulêmei hercegnének és Berry hercegnek. Az angoulêmei hercegné nem is hederít rá, de Berry herceg legott pártjára kél, XVIII. Lajos előtt az igazságra és a becsületre hivatkozva követeli, hogy a szerencsétlen dauphint ismerjék el; de csakhamar meggyilkolják, mert a királyok keze hosszú!

Naundorf 1824. elején levelet ír XVIII. Lajosnak, kijelentve, hogy a francia nemzethez fog folyamodni, ha nem állanak vele szóba. Ezután súlyos csapások érik a szegény trónkövetelőt. Egy színház felgyújtásával, majd, mikor ártatlannak bizonyult, hamis pénzveréssel gyanúsítják őt és el is ítélik három évi tömlőcre; «nem mintha a bizonyítékok elegendők volnának, de mert a tárgyalás alatt szemérmetlen hazugnak bizonyult: azt állította, hogy ő herceg, a fenséges Bourbon-család tagja», - így szól az ítélet megokolása. A börtönből 1828-ban szabadul ki. Két év múlva határozottan föllép követelésével: leveleket ír Európa összes uralkodójának s elpanaszolja sorsát. Lépéseinek semmi foganatja nincs. 1833-ban Párizsba megy s ott nyomorog három évig. Van nap, hogy a szabad ég alatt kéntelen hálni. De a régi versaillesi udvarbeliek közül számos hívet nyer meg magának. Az öreg de Rambaudné, Marie Antoinette első komornája, esküdni kész, hogy ez az ember a dauphin, akit ő születésétől fogva 1792. augusztus 10-ig ápolt, mert gyermekségéből oly részleteket mondott el neki, melyeket senki más nem tudhat a világon. Marco de Saint-Hilaire, XVI. Lajos ajtónállója, de Joly, XVI. Lajos utolsó igazságügyminisztere és még többen a forradalom előtt való időkből, mint azt vallják, hogy az az ötven éves ember a holtnak hirdetett XVII. Lajos; annyira meggyőzők gyermekkori visszaemlékezései.

A trónkövetelő legfőbb kívánsága az lenne, ha testvérnénje, az angoulêmei hercegné is ráismerne. Most már napról napra gyarapodó párthíveivel együtt minden követ megmozgat, hogy öt percnyi kihallgatást nyerhessen a hercegnénél. Mert csak öt percre van szükség, hogy meggyőzze testvérét személyének azonosságáról. Ez a találkozás azonban sohasem következik be. Az angoulêmei hercegné ugyan hajlandó volna fogadni e rejtelmes embert; de a család attól tart, hogy a sok szenvedéstől gyöngye idegű nőt megvesztegeti Naundorf erős Bourbon-típusa. Hiába utazik Prágába Mme de Rambaud, esküdni a hercegnének, hogy Naundorf csakugyan a királyfi: a palota nem nyílik meg a trónkövetelő előtt. A szerencsétlen ember egy nap a kapu elé áll négy gyermekével; tizenhárom éves leánya megdöbbenően hasonlít Marie-Antoinettehez, Naundorf maga szakasztott XVI. Lajos, az egész család tiszta Bourbon-típus. Az angoulêmei hercegné sírva nézi ez alakokat, de nem bocsáthatja őket közelébe, mert nem szabad.

Naundorf végre 1830-ban pört indít családjá ellen. A pör bíróság elé se kerül; de őt magát elfogják s azon a címen, hogy idegen, Angliába számkivetik. Londonban írja meg történetét, egy négyszáz oldalas könyvben. Majd hollandiai szolgálatba áll és az ágyúk javítása körül való találmányaiért nagy tiszteletdíjat kap. 1845. augusztus 15-én, Delftben elkövetkezett haláláig küzd ügye mellett. Sírkövére, a hollandi kormány beleegyezésével, ezt írják: «*Ici repose Louis XVII. Charles-Louis, duc de Normandie, roi de France et de Navarre*» sat.

Hátrahagyott kilenctagu családja 1851-ben ismét pört indított az angoulêmei hercegné, a bordeauxi herceg és húga, a pármái hercegné ellen. Az ügyvéd Jules Favre volt, ki huszonhárom év múlva, 1874-ben szintén fényesen védelmezte a jogát most már Chambord grófnak követelő Naundorf-család ügyét; de az ítélet mind a kétszer elutasította a felpereseket. A megokolás mind a két esetben azonos: a dauphin megszöktetése be nem bizonyított dolog, Naundorf soha nem tudta megmondani: kik szabadították meg, kik rejtegették és hol raboskodott, e mellett rosszul, németesen beszélt franciául. A trónkövetelő családja mindazáltal egy jótát sem enged és párthíveivel együtt mindmáig folytatja a harcot. A furcsa dinasztia feje most Naundorf unokája, ki magát Bourbon Lajosnak nevezi és tiszt a hollandiai hadseregben. Legutóbb 1895. június 8-án, XVII. Lajos «hivatalos» halálának százéves évfordulóján, bocsátott ki manifesztumot, Franciaországhoz való jogát hangoztatva.

E valóban csodálatosnak mondható kérdésnek az a rövid sommázatja, hogy a templei boldogtalan kis fogoly, XVII. Lajos halála mindmáig nem tökéletesen tisztázott dolog. Hogy egyebet se említsek e probléma óriás irodalmából: maga I. Napóleon se hitt benne, mint a

Mémorial de Sainte-Hélène kétségtelenül bizonyítja. De viszont kétségtelen, hogy Naundorf nem volt az eltüntetett királyfi. A döntő ok az, hogy megszabadítói örökké homályban maradtak és a trónkövetelő azt sem tudta megmondani: hol raboskodott annyit 1795-től 1808-ig. A régi versaillesi udvarbelieknek 1834-ben és azután tett kedvező vallomásai keveset nyomnak a latba. Igen öreg, gyöngé emberek, asszonyok voltak azok és könnyen megvesztegethette őket, hogy Naundornak a kisujjában volt XVII. Lajos gyermekségének egész irodalma. Az viszont gyarló ellenvetés, hogy a trónkövetelő németesen beszélt franciául; valószínű, hogy Marie Antoinette gyermekeivel szeretett anyanyelvén, németül érintkezni, kivált fogságukban. Bebizonyított dolog, hogy az angoulêmei hercegné, mikor 1795. december 19-én kicserélték osztrák fogságba került tisztékért, alig tudta magát francia nyelven megértetni. Növeli a rejtelmet az is, hogy Naundorf igazi neve és származása mindmáig nem derült ki.

¹⁸⁷ A girondiak utolsó vacsorája, ez a megható jelenet, csak a Thiers és Nodier képzeletének műve; a költőiesség pompáját pedig Lamartine adta meg neki a *Girondiak történetében*. Vergniaud és tizenkilenc társa (Valazé a halálos ítélet hallatára agyonszúrta magát) nem is tudták bizonyosan, mikor fogják őket kivégezni. Utolsó estéjüket szűkös vacsora mellett, beszélgetve és dalolva töltötték el. A fényes lakoma, az ezüst edények, a virágok, a drága ételek és borok csupa mese; hiszen épp akkor valóságos inség volt Párizsban és a girondi képviselőktől a börtönben elszedtek minden pénzt. Az is csak a Lamartine költeménye, hogy a *Marseillais*et harsogva léptek a verpadra; voltaképen a szabadsághimnuszukra alkalmazott paródiáját énekelték.

¹⁸⁸ Rég megcáfolt mendemonda az is, hogy Robespierre bukása után (9 thermidor, 1794. július 27.) meg akarta magát ölni. Barras emlékiratai állítják csak, hogy Robespierre, mikor Merlin de Thionville kezében karddal tört be a tanácskozóterembe, pisztolyt sütött magára és szétlötte az állkapcáját. Ma már bizonyosan tudjuk, hogy egy Merda (másképp, de helytelenül, Méda, vagy Médal) nevű fiatal csendőr lőtt rá Robespierre-re a Hôtel de villeben, éjfél után két órakor, mikor a diktátor épp a fölkelésre szólító kiáltványt akarta aláírni. Csak nevének két első betűjét vethette a papirosra, mert e pillanatban Merda a küszöbről, négy méter távolságból, rá sütötte pisztolyát. (A véres papiros ma is megvan.) Barras ezt tagadja. Hivatkozik az orvosok véleményére, mely szerint a lövés közvetlen közelből történt. Merda, ki a jelenetet hazugságokkal felcifrálva később maga is megírta, 1812-ben esett el Moszkvánál, mint báró és ezredes; mert I. Napóleon megjutalmazta tettéért. - Az sem igaz, hogy Robespierre gyáván halt meg; csak felordított fájdalomában, mikor a hóhér a verpadon letépte szétzúzott állkapcájáról a köteléket.

¹⁸⁹ I. Napóleon nem 1769. augusztus 15-én született, hanem 1768. januárius 7-én, és ha igaz, amit Jung állít (v. ö. Hertslet, id. m. 354. l.) *Nabulione* névre keresztelték. Születésének későbbi dátumát maga költötte, azért, hogy ne mondhassák rá, hogy nem született francia földön. Korzikát t. i. csak 1768. május 15-én csatolták Franciaországhoz.

Egész könyvet lehetne megtölteni a Napóleonról szóló anekdoták cáfolatával. Ez anekdotáknak nagy része ókori paradigmák szerint gyártódott, de azért hatásos ma is. A legtöbb azon fordul meg, hogy Napóleon nem ismeri meg valaki. (Például a híres *«Personne ne passe, même si vous étiez le petit caporal.»*) Csodálatos gyöngesége az embernek, hogy ez az együgyű és tönkre koptatott motívum még mindig hat. Irodalmak iskolái tűntek a semmiségbe, vagy ami rosszabb: nevetségesek a mai kor szemében. A hatásnak egy eszköze azonban örökkévaló. Valamint az athenei görög meghatottan olvasta az anekdotát, mely szerint Nagy Sándort valaki közlegénynek nézte; azonképpen ma is megindul az emberi szív annak hallatára, hogy valaki Berlinben tüzet kér az uccán egy úri embertől s csak később értesül, hogy az az úri ember a császár vagy legalább is valami herceg volt. Sokkal jobb és sokkal kevésbé nyüzött ötletek ezrei veszték a semmiségbe, mint zsidvásárra való, ócska portékák:

de ez a helyzet, mikor az ember egy pillanatig - csupa tévedésből - ember és nem kutya a királyok előtt, örökké mulatságos és örökké új.

¹⁹⁰ Cambronne generálisnak, Napóleon vitéz hadvezérének (* 1770 † 1842.) két híres szállóigét ajándékozott a mendemonda. Mind a kettőt a waterlooi csatában, 1815 június 18., harsogtatja a hőssel. Az egyik a *«la garde meurt et ne se rend pas»* (a francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja); a másik csak egy szó, kinyomtathatatlan öt betű, melyet a francia nyelv, ha körülírással él, *mot de Cambronnenak* nevez. Gondos kutatások kiderítették, hogy Cambronne egyik igét sem mondta soha. A fönséges *«la garde meurt et ne se rend pas»* kitalálója alkalmasint egy Rougemont nevű ujságíró, ki a *Indépendant* című lapban írta, a világrendítő csata után. Cambronne maga is tiltakozott ellene 1830-ban, a nantesi liberálisok lakomáján. A másikat egy Genty nevű bohème fogta rá vagy Michel generálisra 1857-ben. Puszta anekdota, hogy Cambronne - mihelyt a hölgyek távoztak - el szokott dicsekedni a társaságnak e mondásával. És egyszerű *bon mot* az is, hogy Cambronne, mikor egy urnő nagyon faggatta, hogy mondja el azt a híres szót, így válaszolt: Igazán nem emlékszem már, mit feleltem az angol tisztnak, aki rám kiáltott, hogy adjam meg magamat; de az angol tiszt nyilván tudott franciául, mert azt mondta rá: *«Az orrodra!»*

Mindezek a dolgok nem egyszer voltak tudományos vizsgálat, sőt pörös eljárás tárgyai. A szobron, melyet Nantes városa 1843-ban állított Cambronne tábornoknak, ez a felirat van: *«La garde meurt et ne se rend pas!»* A Waterloonál elesett Michel tábornok két fia keresetet indított Nantes városa ellen, hogy a szoborról töröljék le ama felírást, mert az az ő családi tulajdonuk: azt nem Cambronne, hanem Michel tábornok mondta. A dologban a minisztérium döntött és megokolás nélkül elutasította a panaszosokat.

De a kérdés akkor lett csak igazi nagy vita tárgyává, mikor Hugo Viktor *A Nyomorúltak* című regénye 1862-ben megjelent. E halhatatlan műben (III. kötet, 1. könyv 2. rész, 15. fejezet) ezt olvassuk:

[Az utolsó négyszög.

A gárda egynéhány négyszöge mozdulatlanul állt a felbomlás áradata közepett, mint a szikla a folyóvizben, és nem tágitott egész éjszakáig. Jött az éj, jött a halál; ők megvárták e kettős homályt és rendületlenül tűntek bele. Egyenkint haltak meg az ezredek, elszigetelve a többitől, nem függve már össze a széjjelzüllött sereggel. E végső küzdelemre egynéhány a Rossome magaslatán, a többi a Mont-Saint-Jean síkján készült. Rettentő vala az elhagyott, legyőzött, szörnyű négyszögek haldoklása. Ulm, Wagram, Jéna, Friedland halt meg bennök.

Szürkületkor, kilenc óra felé a Mont-Saint-Jean síkján már csak egy volt. A négyszög küzdött a gyászos völgyben, a vérteseiktől elárasztott magaslat lábánál, szemben az angol csapatokkal, a győzelmes ellenség keresztűzében. E négyszög vezére egy ismeretlen tiszt, Cambronne volt. A négyszög minden lövésre fogyott, de visszatűzelt. Puskatűzzel felelt az ágyúzásra és négy fala folyton összébb-összébb szorult. A futamodók messze meg-megálltak és lihegve hallgatták a távolban elhaló mennydörgést.

Mikor ez a légió már csak egy maroknyi volt, mikor zászlaja már csak rongy volt, mikor puskái, töltés híján, már csak fűtykösök voltak, mikor a testhalom nagyobb lett mint az élők csoportja: a győzőkben valami szent félelem keletkezett e magasztos haldoklók körül és az angol tüzéség, visszafojtva lélegzetét, elhallgatott. Valami szünetféle volt ez. A küzdők körül mintha kísértetraj hemzsegett volna; lovasemberek árnyékai, a fekete ágyúk, a kerekeken és ágyútalpakon át fehérítő ég; a roppant nagy halálfej, melyet a hősök mindig láttak a füstön át, most közeledett feléjük és rájuk nézett. Hallhatták a szürkület homályában, hogyan töltik meg újra az ágyúkat; az égő kanócok olyanok voltak mint a tigris-

szemek az éjben; az angol pattantyúsok mind az ágyúk mellé állottak és ekkor, e végső percben, egy angol tábornok, Colville, mások szerint Maitland, meghatottan kiáltotta: Vitéz franciák, adjátok meg magatokat! Cambronne azt felelte: «M...!»

.....

A francia olvasó tiszteletet követel magának, tehát nem írható le a legszebb szó, a mit valaha francia ember kiejtett a száján. A történelemben nem szabad a magasztosat említeni.

Mi a saját felelősségünkre és kárunkra megszegtük ezt a tilalmat.

.....

Cambronne szavára az angol szózat ezt felelte: «Tüzelj!» A batériák föllángoltak, a halom megreszketett, az ércorkokból egy utolsó, irtózatokartács-okádék tört ki; sűrű füst hömpölygött, gomolygására sejtelmes fehér világot vetett a kelő hold, és mikor a füst eloszlott, nem volt többé semmi. Az utolsó félelmes maradéknak vége volt, a gárda meghalt.]

A *Nyomorúltak* megjelenése után egynehány nappal a *Journal des Débats* sürgette, hogy ki kellene deríteni a Cambronne szavának historikumát. E felhívásnak lett is annyi foganatja, hogy egy öreg gránátos (Deleau-nak hívták), jelentkezett a lillei prefektura előtt és tanuságot tett, hogy a waterlooi csatában ő kétszer is hallotta, mikor az angol tábornok affektált hangú felszólítására: «Gránátosok, adjátok meg magatokat! Úgy fogunk veletek bánni, mint a világ első katonáival!» Cambronne ezt válaszolta: «A francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja.» Deleau vallomását Mac Mahon írta alá, mint tanú.

A negyvenhét év múlva megszólaló öreg gránátos nyilatkozatára a Waterloonál elesett Michel tábornok fia újra tiltakozott az ellen, hogy ezt az ígét Cambronnenak tulajdonítsák, mert azt az ő atyjuk mondotta. Sajnos semmi sem bizonyítja, hogy akár Michel tábornok is mondotta volna e híres szavakat.

Cambronne pedig már csak azért sem mondhatta, mert Waterloonál nem halt meg, hanem megadta magát és mikor Halkett ezredes elfogta őt, - más forrás szerint: mikor megtalálták a sebesültek közt, - csak annyit mondott, hogy hozzanak felcsert, aki bekötözi sebeit. Cambronne tábornokot mint hadi foglyot Angliába vitték, de 1815. szeptember hó 25-én már visszatérhetett hazájába. A király kormánya rögtön elfogatta; a hős fél évig ült börtönben, pöre azonban fölmentéssel végződött.

¹⁹¹ Hudson Lowe, a Szent-Ilona-sziget kormányzójának, I. Napóleon őrizőjének neve a francia nyelvben szálló ige; azt jelenti: „nemes fogoly alávaló, durva porkolábja.” Csakugyan ebben a színben tünteti őt fel a bonapartizmus irodalma, melyhez fogható részrehajlót és hatásvadászót alig ismer a világtörténet. Hudson Lowe nem volt semmi egyéb, csak Anglia hú tisztviselője, a ki mindenek előtt azon gondoskodott, hogy a fogoly meg ne szökjék. Napóleon gyűlölte ez embert, ki gátat vet legmerészebb terveinek, és mivel nem tudott ellene semmi komoly kifogást felhozni, azért kapcáskodott bele, hogy Hudson Lowe nem címezi őt felséges úrnak, hanem csak Bonaparte tábornoknak. Tudni való, hogy a sziget kormányzója ezt is csak Anglia megbízásából tette. Teljességgel be nem bizonyított dolog, hogy Napóleonnal durván bánt. Hudson Lowe Napóleon halála után visszatért Londonba, a hol 1822-ben Las Cases Emanuel gróf, Napóleon szentilonai hivének fia, az uccán megverte őt, aztán párbajra hívta. Hudson Lowe, igazi angol léte, bolondságnak ítélte a duellumot s nem ment párbajra Las Cases gróffal, hanem igen érdekes, történelmi becsű könyvekben adta elő, hogyan viselkedett ő foglyával szemben. Három év múlva Las Cases grófot meg akarták gyilkolni Páris mellett, Passyban. A közvélemény a bünszerzőséggel Hudson Lowet vádolta, ki ekkor épp Passyban lakott és a gyilkos kísérlet után hirtelen elutazott. A fiatal gróf egyébaránt csak jelentéktelen

sebet szenvedett és ma senki sem hiszi, hogy Hudson Lowe küldött rá brávót. Asszony volt a dologban.

¹⁹² Napóleon egyetlen fia, az úgynevezett reichstadti herceg, (* 1811.) osztrák kézen halt meg, Schönbrunnban, 1832. július 22-én. E boldogtalan epigon életéről és haláláról mindig rémséges dolgokat suttogott a mendemonda. Egyebek között, hogy Ferenc császár, a szerető nagyapa, mindenképpen rajta volt, hogy unokájából ne nőjön másik Napóleon a világ nyakára. Ezért mikor a fiú hároméves korában Bécsbe került, olyan sapkában járatta, amelybe egy nagy darab ólom volt varrva s ez a súly mindig nyomta a gyermek fejét: attól butult el. Majd korai kicsapongásokra csábították, csak hogy mielőbb elpusztuljon. Tizenhatéves korában Franciaország történetéből még egy kukkot sem tudott és nem is sejtette, ki volt, mi volt az atyja. Leveleket, könyveket csak gondos cenzúra után adtak a kezébe. Szolgák és egynehány «megbízható» ember között élt. Nem bocsátottak hozzá senkit. 1828-ban Barthélemy francia költő Bécsbe utazott, hogy átnyujtsa a reichstadti hercegnek *Napóleon Egyiptomban* hőskölteményének egy példányát; természetesen nem sikerült a fogoly közelébe jutnia. Visszatérve Párisba, egy *Az ember fia* című füzetben írta le Napóleon fiának sorsát; amiért aztán három havi fogságra és ezer frank birságra ítélték. 1830-ban a bonapartisták a francia trónra akarták emelni a Reichstadti herceget. A szegény ifjú levélben jelentette ki abbéli kívánságát, hogy hagyják őt békén. Huszonegyéves korában halt meg, mint testileg, lelkileg ügyefogyott árnyék. Némelyek szerint az atyjától öröklött gyomorrák ölte meg. Ez nem igen hihető, mert nagy ritkaság, hogy ilyen fiatal ember rákbajba essék. Valószínű, hogy a tüdővész vitte el. Anyját alig látta egyszer-kétszer világegyetében. Mária Lujza, míg fia bécsi fogságában szenvedt, Pármában élte világát Neipperg Ádám gróffal, akit egymásután aján-dékozott meg gyermekekkel, az elsővel 1821. augusztus 9-én, tehát I. Napóleon halála (1821. május 21.) után nem egész három hónappal. (Montenuovo herceg.) A reichstadti herceg legbensőbb őrizője, bizonyos Hannakampf nevű német, a harmincas évek elején Ferenc József főherceg komornyikja lett és közel ötven évig szolgálta gazdáját.

¹⁹³ Igaz-e, hogy Lajos Fülöp király, az egyszerű, jóra való polgárt és takarékos családapát akarván játszani, essős időben kezében ernyővel sétálgatott Páris utcáin? Ezt a dolgot egynehány maliciózus francia írón kívül Heine is említi (*Französische Zustände*). Mindmáig eldöntetlen, igaz-e vagy sem ez a komédia. De az már kétségtelenül mendemonda, hogy mikor a királyi családnak 1848. februáriusában álruhában szöknie kellett, Lajos Fülöp után a történelmi paraplét leánya, Klementina (Coburg-Koháry Ágost herceg felesége) vitte.

¹⁹⁴ Mondta-e Eugénia császárné az 1870-iki francia-porosz háború előtt: «*Quand aurai-je ma petite guerre?*» E kérdésre többféle választ kaptam a párisi *Intermédiaire des chercheurs et curieux* folyóiratban (XXXII., 377, 662.) Az adatgyűjtők mind megegyeznek benne, hogy a császárné így nem szólt, de viszont bizonyos, hogy a háborút mohón kívánta, és pedig a császár ellenére. Erre vallanak Prévost-Paradol nyilatkozatai. Ez a diplomata jelen volt 1870-ben, június végén Saint-Cloudban, mikor a császárné szenvedélyes kitöréssel követelte, hogy üzenjenek hadat Poroszsországnak. III. Napóleon ellenben békét kívánt; azt mondta, hogy Franciaország csak szövetségesekkel egyetemben kezdhet háborút. Sybel Henrik, a porosz hivatalos történetíró viszont azt állítja, hogy Eugénia császárné nemcsak hogy nem ejtette ki ama szörnyű szavakat, de mindig rettegett a háborútól és 1879. július 15-én, a hadüzenet után, igen szomorú volt és a saint-cloudi palotanagynak és Cretienének el is panaszkodott, mennyire aggódik.

¹⁹⁵ Gambetta tudvalevőleg vak volt a fél szemére. Egy igen ismeretes mendemonda szerint maga szúrta ki a szemét. Az apja (egy nizzai kis fűszeráros) nevelőintézetbe adta s a szabadságot szerető fiú nem tűrhette a fegyelmet. Rimánkodott apjának: vegye ki az intézetből. Az öreg nem is hederített kérésére. Ekkor a kis Léon levelet írt: «Apám, ha huszonnégy óra

múlva nem veszel ki az intézetből, kiszúrom a bal szememet.» Az öreg Gambetta azt felelte rá: «Tessék!» A fiú ekkor csakugyan kiszúrta a szemét s azt írta az apjának: «A bal szememet már kiszúrtam; ha még huszonnégy óráig az intézetben hagysz, kiszúrom a jobbikat is.» Erre a megrémült apa esze nélkül haza vitte a fiát. Ez anekdotával számtalanszor festették a nagy politikus erős akaratát; de nem igaz belőle egy szó sem. Léon Gambetta 1846-ban nyolcéves korában vesztette el a balszemét azonképpen, hogy egy késes munkálkodását nézte. Valami vas szilánk a szemébe pattant és olyan sérülést ejtett, hogy két év múlva az egész szemet ki kellett venni. - Mindmáig kiderítetlen Gambetta halálának igaz oka is. 1882. november 28-án híre terjedt Párisban, hogy Gambetta Ville-d'Avrayban kellő óvatosság nélkül forgatván egy revolvert, belelőtt a tenyerébe; de a seb jelentéktelen. Ugyanekkor az egész világ rebesgette, hogy ez a baleset koholmány: Gambettára féltékeny szeretője, Mme Léon süttött pisztolyt. Egy bizonyos: hogy a sérülés nem volt súlyos; mindazáltal némi lázzal járt és a betegnek fekvőnie kellett. Gambetta aztán december 31-én meghalt vakbélgyulladásban; haláláért mindenki orvosait okolta, akik nem gondoskodtak róla, hogy a hetek óta fekvőnek bélfunkciója normális legyen.

¹⁹⁶ Bonaparte Lajos, III. Napóleon fia, 1879. június elsején esett el Dél-Afrikában, a zulus földjén, Ulundi mellett, hova az angol csapatokkal ment. Egy portyázás alkalmával szúrta át mellét a szerencsenek dárdája, a zagája. Soká rebesgették, hogy a száműzött trónörökös atyjafiainak vagy a royalistáknak [!] ármánya tette el láb alól. Pedig bebizonyított dolog, hogy a kalandokra vágyó fiatal embert, aki embervadászatra ment oda, ahol voltaképpen nem volt semmi keresetje, egyszerű - vadászszerencsétlenség érte.

VIII. AZ ANGOLOK.

¹⁹⁷ Az angol térdszalagrend (*order of the garter*) híres devisee: a *Hony*⁶⁷ *soit qui mal y pense* (átkozott, aki melleleg rosszat gondol), egy igen ismeretes anekdota szerint 1349. januárius 19-én keletkezett. Az udvari bálon a szép Salisbury hercegné, III. Eduárd királlyal, kedvesével, táncolva, elveszítette az egyik harisnyakötőjét. A király fölvette a harisnyakötőt s átnyújtotta a hercegnének, és pedig látva, hogy az egész udvar mosolyog, e szavakkal: «Átkozott, aki melleleg valami rosszat gondol. Aki ma nevet rajta, holnap nagy tisztességnek tekint, ha viselheti.» És legott megalapította a térdszalagrendet, melynek harisnyakötő formájú és ~ feliratú kék jelvényét a lovagok a bal térdük alatt viselik. (A királynők a bal karjukon.) Ezt az anekdotát teljes lehetetlenné teszi minden okos ember szemében az a történelmi valóság, hogy ama szép Salisbury hercegné teljes huszonöt esztendővel volt idősebb az 1349-ben harminchétéves királynál. Más, nem kevésbé ingatag hagyomány szerint, III. Eduárd a crécyi csatában (1346. augusztus 26-án) mondotta e szavakat, midőn saját harisnyakötőjét tűzette kópjára zászló gyanánt. Kétségtelen, hogy a *hony soit qui mal y pense* régi francia közmondás, mely már III. Eduárd előtt ismeretes volt.

¹⁹⁸ Stuart Mária és a szép olasz Rizzio énekes tragikus szerelme is mendemonda. Bebizonyított dolog, hogy a királynő íródeákja, Rizzio, csúf púpos ember volt és Darnley politikai ármánykodás miatt ölette őt meg. Mária oly nagy hálával viseltetett az ügyes cselszövő iránt, hogy tetemét később a királyi sírboltba helyeztette; talán ez keltette a gyanút, mely aztán az ismert regényes történetre dagadt. - Schiller *Maria Stuart* tragédiája a magyar közönségben is meggyökereztetett egynehány történelmi botlást. A két királyné sohasem látta egymást világegyetében; a találkozás jelenete pusztán költemény. Stuart Mária elmúlt negyvenöt éves, mikor lefejezték, tehát a tragédiában kevés joggal játsza a fiatal hösnőt.

¹⁹⁹ Sir Walter Raleigh, a nagy kalandos és nagy tudós, Erzsébet királynő szívét azzal nyerte volna meg, hogy bíbor bársony palástját leterítette a sárba, mikor a királynőnek át kellett mennie az uccán. Walter Scott Essex grófnak ajándékozta ez ötletet; mások a többi, szépszájú kedvelteket emlegetik. Ezt a sokszor leírt és megfestett bíbor palástot alkalmasint sohasem tapodta a királynő lába. Igen ismeretes anekdota a Sir Walter Raleigh történelmi kritikájáról szóló is. A tudós a Tower falai között töltött tizenkétéves fogságában világtörténetet írt. Munkájában egy nap lármá zavarta meg. Ablaka alatt részeg legények vesztek össze s csakhamar késre került a dolog. A fogoly csak a csetepaté végét figyelte meg; de látta, hogy a börtön őrsege mind a kapu elé csődült a verekezés csodájára. «Majd elmondják ők nekem törül-hegyre, mi történt,» gondolta megában. És mikor ebédjét hozták, megkérdezte a szolgáló legénytől, mi volt az a dulakodás. A legény elejétől végéig mindent látott és apróra elmondta az esetet. Raleigh azonban észre vette, hogy a legény mást beszél, mint a mit ő maga is tapasztalt. Kihallgatta tehát a porkoláb feleségét is, aki este felé börtönébe jött. A bőbeszédű asszony elmesélte, mit látott; de az ő története egészen más volt mint a legényé. Este a porkoláb is előadta a késelés dolgát; és egyetlen egy szava sem egyezett azzal, amit a legény és a felesége beszélt. «Három tanu háromféleképpen, egymással hanyatt-homlok ellenkezően ad számot arról, ami ma, a szemök láttára történt!» kiáltott a tudós. «Én meg épp most a rómaiak történetét akarom az igazság szerint megírni! Hiába való munka!» Azzal fogta világtörténete kéziratát és behajította az égő kandallóba.

⁶⁷ Mai helyesírással: *honni*.

Hogy Raleigh toweri fogságában megírta és nem dobta a tűzbe az ő világtörténetét, eléggé bizonyítja, hogy ez a könyve kinyomtatódott; de ha nem is volna meg ez a kézzelfogható bizonyosság: ki hihetné el ama fényes elméről azt a gyermekességet! Hiszen a historikusnak épp az a föladata, hogy az igazságot, mindig okot nyomozván, kihüvelykezze a mendemondából!

²⁰⁰ Shakspeare életéről igen kevés hiteles adatunk van. Mintha csak valami évezredek előtt virágzott Homeros vagy Aesopus volna: alig tudunk róla egyebet később keletkezett anekdotáknál. Ez mutatja legjobban, hogy kora nem méltatta őt világeletében. A Shakspererrel foglalkozó tudomány rettenetesen kevés dokumentumon rágódik; a nagy költőnek egy-egy fölfedezett semmitmondó levele vagy valami archivum mélységéből előkerülő számadása mindig új és új, természetöknél fogva negatív következtetésekre csábítja a bűvárokat. A mester a saját neve körül nagyon ingatag ortográfus volt: *Shakspeare*, *Shakespeare*, *Shakespere*, *Shakespeare*, *Saxper*, *Chacsper*; keresztlevelében *Shakspere*, legtöbbször így írta maga is, de műveinek első kiadásán *Shakespeare* van. És még egész kis lajstrom tellenék ki a többi változatból. Ez gyanus! Judith leánya nem tudott írni: házasságszerződése alatt csak a keresztvonása van. Ez arra vall, hogy a költő nem lehetett valami művelt ember. Testamentumában könyvtárról nincsen szó. Honnan szedte tehát ismereteinek tömértelenségét? Testamentoma drámáit sem említi. Hogyan hallgathat a költő erről a kincsről, ha csakugyan az övé? Ezekből és a többi negatív következtetések rajából lett aztán az a pozitív állítás, hogy Shakspeare nem írta a neki tulajdonított remekeket. Ezt a régi lappangó vádat határozott formában legelőször egy amerikai hölgy: Miss Delia Bacon fejezte ki 1856-ban, azt hangoztatva egy hazájabeli folyóirat hasábjain hogy a shakspearei drámák igazi szerzője verulami Baco. A merész hölgy ellen igazi áradat zúdult úgy Amerikában, mint Angolországban. Miss Delia Bacon 1858-ban halt meg s nem érhetette meg, hogy theoriája mellett csakhamar egész tábor kél. 1857-ben ugyan W. H. Smith már a pártjára állott, de az igazi nagy irodalmi harc csak később kezdődött. A verulami Baco-theoriát legnagyobb művészettel védte az amerikai Appleton Morgan *The Shakespearean Myth* könyvében (Cincinnati, 1881.). Ez igazi hitvallásnak Angliában ma már igen sok híve van; közéjük tartozott maga Lord Palmerston is. Mindazáltal a dolog nem egyéb mint a világ egyik leg-legnagyobb mendemondája, melyen a komoly irodalomtörténet csak mosolyog.

²⁰¹ Mindmáig nem tudni, mi igaz van a Cromwellről szóló brutális anekdotákban? Kisült-e tőle, hogy a király kivégzése után tintás pennájával bemázolta a körulte levők arcát s hogy I. Károly koporsóját kinyitatta, gyönyörködni a lefejezettben? (Delaroche híres képe; 1831.)

²⁰² I. Károly kivégzéséről is több furcsa anekdota van. Például, hogy a király, mielőtt halni ment volna, két inget vett magára, nehogy a hidegtől reszkessen s ellenségei azt mondhassák, hogy félelmében remeg. Már Sir Walter Raleigh is azt mondta a vérpadon: «Uraim, harmadnapos hideg lel; most is ráz; ne hogy azt higyjék, hogy félek!» XVI. Lajos hű komornyikja, Cléry, mikor a királyt vesztetni vitték, meleg kabátot adott rá, mert félt, hogy reszketni fog a hidegtől. A tudós Baillynak a guillotine mellett azt mondta egy hóhér: «*Tu trembles, Bailly*», mire az elítélt így szólt: «*J'ai froid.*» - I. Károlyt két matróruhába öltöztött, álarcos bakó várta a vérpadon. Ez historikum. De az már alkalmasint csak novellázás, hogy a végső pillanatban a hóhér fölemelte álarcát és a király fülébe sugta: «Emlékezzél vissza!» Ez embernek ugyanis I. Károly valamikor elcsábította a menyasszonyát és a megcsalt bosszúból vállalkozott a király lefejezésére, melytől a hivatásos bakók húzódoztak.

²⁰³ Munkácsi Mihály génuszának legmélyebb alkotása a *Milton-kép* (1877.): a világtalan költő két leányának tollba mondja az *Elveszett paradicsomot*. E megindító jelenet historiai hitelességét sokan kétségbe vonják. Ha nem is hisszük épp el, amit Samuel Johnson állít (idézi Fournier, *L'Esprit dans l'histoire* 21. l.), hogy Milton nem akarta leányait írni taníttatni, az kétségtelen, hogy a nagy költő szerencsétlen volt gyermekeiben. Első feleségétől való

leányai rosszul bántak vele. Eladogatták becses könyveit s a pénzt elfecsérelték. A legifjabb leányról, Deborahról, ugyan azt mondják, hogy hárfázni szokott a világtalannak, sőt megtanulta kedvéért a héber és görög ábécét és naphosszat olvasott neki olyan textusokat, amelyekből egy szót sem értett. Mások szerint azonban Milton kényszerítette a leányait a héber és görög felolvasásra s a lelketlen teremtetek épp ez unalmas robot meg a dictando írás elől szöktek meg tőle; vagy mint némelyek állítják: a költő maga kergette ki őket házából.

²⁰⁴ Scribe történeti vígjátéka, az *Egy pohár víz*, tudvalevőleg azon fordul meg, hogy Anna királyné egy pohár vizet kér Marlborough hercegnőtől, a hercegnő pedig véletlenül végigönti ő felsége ruháját. Ez az anekdota Voltaire révén terjedt el. «Ha nem is vizsgáljuk valami mélyen a dolgot», írja Fournier (id. m. 346. l.), «Anglia történetének ez epizódjában sok pohár bort találunk, mert Anna királyné, ki a fő szerepet játszsza, keményen ivott, de vizet soha. Egy angol, látván a darabot, eleinte nem értette meg, olyan valószínűtlennek tűnt föl neki. Majd azt hitte: lady Marlborough azért lett kegyvesztes, mert a boros palackot össze tévesztette a vizes üveggel s a királynénak bor helyett vizet adott. Ettől fogva aztán méltatta az egész összeütközést.» - Anna királyné, kit az angol nép csak *Brandy Nannek* (pálinkás Náninak) hívott, az időben, melyben Scribe őt fiatal nőnek rajzolja, már tizenhárom gyermek anyja volt.

²⁰⁵ A mendemonda szereti, ha a híres gondolkozók az életben hűtelenek önmagukhoz. A filozófus, ki könyvet ír a párbaj ellen, aztán párbajban esik el; a moralista, kit minden nap részegen szednek föl az uccán; a nagy nemzetgazda, ki maga csődbe kerül⁶⁸ megannyi állandó figura a furcsaságok között. Th. R. Malthusról, az emberiség szertelen sokasodásától rettegő szociológusról, azt a régi tréfát találta ki a mendemonda, hogy maga - tizenegy leánygyermeket hagyott hátra. Ez nem igaz. Malthusnak mindössze egy fia és egy leánya volt.

²⁰⁶ Nelson tengernagyról azt hirdetik, hogy halálát hiúsága okozta: a trafalgarai csatában (1805. október 21.) díszegyenruháját öltötte fel s az ellenségnek ezen a réven valóságos célpontot szolgáltat. Ez mendemonda. Természetesen admirálegyenruhát viselt, de épp a legkopottabb frakkja volt rajta s érdemjeleit sem rakta föl. Vitás kérdés: igaz-e, hogy tengeri betegségben szenvedett az ütközet alatt. Ezt a dolgot sokszor emlegetik tengeri betegségben nyavalygók vigasztalására. Lehetetlenség nincsen benne, mert hiszen tudjuk, hogy vannak hajósok, akik évtizedeket töltöttek a tengeren s néha, erős hullámmázkor, mégis rosszul lesznek. Viszont vannak mindig szárazföldön élő emberek, akiket, mikor életökben egyszer tengeren járnak, nem bánt a hajónak legszilajabb hánykolódása sem. Magam is ösmertem ilyet egynéhányat. Viszont tudok régi kapitányokat, akik szélvészkor mindig betegek.

Ha ez a könyv most negyven esztendeje íródik, bizonyos íveket foglaltak volna el benne a Lord Byron körül járatos legendák. Azaz, hogy akkor talán nem is lett volna bátorságunk nyíltan megmondani, hogy azt a reklámos romantikusságot jó részt maga a költő terjesztette maga körül. És talán megégetik e kötetet, ha az is benne van, hogy Byron a velencei Márk-teret csak egyszer látta, a Procuratie vecchie valamelyik ablakából; mert Velencében, a gyalogolás e városában, soha sem járt másképp, mint gondolán: szégyelte bicegését. A byronizmus elpusztultával nincs többé okunk ama legendákat bolygatni; úgyis kivesztek a köztudatból. De az igazság követeli, hogy ellene mondjunk ama fertelmes könyvnek, melyben Mrs. Beecher-Stowe, a *Tamás bátya* szerzője 1869-ben Lord Byront mostoha húga iránt való bűnös szerelemmel vádolta. Minden azt bizonyítja, hogy ez rágalom.

⁶⁸ Ennek a furcsaságnak legalább tudjuk egy bizonyos példáját: a Stein Lőrincét.

IX. A NÉMETEK.

E fejezetben is különösen W. L. Herstlet *Treppenwitz der Weltgeschichte* (negyedik kiadás, Berlin, 1895) könyvének nyomán járok, de természetesen mindig a magyar szempontot követve. E szorgalmas kutató közel tíz nyomtatott ívnyi mendemondát gyűjtött össze nemzetének történetéből. Csupa érdekes dolog ez; de a legnagyobb rész nem esik a mi közönségünk tudásának körébe, mert aprólékosságokra is kiterjed.

²⁰⁷ A németek ókori történetében oly nevezetes teutoburgi erdei csata nem Detmold mellett volt, hanem, mint újabb kutatások szerint egészen bizonyos, a Düte-hegységben, ahol a Haase folyó egyik mellékága, a Düte ered. - A vandálok méltatlanul keveredtek abba a hírbe, hogy Rómát ők pusztították el. Róma a vandáljárás után még mindig népes és gazdag volt. Az északi népek csak a császárságnak vetették végét. De erre aztán nemsokára elkövetkezett a végső romlás.

²⁰⁸ »Canossába nem megyünk!« Bismarck híres szálló igéje (V. ö. *Szájru! szájru!*, 170. l.) 1872-ben napi érdekűvé tette azt a kérdést: milyen is volt IV. Henrik német király és római császár híres vezeklése Canossa várában 1077 januárius 25-től 28-ig? E kérdésre így felel meg Kosch *Der Kampf zwischen Papstthum und Königthum von Gregor VII. bis Calixt II.* (Frankfurt, 1884) művében:

»A Henrik által végzett rövid háromnapi vezeklés egész lefolyása egészen más jelleggel bír, mint a milyent olvasókönyveink és részrehajló történetírásunk szörnyűséges leírásai, különösen Rotteck, rá fognak. Most mindenekelőtt is Henrik nem egyedül egy vékony inget viselt, mint ezt a gyermekekkel elhitetik, a hideg, téli időben, minek természetesen hallatára is dideregnek a gyermekek; hanem gyapjúból való, hosszú bűnbánati ruhát, melyet egyszerűen a többi viselő ruha fölé terítettek és övvel kötötték át. Azután, hogy mezítláb (igazabban talpakon) is jártak a vezető menetek alatt akkoriban, általános szokás vala. Más császárok és pápák sem szégyenlették ezt a bűnbánati körmenetek alatt. A háromnapi, reggeltől estéig tartó böjt sem épen valami borzasztóság egy bűnbánó királyra nézve, ha az egyház, már az egyszerű hivektől is, kik nem nyilvános vezeklők, hasonló módon negyvennapi böjtöt kívánt, legalább még akkor úgy, hogy csak este volt szabad enni. A várkapu előtt, a hóban való állás is elveszti tüzetesebb megfigyelés mellett borzasztóságát. A kanosszai vár ugyanis a középkori összes várakkal együtt három udvarral birt. Az elsőben és legszélsőben laktak a vár védelmezői, a harczoló katonaság; a másodikban voltak az uraság cselédei, valamint az istállók és az éléstárak; végre a harmadikban lakott az uraság maga tornyokban és lakóházakban. Henriket azonban, mint a kortársak beszélik, beeresztették a második udvarba, oda, hol a cselédség lakik vala, és ezek lakásaiban tartózkodhatott. A mi meg nem volt neki engedve, az a harmadik udvarba való belépés volt, magához az urasághoz, és a mit az tőle kívánt, csak az vala, hogy kint maradjon, míg be nem ereszteti. Tehát semmi sem igaz abból a gyerekes előadásból, mintha Henrik mezítláb, vékony inggel pusztán testén, étlen kényszerült volna három napon át a hóban állani! Hogy hideg és sok hó vala, az való. Ha Henrik épen a kapu előtt akart állani, az az ő dolga; de nem kívánta tőle senki, tartózkodásra elég helyet adtak neki. Hogy többször állott ott, és hogy derekasan fázott is, igen igaz lehet; mivel bizonyos akkori írók szerint Gergely és Mathild látták ott állani. Kötelességévé nem volt téve; de hát szánakozást kellett keltenie. Így tehát mindaz, mit Henrik a vezeklés dolgában végbevitt, saját kora szellemében ítélve meg, és hasonlítva ahhoz, mit maga Henrik atyja és a középkor számos fejedelme, meg később franciaországi szent Lajos vezeklés dolgában vállaltak volt magukra,

valóban jelentéktelennek és csekélynek tűnik föl, ha azt tekintjük, hogy mennyi volt a bűn és mennyi elégtételt kellett volna adni.« [Idézi a *Történelmi hazugságok* (fordította Haller József Budapest, Szent-István társulat, 1890.) 209. l.]

²⁰⁹ Egy angol képíró, most négy-öt éve, magyarországi Szent Erzsébetet úgy ábrázolta le, hogy a fejedelmi asszony anyaszült meztelenül térdepel az oltár lépcsőjén, barátok és apácák között. A képíró a *Szent Erzsébet lemondása* címet adta e képnek. A néző azt hihetné e kép láttára, hogy valamikor, a középkorban, csakugyan szokásos lehetett az olyas furcsa ceremónia, hogy a kik megvetik a világi javakat, csupaszon jelennek meg a templomban. Hát ilyen balgatagság még sem történt soha. Egyszerűen az történt, hogy az angol piktor nem tudott jól deákul és szent Erzsébet legendájának *se nudavit* kifejezését, 'megfosztotta magát' helyett úgy értette 'lemeztelenítette magát.' Így teremt néha mendemondákat a nyelvekben való járatlanság is.

²¹⁰ A puskaport Schwarz Berthold, a német barát találta föl; ezt mindnyájan tudjuk. Sőt tudjuk azt is, hogy a páternek az lett a vége, hogy egy puskaporos hordó felrobbant alatta és a nagy feltaláló a levegőbe röpült. Tudósok még azt is tudják, hogy Schwarz Berthold a hatalmas hadiszerszám titkát a velencéseknek adta el, akik először 1380-ban használták a genovaiak ellen, Chioggia ostromakor, a szegény német barátot pedig megétették, hogy ne legyenek kénytelenek megfizetni a titok árát. Halálának harmadik módja az, hogy Vencel cseh király, ki a puskaport nem kedvelte, Schwarz Bertholdot 1388-ban lefejeztette. Szóval sokat tudunk; csak az a nagy baj, hogy erről a híres barátról nincsen egyetlen egy, megbízható adatunk sem. Mendemondák széjjelbonthatatlan szövevénye ez az érdekes alak: a középkori szerzetes, ki cellájában alkimiával bibelődve, egy világrengető erőt teremt meg. Se a nevét nem tudjuk, se azt, hogy micsoda rendhez tartozott (hol benediktinus, hol franciskánus), se pedig hogy hol élt; Freiburg, Mainz, Nürnberg, Goslar, Köln vetélkednek a dicsőségen, hogy falaik közt lett az első puskapor. De ki találta föl hát a puskaport és hol? Oxfordban és Párisban, mondják, van egy VIII. századbéli görög kézirat, bizonyos Márké, melyben a puskapor készítésének módja töviről hegyire le van írva. Én ezt a kéziratot nem olvastam. Álljon elő, a ki olvasta. Mint minden európai találmányra, a puskaporra is rá szokták mondani azt a rendes szentenciát, hogy a kínaiaktól ered, mert hiszen a kínaiak már mindent előbb tudtak nálunk; például a könyvnyomtatás is ezredéves dolog Kelet-Ázsiában. Újabb kutatók azonban azt állítják, hogy a ravasz kínaiak a XVII. századbéli misszionáriusok révén értesülve a Nyugat vívmányairól, csupa irigységből és hiúságból régi kéziratokat gyártottak, biztosítani maguknak az elsőséget. (V. ö. W. L. Hertslet, id. m. 13. l.) Némelyek az araboknak, az indiaiaknak, a japániaknak tulajdonítják a puskapor föltalását. Bizonyosat nem tudunk a dologról.

²¹¹ Mindnyájan tudjuk, hogyan kerültek a szászok Erdélybe. 1284-ben Haméla (Hameln) németországi városkában úgy elszaporodtak a patkányok, hogy a lakosság nem tudott hova lenni tőlök. A rút féreg az evők előtt a tálból kapdosta ki a falatokat; ágyba sem lehetett feküdni, mert még oda is betolakodott a töméntelen sok patkány. Ekkor egy tarka ruhás jövevény érkezett a városba, és azt mondta a tanácsbelieknek, hogy jó pénzért megszabadítja Hamélát a csapástól. Mindent megígérték neki, amit csak kért. A jövevény erre sípot vont elő a tarsolyából és valami furcsa nótát kezdett fújni; és íme a sípszóra előjött minden patkány és nyomon követte a rejtelmes embert, ki aztán a folyó vizébe csalta bele valamennyit. Mikor a jutalom megfizetésére került a sor, a hamélai magyisztrátus ötölt-hatolt, ürügyeket keresett s végre nem adott a patkányüzőnek egy batkát sem. Ezen a méltatlanságon megharagudott a jövevény. Junius 26-án megint megfújta sípját; és most nem patkányok eredtek utána, hanem a város összes gyermekei, fiúk, lányok, szám szerint százharmincan. A tarka ruhás ember ezt

a kis sereget kicsalta a kálváriahegyre, mely megnyílt alattuk és mind eltűntek, a patkányüzővel egyetemben.⁶⁹

Hogy a gyerekek aztán Erdélyben bukkantak föl és ők a szászok és szülei, elsőben a híres Kircher Athanáz említi *Musurgia universalis*-ában (Róma, 1650). Addig ez a mese sokféleképpen változott. Legrégibb formája a síposról nem is szól, csak azt mondja, hogy a százharminc gyermeket elnyelte a kálváriahegy. A patkányüzőről csak a XVI. századbeli krónikák kezdenek szólni. Eleinte különben nem is patkányok, hanem gőzök látogatják meg Haméla városát. A XVII. században már ördögöt látnak a rejtelmes jövevényben. 1749-ben egy hamélai prédikátor Fein, könyvecskét írt e meséről és eredetét abban kereste, hogy 1259 vagy 1260 július 28-án a minden püspök tönkre verte a hamélai polgárok hadát. A sereg muzsikaszóval vonult ki a csatatérre: innen a sípos; a városbeliek a kálváriahegy mögé látták bekanyarodni az elmenőket; ez az eltűnés; a püspök fogságából kikerültek pedig a Siebenberge felől tértek haza: ebből lett a Kircher-féle Erdély (*Siebenbürgen*). Ez a magyarázat igen mesterkéltnak látszik. Sokkal hihetőbb, hogy a mese a középkori tánc-járvánnyal (*chorea sancti Viti*) függ össze. Tudjuk, hogy e ragadós lelki betegségben a muzsika igen izgatta a Vitus-táncosokat. Görcsös ugrándozásuk közepett tüskön-bokron át követték a zeneszót. Ez epidémiának valamely jelenetéből keletkezhetett az a rege.

²¹² Uri kanton 1760-ban ugyan hóhérral égettetett el egy francia könyvet,⁷⁰ mely azt merte mondani, hogy Svájc szabadságának kivívója Tell soha sem élt a világon s az egész szép história dán eredetű mese: mindazáltal ma már nincsen még Helvéciában sem írástudó ember, aki hinné ezt a régi regét. Kopp, a svájci történetíró, apróra bebizonyítja, hogy Landenberg, Geszler, Melchthal, Baumgarten, Tell, a póznára kötött kalap, az almalövés meg a monda többi része, tudakos tollból eredt mese.

²¹³ Régi kedvelt szokása a mendemondának, hogy nevezetes források fölfedezését állatoknak tulajdonítja. A karlsbadi hévízre, a hagyomány szerint, úgy bukkantak rá, hogy IV. Károly császár 1347-ben azon a tájékon szarvast üzött s a kopók valami kis patakba gázolva, keservesen vonítani kezdtek. A vadászok eleinte nem tudták mire vélni az ebek nyavalygását; de csakhamar észre vették, hogy a patak vize forró. Így találták volna meg a világhírű hévizet. Bebizonyított dolog, hogy ama forrásokat már a XIV. század előtt is ismerték és használták. A teplitzi hévízre már a rómaiak idejében is jártak a betegek, mint azt a forrás nimfájának áldozott régi pénzek bizonyítják. A hagyomány szerint azonban a hévíz erét 762-ben egy disznó túrta ki a földből; ordítása tette figyelmessé a kondásokat, hogy a víz forró. - Nálunk a budai hegyek közt levő *disznófő*-forrás fölfedezését tulajdonítják egy turkáló sertésnek. A felséges hideg víz ma is egy kőből faragott disznófő szájából bugyog ki. E hagyomány révén nevezték a budai németek azt a sziklás környéket *sauwinkel*-nek, emsezugnak. Budakeszi meg a többi közel falu sváb népe ma is úgy hívja. A negyvenes évek finnyás izlése irtózott ama «pórias» névtől. Ha jól tudom, a jeles Zerrfy, Petőfi kritikusa csinált a prózai *sauwinkel*-ből költői *auwinkelt* és ugyan ő fordította magyarra az utóbbi szót így: „zugliget.” Tőle ered, ha

⁶⁹ A folkloristákat talán érdekli, hogy a sípszóval való patkánycsalogatás babonája nálunk is járta, nem is oly régen. Édesapámtól nem egyszer hallottam, hogy az ő gyermekkorában (a harmincas évek végén) igen elszaporodott a patkány Baja dunai malmaiban. Megpróbáltak ellene mindent, - hasztalan. Végre egy tönkrement, részeges öreg molnárhoz folyamodtak; ez aztán csónakra ült és valami nádsípot fujdogálva, belecsalt a Dunába minden patkányt. Harminc év előtt Borsodban hallottam egy vén molnárról, aki a szájába vett ákácfalevéllel dúdolva, kiűz a granáriumból, malomból minden egeret, patkányt. «Tudnak ilyesmit a molnárok», mondta nekem erős hittel nem rég is egy öreg úr, akivel e furcsaságról beszéltem. A patkányüzés sok más érdekes babonás módjáról nem szólhatok itten.

⁷⁰ Freudenberger, *Guillaume Tell, fable danoise*.

nem csalódom, egy ismeretes zugligeti nyaraló kellemes zengésű *Csendilla* neve is. (A *csendesség* és a *villa* mesteri összeházasítása.)

²¹⁴ Most tizennyolc éve nálunk is nagy port vert föl Hans Makart, a bécsi képművész *V. Károly bevonulása Antwerpenbe* című festménye, melynek az a fő érdekessége, hogy a nehézkes pommerániai lovon ülő fiatal fejedelmet meztelen leányok kísérik. Ez a könyv nem elegyedik a művészet dolgaiba; az idő ítélőszéke előtt fog eldőlni: igazán az a nagyság volt-e Makart, akinek Bécs hirdette, vagy csak a «szenzáció» és a nudítások szerzettek sikereket az epikureus hírében élő s ezért a világ legkíváncsiabb városában oly «érdekes» mesternek. Nekem itt csak azt kell elmondanom, hogy ama híres vagy hírhedt kép a történelem dolgában hazug: triumfusok pompáját a leleplezetlen női test szépségével növelni nem volt soha szokás, se Antwerpenben, se másutt. Makart, mint mondják, Albrecht Dürer németalföldi naplójából vette volna a motívumot. E naplóban azonban egy szó sincs meztelen leányokról; csak az említődik benne, hogy a város kapuját ritka szép szűzek is ékesítették ez alkalommal. Verachter levéltáros azonban a naplóhoz írott jegyzeteiben említi, hogy ama szép leányok csaknem egészen meztelenek voltak, holmi fátolruhába levén öltözve.

Ez az adat mindazáltal nem teszi hihetővé, hogy olyasmi történt, amit Makart megfestett.

V. Károly yustei⁷¹ életéről szól a legtöbb furcsa mendemonda. Mindenekelőtt nem igaz, hogy a császár a monostorban lakott és barátsuhát viselt. V. Károly már 1553-ban elrendelte, hogy építsenek számára egy, a monostorral összefüggő kis palotát. E parancsolatot Gaspar de Vega és Alonso de Covarrubias építőmesterek hajtották végre a legnagyobb titokban. A nyolc igen fényes teremből álló épületszárny csak annyiban függött össze a szerzetesek házával, hogy a császár hálósobája oratórium volt: ablak nyílt belőle a templomba és a felséges úr fekve hallgathatott misét. Mignet szerint negyvennégy flandriai kárpit díszítette a termeket, nem is szólva a sok drága keleti és mór szőnyegről. A falakon remek képek sokasága pompázott, közöttük Tizian számos festménye. A palota fejedelmi fényű terraszáról nagyszerű kilátás nyílt a vidékre. Mikor V. Károly 1557. február 3-án beköltözött palotájába, a monostorban harmincnyolc szerzetes lakott, de a császár csakhamar oda rendelte Spanyolország legszebben éneklő papjait. Csak étékfogó tisztje húsz volt. Hogy éppenséggel nem élt aszkéta módjára, bizonyítják konyhamestereinek mai napig fennmaradt számadásai. Yusteban ejtette ki a spanyolok között ma is járatos szálló igéjét: «*Un melon ruin vale mas que un buen pepino.*» [A rothadt dinnye is jobb a jó töknel.] Francia szerzők még holmi rusztikus szerelmi kalandjairól is tudnak. Mignet bebizonyítja, hogy V. Károly ez elvonultságában is csak úgy intézte a világ sorsát, mint trónusáról; íródeákjainak egész nap diktált és leveleit staféták hordták szüntelenül. Nem lehet igaz hát, amit az egykorú de Thou ír, hogy V. Károly Yusteba érkezve a földre borult: «Üdvözöllek, mindnyájunknak édesanyja! Meztelenül születtem e világra és minekutánna részem vala minden gazdagságban, meztelenül térek hozzád vissza.» Szerzetes ruhát sem viselt soha. (Delepierre.) Azok után tehát, amiket opulens életmódjáról tudunk, mendemonda Sandoval püspök adata, mely szerint a császárnak Yusteban csak egy olyan ütött-kopott zsöllyéje volt, hogy a zsibárus nem adott volna érte négy realt.

Robertson skót törtépetíró költötte azt a világszerte ismeretes anekdotát, hogy V. Károly yustei elvonultságában töméntelen sok óra regulázásával bíbelődött s azt mondta: «Császárkoromban azt akartam, hogy az emberek milliói egyformán gondolkozzanak, most meg azt sem tudom elérni, hogy két óra egyformán járjon!» Ez a dolog nem igaz. V. Károly hagyatékában mindössze öt órát találtak. De bizonyos, hogy a pontosan járó órákat szerette,

⁷¹ Yuste vagy Yust, Estremadura spanyol tartományban. A jeromosrendűek e monostorát a közelében folyó patakról nevezik így. Tehát se nem San Justo, se nem Saint-Juste, mint a franciák írják. Semmi szentnek nincs köze e névhez.

valamint vonzódott a mechanikához és ezért tartotta magánál Yusteban az akkora híres Juanelo Turriano órásmestert, ki mindenféle automatákkal mulattatta őt. Úgyszólván minden nap más mechanikai tréfát talált ki. Egyebek között olyan repülő fa madarat szerkesztett, hogy a jámbor barátok boszorkányságot sejtettek benne.

A yustei mendemondák közül mégis leghíresebb az, mikor V. Károly végignézi a saját temetését s ez a gyászos komédia annyira hat rá, hogy nemsokára meghal. Ebben a dologban számos a kétség. Az bizonyos, hogy a császár igen sok halottas misét kívánt hallgatni. Valóságos *monomanie funèbre* szállotta meg, mint Mignet mondja. Alig múlt el nap, hogy pompás requiemeket ne szolgáltatott volna; eleinte csak családja tagjaiért, majd királyokért, pápákért és aranygyapjas vitézekért. A templom falairól szinte le sem került a fekete posztó; a hajóban állandóan ravatal magasodott. Hogy azonban a császár saját temetésének mintegy a főpróbáját nézte volna végig: a legújabb kritikusok kereken tagadják. V. Károly udvarbeliei, kik pedig minden aprólékos dolgot is följegyeztek, erről hallgatnak. Csupán azt írják, hogy a fejedelem halála előtt hat nappal a templomba vitette magát s ott ülve fogadta az oltári szentséget. Ezt a különös temetést csak Siguenza, Strada és Angulo jeromosrendűek említik, ugyanazok, akik a császárt aszkéta barát színében akarják feltüntetni. Angulo perjel szerint V. Károly egyszer azt mondta borbélyának: «Tudod mire gondolok? Összekuporgattam kétezer koronát a temetésemre.» - «Arra ne gondoljon felséged», válaszolt a borbély. «Ha az úristen elszólítja felségedet, annélkül is eltakarítjuk mi tisztességgel» - «Haj, barátom», szolt a császár, «más az, mikor a gyertyát az ember után viszik és más, mikor előtte.» Siguenza szerint V. Károly egy nap, midőn végighallgatta a szüleiért és a császárnéért mondott requiemet, azt kérdezte gyóntatójától, Juan Regla atyától: «Hátha végignézném az én saját obsequiáimat?» A páter elérzékenyedett: «Isten segítségével még sok évig fog élni felséges uram.» - «De én azt kérdezem tőled: lenne-e haszna ennek az ájtatosságnak?» - «Minden jó cselekedet hasznos, ha kellőképpen hajtják végre,» szolt a gyóntatóatyja. És még aznap délután meglelt a halottas ájtatosság, melyen a császár egész udvarával feketébe öltözve és kezében égő viaszgyertyával vett részt.

Ez a dolog 1558. augusztus 31-én történt volna. Teljesen hiteles adat nincsen róla. Azt ellenben följegyzik az udvarbeliek, hogy a császár augusztus 30-án vagy 31-én a palota terraszán ebédelve, napszúrást kapott s ebből keletkezett betegsége, mely szeptember 21-én halállal végződött. A sötét ceremónia és a császár halála között tehát nehéz megtalálni az okbeli összefüggést.

Pedig Victor Duhamel még azt is állítja, hogy V. Károly a szertartás alatt koporsóban feküdt, szemfödéllel letakarva és mikor az ájtatosság véget ért, magára hagyták őt a templomban; ekkor aztán a császár fölkel és az oltár elé borult, de csakhamar örvényes fogta el és másnap meghalt «cellájában».

Az egyház különben soha sem tűrte az ilyen gyászos komédiákat, melyek a történetben nem példátlanok; például Descalquens toulousei capitoul 1326-ban ugyancsak végignézte a saját temetését, - ép egészségben.

²¹⁵ Schiller révén terjedt világgá az a mendemonda, hogy Tilly generális Magdeburg megvétele után (1631 májusában), mikor kérték, hogy vesse végét a zsákmányoló katonák dúlásának, azt válaszolta: «*Kommt in einer stunde wieder.*» Ennek csak annyi hitele van, mint annak a másik adatnak, hogy mikor Tilly bekopogtatott a mennyország kapuján, Szent Péter a saját szálló ígéjével felelt neki: «*Kommt in einer stunde wieder!*» Az ellenben bizonyos, hogy Tilly nem akarta elpusztítani Magdeburgot és sírva fakadt, mikor végiglovagolt a halottakkal borított uccákon, az inségesek között kenyeret osztatott széjjel és szidta a fogoly katonákat, amért a várost olyan rosszul védelmezték.

²¹⁶ A bécsi stratégia hagyományos gyámoltalanságát már az a régi anekdota is festi, hogy Szavójai Eugén 1697 szeptember 11-én, a zentai csata napjának reggelén, levelet kapott a *hofkriegsrattól* vagy épp magától a császártól, s e levélben az a kemény parancsolat volt, hogy semmi szín alatt ne ütközzék. Szavójai Eugén azonban a levelet, sejtven, mi van benne, föl se bontotta és megverte a törököt a saját szakálára. Ez az anekdota jó, de nem igaz. Nagyrészt koholmányok a jeles hadvezérnek tulajdonított levelek is. Nem bizonyos: írta-e valaha, hogy Magyarország lesz az osztrák monarchia alapja. (V. ö. *Szájrul szájra*, 51. l.) Szavójai Eugén önéletrajzát Ligne herceg gyártotta.

²¹⁷ A németek között Nagy Frigyesről kevés hitelű anekdoták száza járnak szájrul szájra. A magyar közönség e dolgokat egyrészt nem ismeri, másrészt minden cáfolgatás nélkül is tudja, hogy nem elhinni valók az olyas históriák, melyek szerint a király kukoricagörébe bujik az ellenség elől (ez Oppelnben történt volna) vagy a kamenzi templomban ciszterciának öltözve zsolozsmázik a szerzetesekkel, mialatt az osztrák katonák az egész monostorban keresik. - Legismeretesebb nálunk a sanssoucii molnár anekdotája, a híres *il y a des juges à Berlin* szálló igével egyetemben. Ez a kis történet egy VI. századbéli perzsa meséből ered. (V. ö. *Szájrul szájra*, 318. l). Teljességgel nem igaz, hogy a király nem akarta tűrni a kert mellett lévő szélmalmot; épp a molnár folyamodott 1746-ban, hogy a király költségén más helyen építhessen malmot, mert a kastély, a kert fala és a fák elfogják a szelet. Frigyes megadta az engedelmet. A költözködés azonban abba maradt, mert az udvárbeliek tudták, hogy a király örömet látja ott a festői malmot; maradásra bírták a molnárt. A malom aztán 1781-ig több kézen fordult meg. Ekkor a tulajdonos, Vogel, bérbe adta bizonyos Heringnek. Ez esztendőől fogva Frigyes 22 tallér évi bért követelt a szélmalomért és ezt a pénzt az árendás Heringtől Vogelnek járó summából vonatta le. Vogel panaszkodott, hogy vele nagy igaztalanság történik; a király azonban nem hallgatott rá és 1784-ben rendeletet adott ki, melyben az van, hogy a molnár ám indítson pört a kincstár ellen. Erre válaszolta Vogel írásban: «Sokkal csekélyebb és sokkal szegényebb ember vagyok, semhogy a kincstárral pörbe szállhassak.» Ez tehát a sanssoucii molnár nyilatkozata és nem a híres «vannak bírák Berlinben».

Frigyes és Voltaire összeharagudásáról is sokat regélnek. Alig ha igaz, hogy a király de la Mettrienek azt mondta Voltaireről: »Még legföljebb egy évig lesz rá szükségem; a narancs levét kinyomjuk, aztán elhajítjuk a héját.« (*«On presse l'orange et on jette l'écorce.»*) Voltaire szerint a szakítás oka Maupertuis pletykája volt. Maupertuis ugyanis besugta a királynak, hogy Manstein generális egyszer Voltairenél járt, valami történeti művét nyélbe üttetni vele s ugyanekkor hozták a király egy versét is, mire Voltaire azt mondta a generálisnak: «Majd máskor, édes barátom; lám a király is most küldi ide a szennyesét, hogy kimossam; az önét egy füst alatt mosom ki.» Voltaire a királyhoz írott levelében tiltakozik Maupertuis ízetlen rágalma ellen; azt mondja, hogy ez a vád megkeseríti hátralevő napjait.

²¹⁸ Nincs hitele annak az anekdotának sem, mely szerint Zieten generális, mikor 1744 nov. 18-án éjjel az Elba mellett kilövik alóla a lovat, e szavakkal utasítja vissza a szökevény Farkas huszárt, ki saját lovával kínálja meg őt: «Nem, barátom, nem fogadom el! Kend az osztrákoktól dezertált és felkötik, ha megcsípik!» Zieten amaz ütközetben nyilván részt sem vett.

²¹⁹ II. József császár szabad gondolkozását, igazságosságát és jótékonyosságát az érzékeny és furcsa anekdoták sokasága magasztalja. A legtöbb a még most is hatásos Harun-al-Rasid motívum változata: álruha, gonosz hivatalbeliek meglepése, fejedelmi ajándék a szegényeknek, mindenféle mulatságos *qui pro quo* a föl nem ismerés révén sat. E sok egy kaptára csinált történetecskénél érdekesebb az az anekdota, melylyel Fortia de Piles gróf akarja festeni, hogyan gondolkozott II. József a lovagiasságról: «Egy katonatiszt arcul ütötte egy bajtársát. A császár mind a kettőt Bécsbe idézte. Parádé napján aztán a sértett tiszttel kilépett az erkélyre és a sokaság szeme láttára megcsókolta. Ugyanekkor az erkély alatt fölállított verpadon a

hóhér pofozta meg a sértőt, kit különben legott várfogságba vittek.» Ilyen színpadi jeleneteket bizony nem játszott a filozófus fejedelem.

Megemlítek itt egy különös mendemondát, melyet ugyan nem sokan ismernek, de följegyzésre méltó, mert korfestő érdekessége van. II. Józsefnek világeletében kevés szerencséje volt az asszonyok körül. Fiatalságának kalandjai részint szájalmasak, részint nevetségesek. Boldogtalanság üldözte mint férjet is. Első felesége, Izabella pármái hercegnő, kit szeretett, alig hároméves házasság után, 1763-ban elhunyt. A második Mária Jozéfa bajor hercegnő, kit csak politikai tekintetből vett el, megkeserítette életét, és József örült, mikor ez az asszony 1767-ben meghalt. Ezután mindvégig özvegyiségben élt és nőgyűlölő híre volt. Ez igaz. De a mendemonda szerint József csak az európai asszonyokat gyűlölte és úgy gondolkodott, hogy a keletiek az okosak, akik rabszolgákat tartanak. Addig-addig gondolkozott ezen a dolgon, míg végre Konstantinápolyban, a tophánei vásáron, két cserkesz leányt vásároltatott magának egy bizalmas francia emberével. Darabja tízezer forintba került. E leányokat aztán Bécsben tartotta, titkon ugyan, de az egész világ tudtával. Mikor a cserkesz nők kikocsiztak a Práterbe, mindenki ujjal mutatott rájuk: «Ni, a császár háreme!» A hagyomány még azt is tudja, hogy a cserkesz leányok éppenséggel nem szép, egy kicsit köpcös, tiszta fehér bőrű, vöröses arany színű hajú személyek voltak. Az egyik rövid idő múlva meghalt, a másikat pedig a császár, mikor beleunt, elajándékozta egy dunántúli magyar mágnásnak, E-ynak; aki aztán elkövette azt a nagy ostobaságot, hogy a leányzót hitese feleségül vette. Az egész, minden hitel nélkül való históriát említi, mint hallom, az a régi pasquillus, mely a főurak német voltát ostorozza («*Der Landtag is aus, kutyateringette, wir fahren nach Haus!*») s amely pasquillust egy nagy primási ebéden mindenik vendég az asztalkendőjében találta.

A mendemonda különben mindig szívesen settenkedett és settenkedik ma is a bécsi burg szürke falai körül. És megvannak a maga kész, százéves sablonjai. II. József halálát Bécs nem akarta elhinni. Mindenek azt suttogták még tíz év múlva is, hogy a császár él - egy olaszországi várban, ahova a reakció dugta, új vásárlarcos gyanánt. A magyarok pedig Sándor Lipót palatinus halálába (v. ö. e mű 114. l.) nem bírtak belenyugodni. Mint a nálunk 1818 körül utazgatott Ellrich írja *Die Ungarn wie sie sind* könyvében (Berlin, 1831; 64. l. jegyzet), a magyarság még mindig azt hiszi, hogy a palatinus nem halt meg: valami, ispotályból került halottat terítettek ki helyette nagy pompával. A német író szerint a mendemondának az lehetett az indítója, hogy a nádornak a felrobbant tűzjáték lángjai között elégtelenedett ábrázatát álarcával fődtek el. Igaz-e ez? Nem tudom. De a régi mesék nem rég is megújultak. A nép nem akarja elhinni, hogy János Szalvátor herceg (Orth János) a tengerbe veszett és kételkedik Rudolf trónörökös halálában is; újra emlegeti a ravatalra tett viaszfejű embert.

²²⁰ Hogy a haldokló Goethe utolsó szava *mehr licht* volt, számtalanszor megcáfolt dolog. A nyolcvanhároméves öreg oly csöndesen szunnyadt el zsöllyeszékében, hogy menyee, Ottilie, csak később vette észre halálát. Életének utolsó hetében mondta egyszer, hogy húzzák félre a kertbe nyíló ablak kárpitját, mert »több világosságot» szeretne. Schiller sem e szavakkal adta ki lelkét: *einen blick in die sonne!* De az igaz, hogy halála előtt egy nappal látni kívánta a napot. - Az nyilván csak rossz tréfa, hogy Hegel utolsó mondása ez volt: «Világeletemben csak egy tanítványom értett meg, de az is félreértett.» Ez az «egy tanítvány» állítólag vagy Gabler vagy Rosenkranz volt.

X. SZLÁV NÉPEK.

²²¹ Ki nem hallotta, hogy Ziska János, a huszita hadvezér, halálos ágyán azt mondta feleinek: «Testemet vessétek ki a mezőre, legyen a fenevadak étke. De a bőrömből csináljatok dobot és verjétek meg, valahányszor a huszíták hadba mennek: szavától megszabad az ellenség.» Ziska hívei teljesítették e parancsolatot. A vezér bőréből (és pedig, hagyomány szerint, a hasa bőréből) dob lett, lelkesítette a huszítákat és mint Voltaire írja az *Essai sur les mœurs*-ben és az *Esprit des nations*-ban, sok gondot és bajt okozott Zsigmondnak. Ziska dobját Aeneas Sylvius említi elsőben. Theobald XVII. századbéli író mendemondának tartja e furcsaságot. Hormayr azt hiszi, hogy Ziska csak a páncéla alatt hordott bőr ingből csináltatott dobot. A múlt század közepén állítólag Berlinbe került a dob. Azóta nincs híre. - Az emberbőrt tudvalevőleg épp úgy ki lehet dolgozni, mint bármely más bőrt. Anatómiai gyűjteményekben sűrűn látni. Szarvasbőr tapintatú és elég szívós. Szárítás és csiszolás révén dobnak való pergamen is lehet belőle. - Marco Antonio Bragadino bőrét állítólag szintén kicserezték a törökök. A velencések e szerencsétlen hadvezérét, Ciprus hősi védőjét tudvalevőleg elevenen nyúzatta meg 1571-ben Musztafa; bőrét aztán a tímárhoz adta, kitömette és tehénre kötve, vörös ernyő alatt hurcoltatta végig Famagosta uccáin. A bőr később a konstantinápolyi gályarabok tömlőcébe került, a keresztyén foglyok elrettentésére. Egy velencei rabszolga aztán hazaszökött a bőrrrel, mely 1596. óta a SS. Giovanni e Paolo templomban van, a hős mellszobra alatt, egy urnában.

²²² Mi igaz a Mazeppa regényes históriájából? Mazeppa némelyek szerint podóliai eredetű lengyel nemes ember volt. Galicin herceg egy kis tanulmányában azt írja, hogy Kijev mellett, Mazepinci falvában született és igazi neve Stepanovics volt. Mások, nyilván több okkal, ukrainai kozáknak mondják. Az bizonyos, hogy II. János Kázmér lengyel király mellett apródzkodott és az udvarnál jó nevelésben részesült. Később egy lengyel nemes szolgálatába lépett. Ez időben esett meg vele a kaland, mely híressé tette. Szeretője volt egy főúri hölgynek. Egyszer meglepte őket a férj és rettenetes büntetést mért a csábítóra. Mazeppát mezteletlenül vad lóra köttette, aztán neki eresztette a szilaj állatot az ukrainai pusztának. A ló napokig, mértfőldék százain át nyargalt az áldozattal. Végre elfogták valahol a kozákok és leoldozták hátáról a félholt Mazeppát, aki értelmességével és vitézségével aztán hetmanná küzdte föl magát közöttük. Így írja ezt le XII. Károly történetében Voltaire, kinek révén aztán ez a történet világszerte köztudalomná, sőt cirkuszi mutatvány tárgya lett. Paszk lovag, ki Mazeppával János Kázmér udvarában barátkozott össze, másképpen és kevésbé regényesen írja le ezt a kalandot. Szerinte Mazeppa ukrainai származású fiatal kozák volt, kit a király igen kedvelt és gondosan neveltetett. «Talibaszki, a megcsalt férj, levetköztette Mazeppát és szolgálival a lovára kötöztette, arccal hátrafelé. A különben is tüzes paripát ezután megvesszőzték és pisztolyt sütöttek el a füle mögött. A megbokrosodott állat vakon rohant Mazeppa háza felé, egy sűrű erdő szűk ösvényén át. A ló már nem egyszer járt e csapáson és most mint a nyíl repült; gazdáját rettenetesen összecsapkodták, karcolták a galyak. Vérben fagyva érkezett házához Mazeppa, de volt még annyi ereje, hogy kiáltson cselédeinek: «Nyissatok kaput!» Hónapokig volt beteg s mikor meggyógyult, kivándorolt Lengyelországból Ukrainába.»

²²³ *Potemkin falvai*, ez a híres történeti szálló ige, szintén csak mendemonda. Pedig még igen modern iskolai könyvek is hirdetik azt az anekdotát, mely szerint Potemkin, mikor II. Katalin 1789. első felében a nem rég meghódított Krim félszigetén utazott, szemfényvesztéshez folyamodva, el akarta hitetni a cárnővel, hogy a barbárság és nyomorúság e földje csupa

civilizáció és gazdagság. - Francia források szerint Katalin örömet indult az útra, mely izgatta kíváncsi képzelmet. Valamerre a cárnő járt, mérföldek százain által, mesés pompa tündöklött. A pusztá sivatagban, az úttól jobbra, balra tornyos városok, falvak, kastélyok pompáztak. Mind vászonra festett színházi dekoráció, vagy, mint mások mondják, egy sor téglából rakott falak, melyek csak a mögöttük fehérülő pusztát takarták el. Minden város, minden falu mentén a lakosság tisztelgett a cárnő előtt; festői ruhába öltözött gyönyörű nép, mely harmóniás kardalokat énekelt és remekül táncolt. Ez a szép, boldog nép színházi statiszták fölfogadott csoportja volt, mely éjszaka, mindig egynehány állomással előre utazott, s újra végigjártatta más ruhában, a mit már ma és tegnap elkomédiázott. Katalin nem sejtette a csalást. Gyönyörködött a virágzó országban, a boldog népben. Ha sötétet utazott, hintájából kivilágított városokat, ragyogó tűzjátékokat látott; nem is gondolta, hogy azokon a helyeken, mihelyt ő odább vonult, megint csak nyájak legelik az avar füvet. - Mindebből azonban nem igaz egy szó sem. Mint a cárnőt kísérő Ligne herceg írja, már útközben tudta mindenki, hogy Pétervárott festett falvakról és más ily szemfényvesztésekről beszélnek azok, akik haragusznak azért, mert II. Katalin nem hívta meg őket is erre a szép nagy kirándulásra. A vászonra pingált városok mendemondáját Essen, a szász követ terjesztette el; Potemkin életrajzában említi. - Az nem való, hogy a cárnőt ezen az úton minden állomáson ez a fölírás fogadta: «*Erre visz az út Bizáncba.*» Az orosz aspirációk e híres jelszava akként keletkezett, hogy az angol nagykövet, Fitzherbert félre értette és rosszúl fordította le a Kherzon előtt állított diadalkapu görög fölírását. (V. ö. Fournier, *L'esprit dans l'histoire*, 388 l.)

²²⁴ *Finis Poloniae!* kiáltott a csatavesztés után a lengyel szabadság hőse, Kościuszko, vérében fetrengve és meghalt. Hogy melyik csata volt az? Mellékes. Hogy Kościuszko nem a harc-téren, hanem mint svájci bujdosó, ágyban halt meg (1817 október 17.), az is mellékes. Hiszen Cambronne is mindig haldokolva kiáltja két híres szálló igéjét (azaz hogy hol az egyiket, hol a másikat) a waterlooi mezőn, ami azonban egy csöppet sem gátolja abban, hogy csak huszonhét év múlva, az aggastyánok szép csendes halálával hunyja le szemét. (V. ö. e mű 285. l.) Mindez, mondom, mellékes. A drámaiság a fő. Szegény Kościuszko azonban nem úgy gondolkozott, mint akik őt idézik és mindig keményen tiltakozott a *finis Poloniae!* ellen. Ezt a híres szálló igét a hivatalos *Südpreuussische Zeitung* 1794 október 25-iki száma ajándékozta neki, két héttel a szerencsétlen maciejowicei csata után, mikor Kościuszko megsebesült és fogságba került. E lap szerint a hős, midőn a kozákok elvették kardját, így kiáltott: «*Finis regni Poloniae!*» A dologban különben legérdekesebb az a levél, melyet e kérdést illetőleg a lengyel hadvezér 1803 november 12-én Ségur grófhhoz intézett s melyet, az eredeti francia betű hiján, Büchmann-Robert-Tornow *Geflügelte Worte*-ja (18. kiad, 407. l.) német fordításából fordítok:

Gróf úr, - Midőn tegnap átszolgáltattam önnek a Poninski Ádám ügyére vonatkozó iratot, szövegem kellett volna még a maciejowicei szerencsétlen csatát illető dologról, melyet tisztázni kötelességem.

A tudatlanság vagy a rosszakarát arra vetemedett, hogy azt fogja rám, mintha én ama szerencsétlen napon azt mondtam volna: «*Finis Poloniae.*» Hát először is én már az ütközet eldőlése előtt csaknem halálra sebesültem és csak két nap múlva, az ellenség kezében eszméltem föl. Ha tehát az a kiáltás minden lengyel szájában értelmetlen és bűnös, még inkább az lett volna az enyémben.

Midőn a lengyel nép hazánk területe épségének, az ország függetlenségének, méltóságának, dicsőségének és szabadságának megvédelmezését reám bízta, tudta, hogy nem én vagyok az utolsó lengyel s az én halálommal, akár a csatatéren veszek el, akár másutt, Lengyelországnak nem lehet vége, nem szabad végének lennie. Mindaz, amit a lengyelek azóta a dicső lengyel légiókban cselekedtek és mindaz, amit a jövőben cselekedni

fognak hazájok visszanyerésére, elég bizonyosság, hogy ha mi, a haza hű harcosai, halandók is vagyunk, Lengyelország halhatatlan. Senkinek sem szabad tehát a gyalázatos „*Finis Poloniae!*” kifejezést használni vagy ismételni.

Mit szóltak volna a franciák, ha 1757-ben, a rossbachi szerencsétlen csata után Rohan marsál, Soubise hercege azt kiáltotta volna: «*Finis Galliae!*» vagy ha életrajzai e kegyetlen szókat tulajdonítják vala neki?

Lekötelezne tehát engemet, ha műve⁷² új kiadásában nem említéné ezt a «*Finis Poloniae!*»-t; remélem, hogy nevének tekintélye hatni fog azokra, akik a jövőben még emlegetni és nekem tulajdonítani akarnák e gyalázatos káromlást, mely ellen teljes lelkemből tiltakozok sat.

Páris, XII., Brumaire 20.

T. Kościuszko.

⁷² L. Ph. Ségur *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786-96* művében (Páris, 1800) közli e mendemondát.

Tárgymutató

- 1 *Hadúr.*
- 2 *Ármány.*
- 3 *A székelv álászó pohár.*
- 4 *Hunnok temetője. Százhalom.*
- 5 *Keveaszó. Hunn királyok temetője.*
- 6 *Buda és Etzelburg.*
- 7 *Székelvföldi hunn monák. Kadicsfalva, Budvára.*
- 8 *Réka sirja.*
- 9 *Attila vára.*
- 10 *Hunnok árka.*
- 11 *Csörszárok.*
- 12 *Lehel kürtje.*
- 13 *Vajk keresztelése.*
- 14 *II. Szilveszter bullája.*
- 15 *A szent korona keresztje.*
- 16 *A szent korona a napvágáskor. 1867.*
- 17 *Könyves Kálmán és a boszorkányok.*
- 18 *Bánk bán.*
- 19 *Melinda.*
- 20 *Reginam interficere nolite timere.*
- 21 *Mic bán.*
- 22 *Az oláhok.*
- 23 *Tetűkórság.*
- 24 *Zách Klára.*
- 25 *Vágd, fiam, vágd, Forgács.*
- 26 *Héderváry Kont.*
- 27 *Huszár.*
- 28 *Hunyadi János eredete.*
- 29 *Hunyadi Mátyás.*
- 30 *A cinkotai kántor, a három rest sat.*
- 31 *A Korvina 50,000 kötete.*
- 32 *Janus Pannonius magyar grammatikája.*
- 33 *40.000 tanuló egyeteme.*
- 34 *Kocsi.*
- 35 *Spräng än de Miresch, luf än de bäsche.*
- 36 *Száraz Albert.*
- 37 *Lutherani comburantur.*
- 38 *II. Lajos halála.*
- 39 *Dobó Katica.*
- 40 *A nagyidai cigányok.*

- 41 *Bocskay koronája.*
42 *Báthori Erzsébet.*
43 *Zrínyi, a költő halála.*
44 *Herkó páter.*
45 *A komáromi szűz.*
46 *Faciam Hungariam captivam.*
47 *Fringia.*
48 *Perényi Péter sírja.*
49 *Vitam et sangvinem! Moriamur.*
50 *Vitam et sangvinem, sed avenam non.*
51 *Mária Terézia sön szánkázik.*
52 *Grassalkovich koldusdiáksága.*
53 *Congerries lapidum.*
54 *Mária Terézia erkölcsi.*
55 *Mária Terézia és Mme de Pompadour.*
56 *Mária Terézia, Marie Antoinette, Du Barry.*
57 *Marie Antoinette születése napja.*
58 *Hadik András Berlinben.*
59 *Mária Terézia és a koldusasszony.*
60 *Hany Istók.*
61 *Kempelen Farkas sakk-automatája.*
62 *Hatvani István.*
63 *A magyar jakobinusok összeesküvése.*
64 *Sándor kir. herceg halála.*
65 *Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.*
66 *Napóleon diadalszekere.*
67 *Simonyi óbester.*
68 *Magyar volt-e Hauser Gáspár?*
69 *Sobri.*
70 *Ki találta föl a gyújtót?*
71 *A gyújtó története.*
72 *Mit rebellen unterhandle ich nicht.*
73 *A korona Bónis Sámuel süvege alatt.*
74 *A korona Kossuth fején.*
75 *Ki ment át először a lánchídon.*
76 *A lánczíd oroszánjai.*
77 *Bem menekülése Bécsből.*
78 *Kossuth imádsága a kápolnai elesettek fölött.*
79 *Kossuth nevére hamisított kiáltványok.*
80 *Damjanics kiáltványa.*
81 *Damjanics kivégzése.*
82 *Bem lovagostora.*
83 *Hentzi származása.*

- 84 *Alnoch ezredes és a lánchíd felrobbantása.*
85 *Görgey Artur megsebesülése.*
86 *Gróf Batthyány Lajos töre.*
87 *A korona elásása 1849.*
88 *A korona megtalálása Orsovánál.*
89 *Haynau halála.*
90 *Wir können warten. 1861.*
91 *A fehér lap. 1861.*
92 *Gróf Andrássy Gyula szálló igéi.*
93 *Tisza Kálmán szálló igéi.*
94 *Szent István koronája elveszett.*
95 *Mik a pirámisok?*
96 *A múmia-búza.*
97 *Memnon-szobra.*
98 *Kleopátra gyöngye.*
99 *Kleopátra kígyója.*
100 *A találmányok és a véletlenség.*
101 *Az üveg feltalálása.*
102 *Az alexandriai könyvtár fölégetése.*
103 *Mohamed és a hegy.*
104 *Mohamed koporsója.*
105 *A sakk eredete.*
106 *Az örökkön égő lámpák.*
107 *A szuezi csatorna.*
108 *A földből növő birka.*
109 *Trója.*
110 *Homeros.*
111 *Tyrtaeus.*
112 *Aesopus.*
113 *Pythagoras.*
114 *Aischylos halála.*
115 *Sappho halála.*
116 *Sophokles és fia.*
117 *Xanthippe.*
118 *Diogenes.*
119 *Xerxes és a thermopylaei csata.*
120 *Sybaris.*
121 *Dionysios füle.*
122 *Makedoniai Fülöp.*
123 *Nagy Sándor.*
124 *A rhodosi kolosszus.*
125 *Archimedes.*
126 *Hannibal.*

- 127 *Porcia.*
128 *Nero.*
129 *Titus császár szűnyoga.*
130 *Androclus oroszlánja.*
131 *Belizár.*
132 *Johanna papissa.*
133 *Petrarca Laurája.*
134 *A pisai ferde torony.*
135 *Manetto Magyarországon.*
136 *Lucrezia Borgia.*
137 *Anch' io sono pittore!*
138 *Acqua alle corde!*
139 *Eppur si muove!*
140 *Acqua Toffana.*
141 *Sint ut sunt, aut non sint.*
142 *Velencei mendemondák.*
143 *A fornaretto.*
144 *Shylock háza.*
145 *Othello és Desdemona háza.*
146 *La Scala dei Giganti.*
147 *A kút-tömlöcök.*
148 *Az ólomkamarák.*
149 *Szent Márk galambjai.*
150 *Napóleon a Campanilén.*
151 *Magyar alak a dogék palotáján.*
152 *Vedi Napoli e poi mori!*
153 *Vederemo!*
154 *Kolumbus.*
155 *Amerika.*
156 *A burgonya.*
157 *A paprika.*
158 *A dohány.*
159 *Loyolai Ignác szíve.*
160 *Arbues Péter.*
161 *A jezsuiták morálja.*
162 *Buridan számara.*
163 *Aubry kutyája.*
164 *Az orléansi szűz.*
165 *A chilloni fogoly.*
166 *Rabelais.*
167 *IV. Henrik.*
168 *Richelieu.*
169 *XIV. Lajos.*

- 170 *Pascal.*
171 *A trappisták.*
172 *A vasárlarcos.*
173 *Ninon de Lenclos.*
174 *A fontenoyi csata.*
175 *De Caus.*
176 *A guillotine.*
177 *Charlotte Corday.*
178 *A Marseillaise.*
179 *Lamballe hercegné.*
180 *Sombreuil kisasszony.*
181 *La mort sans phrase.*
182 *XVI. Lajos kivégzése.*
183 *Marie Antoinette.*
184 *XVII. Lajos.*
185 *Az ál XVII. Lajosok.*
186 *Naundorf.*
187 *A girondiak utolsó vacsorája.*
188 *Robespierre öngyilkossága.*
189 *I. Napóleon.*
190 *Cambronne szálló igéi.*
191 *Hudson Lowe.*
192 *A reichstadti herceg.*
193 *Lajos Fülöp ernyője.*
194 *Quand aurai-je ma petite guerre?*
195 *Gambetta.*
196 *Bonaparte Lajos halála.*
197 *Hony soit qui maly pense.*
198 *Stuart Mária.*
199 *Raleigh.*
200 *Shakspere.*
201 *Cromwell.*
202 *I. Károly.*
203 *Milton.*
204 *Anna.*
205 *Malthus.*
206 *Nelson.*
207 *A régi germánok.*
208 *Canossa.*
209 *A magyar szent Erzsébet.*
210 *A puskapor.*
211 *A hamélai patkányűző.*
212 *Tell.*

- ²¹³ *Karlsbad és Teplitz. Disznófő és zugliget.*
²¹⁴ *V. Károly.*
²¹⁵ *Tilly.*
²¹⁶ *Szavójai Eugén.*
²¹⁷ *Nagy Frigyes.*
²¹⁸ *Zieten.*
²¹⁹ *II. József.*
²²⁰ *Goethe, Schiller, Hegel.*
²²¹ *Ziska dobja.*
²²² *Mazeppa.*
²²³ *Potemkin falvai.*
²²⁴ *Finis Poloniae!*